

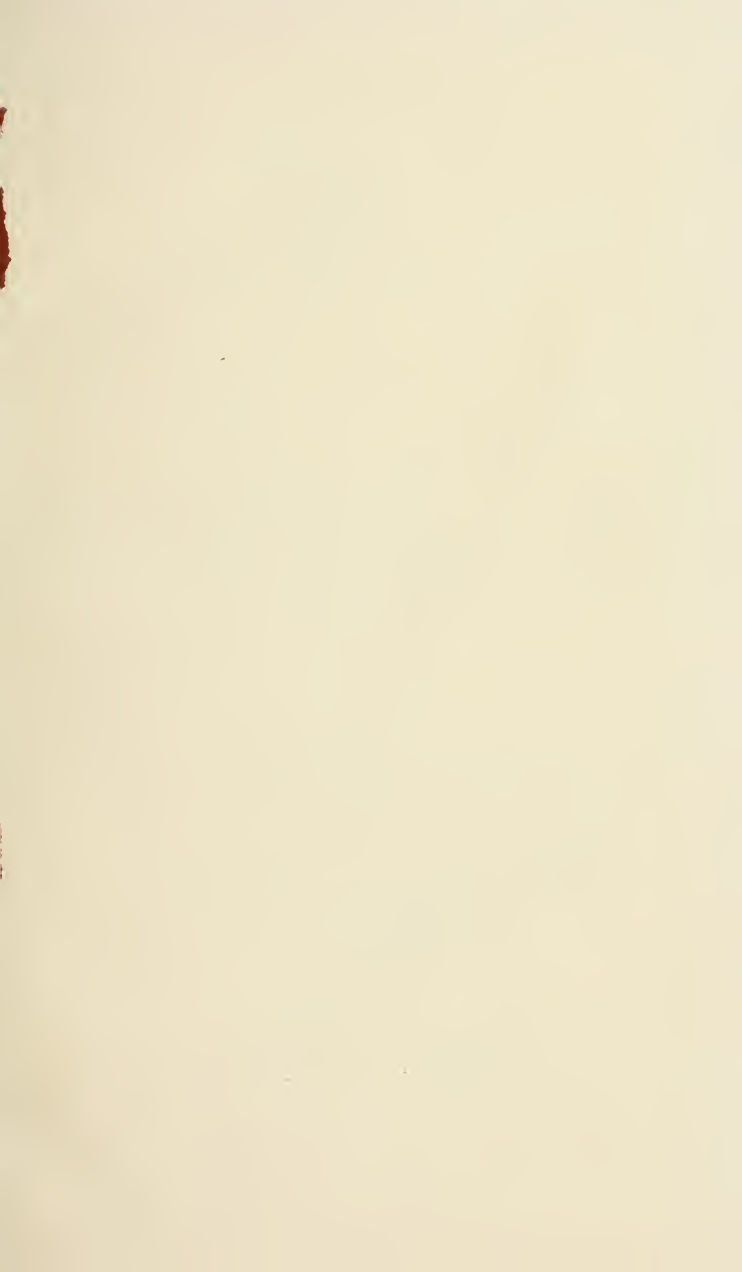
Beibung

Pannonia Books
2 Spadina Road
Toronto 4, Canada

Beöthrsol

ÉLŐ KÖNYVEK
*
MAGYAR KLASSZIKUSOK

AZ ELŐSZÓT ÍRTA
GRÓF KLEBELSBERG KUNO

ÉLŐ KÖNYVEK * MAGYAR KLASSZIKUSOK

XXXVIII. KÖTET

A BEVEZETÉSEKET ÍRTÁK

Ambrus Zoltán	Kapi Béla	Radó Antal
Baltazár Dezső	Kéký Lajos	Rákosi Jenő
Berzeviczy Albert	Kozma Andor	Ravasz László
Császár Elemér	Lányi József	Sajó Sándor
Dézi Lajos	Négyesy László	Szász Károly
Galamb Sándor	Pekár Gyula	Tordai Ányos
Hevesi Sándor	Pinter Jenő	Vargha Gyula
	Voinovich Géza	

A KISFALUDY-TÁRSASÁG

MEGBIZÁSÁBÓL KIADJA

A FRANKLIN-TÁRSULAT BUDAPESTEN

BEÖTHY ZSOLT MUNKÁI

IRODALMI TANULMÁNYOK

KÉKY LAJOS BEVEZETÉSÉVEL

A KISFALUDY-TÁRSASÁG
MEGBIZÁSÁBÓL KIADJA
A FRANKLIN-TÁRSULAT BUDAPESTEN

PH
3132
K5
höt. 38

Nyomatott finom famentes helykönnyű
papiroson a Franklin-Társulat betűivel.

1090100

BEÖTHY ZSOLT.

Írta KÉKY LAJOS.

Beöthy Zsolt Kazinczyról írta egyik legszebb tanulmányát ; Kazinczyra emlékeztet sok vonásában pályája és egyénisége is. Gyakran hirdette mély megindultsággal a «szent öreg»-ről, hogy ő volt a magyar irodalomnak dicsőséges szervezője s ő írta bele először a nemzet lelkébe a nagy igazságot, hogy a magyar jövő a magyar műveltségben van. Ez a nagy igazság volt vezércsillaga Beöthy Zsoltnak is, ennek hangoztatására és szolgálatára irányult munkássága. Annak az iskolának kései s talán utolsó tanítványa ő is, melyet «az apostolok iskolája»-nak nevezett. Nem a lelkeség s az áldozatos szív hiányán mult, hogy ő töviskoszorú nélkül küzdhetett a babérért. Csak szerencsésebb volt Kazinczynál s kedvezőbb viszonyok közt munkálkodhatott. Azon a mezőn, melyen Kazinczy küzködve vetett, ő már fényes állást s kitüntetések aratott ; de ez semmit se von le abból az érdemből, hogy Kazinczy lankadatlan buzgalmára emlékeztető erős lévvvel lobogott benne a nemzeti művelődés emelésének szenvedélyes vágya s az a sokirányú érdeklődés és ösztönző hatás, mellyel ezt az eszményt szolgálta.

Amint Kazinczy jelentőségét nem annyira műveinek értéke, írói kiválósága adja, mint inkább munkásságának s hatásának egésze, Beöthyre vonatkozólag se tudunk határozott feleletet adni arra a kérdésre, hogy alkotásai-
ban lássuk-e pályájának legkimagaslóbb eredményét vagy egyetemes hatásában. Mindenesetre azok közé tartozik ő is, akiknek jelentősége elsősorban nem könyveik költői vagy tudományos értékében áll, hanem a magyar

művelődést s ezzel a magyar élet fejlesztését és erősítését szolgáló eszméikben. Azok közé, akikről Kazinczy oly szépen írja: «Magyar lelkökben halhatatlanok».

Egyik vezéralakja ő is a magyar szellemi életnek. A magyar kultúra ragyogott előtte eszményül s irodalmunkon kívül művészetünk és oktatásügyünk is sokat köszön szervező és alkotó munkájának. Sok fényes adománya tette hivatottá erre a vezéri szerepre: tehetsége és műveltsége, buzgalma és szeretetreméltósága, rendkívül széleskörű irodalomismerete és művészeti tájékozottsága, éles szeme irodalmi értékek felismerésére és megértésére, világlátottsága és nyelvismerete, ízlésének kényessége s lelkének összhangos derűje, gondolkozásának szabadelvűsége és elfogulatlansága s mindezeket túlragyogó fénnel: lelkes és rendületlen magyarsága.

Lelkének legmélyéről fakadt ez az egész pályáját átható s munkásságát sugalló nemzeti érzés. Nem üres szólam vagy szűk látókörű elfogultság volt ez, hanem áhítatos hűség a nemzet multjához s munkás áldozattevés jövőjéért. Csüggedetlen lelkesedéssel buzgólkodott a nemzeti érzés élesztésén olyan korban, melyben élen élt a haladás vágya, de lankadt a nemzeti érzés tüze. Mélységes meggyőződéssel hirdette egész hosszú életén át, hogy irodalmunknak egészséges, ízes termést ígérő fejlődése csak nemzeti alapon, a mult dicsőséges hagyományainak megtagadása nélkül remélhető. Ezeket a hagyományokat legragyogóbb képviselőikben szinte a vallásos szolgálat elmélyedő bensőségével idézgette nemzedéke elé, míg áhítatos kegyelettel nyújtotta e dicsők felé koszorúit.

Ezt az erős nemzeti érzést a legnagyobb magyaroknak, az ő hőseinek és példaképeinek gyönyörű hagyománya szellemében hozzákapcsolta a műveltség és haladás gondolatához. A lelkes magyarság fogalmát elválaszthatatlannak hirdette a művelt európaiságtól. A szájas és műveletlen hazafiaskodást éppúgy lenézte, mint az önlútt és magyartalan kultúrgöggöt. A nemzet

jövőjére döntő fontosságúnak vallotta nemzeti érzésének a haladottabb külföld műveltségével való áthatottságát s hogy sorsát azok irányítsák, kikben magyarság és műveltség a legmagasabb fokon egyesül.

Erős nemzeti érzése s ennek összeszövődése a haladás gondolatával azoknak a nagyoknak öröksége nála, kik előkészítették és megharcolták a reform-kor küzdelmeit. Megindító, egész életre szóló dicsőséges emlékei voltak a magyarság nagy korszakáról. Láta még mint gyermek a régi Pest utcáján a sírja felé hanyatló Vörösmartyt, a szabadságharc után irodalmi s közéletünknek csaknem minden kiválóságához személyes kapcsolat fűzte, a magyarság káprázatos emelkedésének vezérférfiai sorában s lélekemelő képei közt ívelt magasba az ő pályája is, végül attól sem kímélte meg a sors, hogy a boldog és nagy Magyarország romjai közt ennek utolsó nagy vezérférfiát elsirassa.

Életének eseményei is ezt a hagyományt táplálták és erősítették. Élete a magyar történetnek izgalmasan változatos korszakába esik, mely megdöbbentő végletekfel mutatja a legtündöklősebb fényt s a leggyászosabb bukást. A szabadságharc idején, 1848 szept. 4-én született Budán, hol atyja, Zsigmond, akkor a közoktatásügyi minisztérium titkára volt. Születése idejének, a «láng-év»-nek tüzeből mintha mindvégig ott ragyogott volna egy fényes sugar lelkének hevületében. Családja jómódú komáromi nemesi familia volt, mely irodalmi hagyományokat is örökített reá. Gyermekéveit Komáromban, a magyarságnak egyik legeredetibb városában töltötte. Eltörölhetetlen emlékekkel gazdagították lelkét az «ezüstös város» jómódban élő patriarchális világának eredeti alakjai és képei, melyek tárgykörét, alakjait és színeit szolgáltatják majd szépírói munkásságának is.

Az elnyomatás korának sajátságos magyar világában, férfias daca, vigadva síró hangulatai, humoros képei s reménykedései közt élte legfogékonyabb éveit. Az iskola, az irodalom s a társasélet olyanná nevelte nemzedékét,

hogy legmelegebb érzésével a hazára gondolt, mélyen áthatotta a nemzeti műveltség tudatos szeretete s áhítatos tisztelettel művelte és támogatta a nemzeti irodalmat.

Hivatásának útjára nem talál rá mindjárt első lépésével; de akikben elevenen él az eszmények szolgálatára való készség, a kerülő utat sem sajnálják, mikor fölcsendül lelkükben a hívó szó. Pályáját a pénzügyminisztériumban kezdi, de pár év múlva szépen indult hivatalnoki karrierjét a középiskolai tanársággal cseréli föl. Azonban az igénytelen pályán is fényes emelkedés vár reá: az egyetem esztétikai tanszékén Greguss Ágost utódjává lesz s vezetőszerphez jut közoktatásunk minden jelentékeny szervezetének munkájában.

Ebben a fényes munkakörben s mint egyik legnagyobb hatású tanárunk munkálkodik nagy közművelődési ideáljának: a minden rétegében lelkes nemzeti műveltségtől áthatott nemzetnek valóra váltásán. Becsülettel kiveszi részét a vezető szellemek sorában a nemzetépítő munkából, fényes kitüntetések és ünneplések jutalmazák, de támadásoktól és csapásoktól sem kiméli meg a sors, különösen amikor elkövetkezik a nagy vérzivatar s a haza katasztrófája. Látja rombadőlni a nagy magyar század dicsőséges alkotásait, de a romok között vergődő szívvel is hirdeti mindvégig törhetetlen hitét nemzetünk jövőjében.

Ezért a jövőért sokfelé ágazó, széleskörű munkássággal dolgozott. Első sikereit elbeszélésekkel aratta s a hetvenes évek közepére az ifjabb elbeszélő gárdának már első sorába emelkedett. Jócai nyomán indul, de csakhamar tanárának, Tolnai Lajosnak s általa az angol és orosz réalistáknak kerül hatása alá. Az angol *sketch* mintájára meghonosítja nálunk az egy helyzetre világító s a novelláénál szabadabb szerkezetű *rajzot*. Ez a töle irodalmunkba beoltott ág gyönyörű kivirágzását éri el csakhamar Mikszáth és Petelei rajzaiban.

Elbeszéléseket és rajzokat tartalmazó kötetei (*Elbeszélések*, 1871. *A névtelenek*, 1875. *Rajzok*, 1879. *Régi*

nóták, 1920) tárgyaikkal egészen szűk körben mozognak s a mult századi hatvanas évek vidéki magyar társadalmának különösen két rétegéről nyújtanak jellemzetes vonásokat: a megyei székhelyekre szorult, pusztuló gentryről s a falusi compossessor-világról. Képzelete föltűnő vonzalmat mutat bennük az élet szomorú képei iránt s szíve a rokonszenvnek és humornak meleg sugaraival világít be az élet triviális jelenségeibe s elkallódó lelkek szenvedéseinek éjtszakájába.

Írt két regényt is. Az egyik (*Biró Márton*, 1871) egy erélytelen jó embernek, egy becsületes, de nem erős jellemnek tragikomédiája; a másik (*Kálozdy Béla*, 1875) egy nagyralívatott tehetség letörésének, egy eljátszott élet boldogtalanságának története az egyensúlyában megingott magyar léleknek, a vergődő magyar társadalomnak rajzán belül. Szerkezeti egyenetlensége s előadásbeli nehézkessége útját állta annak az elismerésnek, melyet komoly törekvése és sok művészi értéke megérdemelt volna.

Elbeszélő művein kívül költeményeket is írt; ezeket főként családi érzések s a művészet remekei fakasztották lelkében. Sajátságos, hogy az egyébként derűs életkedvű Beöthy ezekben érzelmes, nem egyszer szentimentális. Legterjedelmesebb költeménye *Ráskai Leán*, a könyvmásoló középkori magyar apácát egy gyöngéd tapintattal megírt szerelmi tragédia hősnőjévé teszi s mélyen megkapja lelkünket a lelki küzdelemnek lehellet-szerűen finom festésével, mélabús hangjával s a multba varázsló archaikus színelével.

Ez a szép költői beszély már a tárgyába elmélyedt tudós pihenő óráinak szülötte. A hetvenes évek közepétől ugyanis, pályaváltoztatásával egyidőben, elhajlást mutat írói munkássága is: sikerei közepette búcsút mond a szépirodalomnak s a tudományos irodalom terére tér át. Az irodalomtörténeti oktatás hiányán akart segíteni iskolai irodalomtörténetével (1877—79), de könyve gazdagodásává lett a tudománynak is: az addigi kísér-

leteknél egységesebb, tömörebb s részletekben mégis gazdagabb összefoglalását nyújtotta a magyar irodalmi kultúra fejlődésének. Eredeti rendeltetésén messze túlmenően hatása mintegy az egész magyar értelmiségre szétáradt, tömérdek szívben gyújtott lelkesedést a magyar irodalom iránt s példátlan befolyást gyakorolt csaknem két nemzedéknek irodalomtörténeti felfogására és műveltségére. Méltán, mert a legszebben írt magyar könyvek közé tartozik s belőle olvasói lelkébe az ismereteken felül a kultúrájára büszke magyarnak önérzete és lelkesedése is áradt emelő és ösztönző lendülettel. Azt az irányítást, melyet így tankönyvével nyert irodalomtörténeti nevelésünkre, még inkább kiszélesítette a tőle szerkesztett Képes Irodalomtörténettel (1893—95). Csaknem negyedszázadon keresztül ebből nyerte a művelt magyar közönség irodalmunkra vonatkozó ismereteit s ebben látta maga előtt szellemi életünk multjának leg-hívebben s leggondosabban festett képét.

Nemcsak Beöthy, hanem egész irodalomtörténet-írásunk is Beöthynek egy kis könyvében, *A magyar irodalom kis tükrében* (1896) emelkedett legmagasabbra: a magyar irodalom bölcséleti megvilágításáig. Az irodalombúvár alapos tudományával, a bölcselő intuiciójával s a művész ihletével vizsgálja az irodalmunk életében működő erőket, tárja fel kapcsolataikat s rajzolja meg azt a lelki típust, mely a magyar sors mindennemű változásában, a korszellem és az idegen hatások módosító erejével szemben is állandó maradt. Ennek a nemzet léleknek szimbolikus képe a sokat idézett volgamenti lovas, kinek lelki mivoltát könyve keretével rajzolja. A könyvet Riedl Frigyes remekbe készült ötvösműnek mondotta, melyben az anyagi értéket még felülmulja a kidolgozás művészete.

A monográfikus feldolgozásra is adott mesteri példát *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban* (1886—1887) című kétkötetes művével. Mintája ez az esztétikai, filológiai és történeti szempontokat nemesen összeegyezt-

tető tudós munkának, előadása pedig példaképe a művészien szép tudományos prózának.

Nagyobb munkáin kívül számos tanulmányban világít rá irodalmunk egész mezejének fontos kérdéseire s számos emlékbeszédben ünnepli a magyar kultúra bajnokainak halhatatlan emlékét. Ezeknek csak egy részét mutatja be ez a kötet, de még így is fényes bizonyosságát adja az essay-író s irodalmi szónok kiválóságának. Sok szép és nemes tulajdonság csillog munkáin: a költő tüze, a művész fogékonysága, a szónok készsége s a bölcs mélysége. Költői kedélye a fantázia színes képeivel szövi át bennük a tudós munkáját, melyet éleslátás és eredetiség, a gondolkozás fegyelmezettsége s az ítélő erő biztossága jellemez. Legtöbb munkájának a forma a főértéke. Ha tartalmukban elavulnak is, formájuk művészi szépsége sokáig megtartja eleven hatásukat. A kifejezés választékossága, finomsága, ékessége legszenbe-tűnőbb sajátága prózájának. De nemcsak formás, hanem friss és színes is, amit ír: a frissen fakadó szónak meleg varázsa árad soraiból. Öszintesége, gondolataiba vetett hite s izgalomokra fogékony vérmérséklete gyakran kiérzik mondatai mögül, de ennek ellenére is bámulatosan szabatos.

Tudományos munkásságának másik tere az esztétika. Rendszerét csak egyetemi előadásaiból ismerjük, de közzétett részlettanulmányait is ritka elemző művészet s széleskörű világirodalmi műveltség jellemzi. Dramaturgiai irodalmunknak legbecsesebb termékei közé tartozik színi bírálatainak két kötete (*Színműtrók és színeszek*, 1882. *Színházi esték*, 1895) s *A tragikumról* (1885) írt nagy műve, melynek igazi értéke nem elméleti fejtegetéseiben van, hanem a hazai és egyetemes irodalom s a művészetek terén bámulatosan otthonos, elemzésben és formában mesteri példázásaiban.

Bizonyára nemcsak vázlatos, hanem szegényes is ez a kép Beöthyről mint íróról. Még kevesebb a tér irodalmi közszerepének megvilágítására, pedig ez éppoly

fontos és talán még nagyobb hatású része munkásságának, mint irodalmi tevékenysége. Működési körének szélesbedése, előkelő szerepe az Akadémia s Kisfaludy-Társaság munkájában egyre közelebb vitte irodalmi életünknek vezéri méltóságához, ami Gyulai félrevonulása után csakugyan reá szállt.

A katasztrófát megelőző feszültség nehéz évei voltak ezek. Beöthy pályájának irodalmi munkásságát is irányító vezérgondolata a nemzeti nagyságnak a kultúra eszközeivel való szolgálata volt. Kulturális emelkedésünk örömmel tölthette el, de méltán aggasztotta a nemzeti érzés gyöngülése. Abban a magyarságban, melyre az öreg Kazinczy azzal a megnyugtató érzéssel tekinthet, hogy pallérozatlanságából az európai műveltség részévé emelte föl, az öregedő Beöthy már inkább nemzeti érzésének hamvadozó tüzét élesztgeti. Még egyszer eszmélteti nemzetét a magyar irodalom legmagasztosabb hagyományára: a kultúra és a magyarság elválaszthatatlan kapcsolatára. Eszmélteti arra, hogy a magyar irodalom csak akkor teljesíti méltóképpen hivatását, hogyha mindazt, amit idegenből vesz, a magunk ősi valójához idomítja. S ezt az eszméltetést megtoldja azzal, hogy irodalmunk egészséges fejlődésének egyik főfeltétele mindig a multhoz való hűség volt; megtoldja a folytonosság parancsával: «A multat nem szabad megtagadnunk a jövő nevében, hanem felhasználnunk kivívására; a jövőt pedig nem szabad megkötnünk a multtal, hanem ennek alapján küzdenünk érte.»

Kedves képe volt, melyet gyakran idézgetett: a haldokló Kisfaludy Károly barátainak és tanítványainak adja át lankadó kezéből a zászlót, melyre a nemzeti reform igéi voltak írva. Ő a szellemi integritás és a szellemi folytonosság igéit írta arra a zászlóra, mely 1922 április 18-án esett ki halálra hanyatlott kezéből.

Egyéniségéből és munkásságából példaadó harmóniával ragyog elénk mindaz, ami irodalmunkra nézve szent örökség a multból s lelkesítő hivatás a jövőre.

IRODALMI TANULMÁNYOK ÉS EMLÉKBESZÉDEK

ÁRPÁD A MAGYAR KÖLTÉSZETBEN.¹

Ha a magyar költészet történetén végigtekintve, azt a költőnket keressük, akit legjellemzőbben és legméltóbban Árpád költőjének nevezhetünk: kétségtelenül *Vörösmartyban* fogunk megállapodni. Bármily világosan és élesen lássuk is *Zalán futásának* fogatkozásait és tévedéseit, lehetetlen nem éreznünk benne egy nagy költői génusz sugalmait, a legnagyobbét, melyet a honfoglalás és hőse foglalkoztatott. Árpád-költeményeink között az egyetlen ez, mely az igazi költészetnek félreismerhetetlen bélyegét viseli: az egyéniségét, az egyéni felfogás, egyéni érzés, egyéni szó varázsát. Történeti jelentőségére nézve is a legkiválóbb. A honalapítót a reformkor hajnalhasadáskor idézi a nemzet képzelete elé, mikor egy új honalapításról, a nemzeti élet új alapjainak lerakásáról van szó; ennek az új honalapításnak első, hatalmas, lélekrázó kürtszava Vörösmarty éposza. Az irodalmi fejlődés szempontjából pedig a magyar költői nyelv történetében új korszaknak dicsőséges megindítója. A *Zalán* nyelve ép oly benső, merész és ragyogó összefoglalását mutatja a multnak és jelennek, mint érzésében és irányzatában az éposz egész koncepciója.

Mióta a XVIII. század végén a nemzeti szellem emelgetni kezdi szárnyait s az új érzések hevével, ösztönszerű társulással keresi a költői képzetek és hagyományok világának azokat a mozzanatait, melyek legalkalmasabbak táplálására: újra meg újra fölkeresi Árpádnak és a honfoglalásnak képeit. Ez a sejtelmes, ösztönszerű vonattatás, a maga lélektani

¹ Megjelent az *Árpád és az Árpádok* c. műben.

jelentőségében és az egész nemzeti életre vonatkozó értékében, Vörösmartynál lesz először igazán céltudatossá és határozottá. Nemcsak költői fényében a nemzeti léleknek tetsző hagyományt támaszt fel, hanem a «harcok fergetegét» «a haladékony időhöz híven», mintegy korának követelése szerint, feladatainak egyenes támogatására idézi fel. Árpád nem dicső álomkép nála, arra választva ki, hogy költői hatását a nemzeti kegyelet is támogassa; nem, ellenkezőleg a «tehetetlen kornak», az «álom öldöste» nemzetnek ébresztője. Az a szellem-sereg, a diadalmas Űgek, deli Álmos, párducos Árpád, a kacagányos apák és ifjú leventék, kiknek láttára a költő szemének árja megindul, nemcsak a haza megszerzésére törnek, nemcsak Zalán bolgárai és görögjei ellen, hanem a hűtelenség, közöny, csüggedés, léhaság ellen is, melyek a költő korának magyar lelkét fogva tartják. A honszerző és honszerzés képe a hon megtartásának kötelességérzetét van hivatva fölverní az elernyedő nemzeti lélekben. Vörösmarty Árpádot a nemzet ébresztésére ébreszti föl. «Nézz Árpádra magyar, ki hazát állíta nemednek!»

Ezt a célzatot tisztán érezteti az eposz csodálatos szépségű előhangja, melyről Toldynak ifjú, de nem méltatlan lelkesedése írja, hogy: «majdnem a legszebb, vagy legalább a legsajátságosabb, mely a művészet fennlététől fogva epikusoknál előkerül». De talán még világosabban érezteti abban a kis drámai költeményben, *Árpád ébredésében*, melyet 1837-ben az utóbb nemzetivé lett pesti magyar színház megnyitására írt.

A Sír-szellem fölébreszti ezredéves nyugtából Árpádot, hogy tanuja legyen a már magára eszmélt nemzeti szellem alkotó munkájának és nehéz küzdelmeinek, a szellemnek, «mely a gyász múlt után — a rem jövővel szembeszállni kész». De Árpád, aki «éltében országot alkotott», nem lehet pusztán néző. Mint Alpárnál Viddint, az új honalapítás küzdelmei között a legveszedelmesebb ellenséget, a Részvégtelenséget ő veri le és dobja a Rémekek martalékául. A drámai prolog

egyik főszemélye a Költő. Erős vonásokkal, ragyogó sorokban beszél Árpádnak nemzetéről; elmondja sorát, belső harcait, lehanyaglását, százados álmát, új életre keltét, nagy törekvéseit. Hogy ez a Költő a nemzetnek mit beszélt Árpádról az idők folyamán: arról adni számot, feladata e kis dolgozatnak. Vázlatosnak kell maradnia s inkább csak a lényegre, a felfogásra és fejlődésére fog szorítkozni. Az adatok teljesebb ismertetése és történeti kritikája tekintetében a feladatot Sebestyén Gyula *A honfoglalás mondái*-nak második kötetében kiváló buzgósággal oldotta meg.

Amint irodalmunknak legnevezetesebb Árpád-költeménye, Vörösmarty Zalánja, a nemzeti életnek egy borús korszakában keletkezik, műköltészetünknek legrégibb emléke is, mely Árpádot és a honfoglalást énekli, az országos közhangulat gyászában születik. Sőt talán nem alaptalan az a föltevés, hogy Csáthi Demeter *Pannóniás éneke*, a honfoglalás dicső emlékének költői felújítása benső kapcsolatban van ezzel a hangulattal, belőle támad és neki szól. Szerzője megjegyzi, hogy akkor írta, «mikor nagy bú vala Magyarországbán». Ez a nagy bú, minden valószínűség szerint, a mohácsi vész gyásza volt, melyet az énekmondó «nagy gondolatjában» egy sugárral törekedett enyhíteni. A honvesztés keservében zengi vagy inkább zörgeti a honszerzés dicsőségét. A Scythiából kijött régiekről és vitézségükről emlékezik, amint a monda a szilaj, furfangos kedvnek és hősi erőnek, az ésszel és karddal való győzelemnek igézetével vonta be őket. A fehér ló mondája: a honfoglalásnak jóformán egész története, amint a Nemzeti Krónika és hajtásai: a Bécsi és Budai Krónikák s Turóczi megőrizték; ez a központi monda, a Szvatopluk ellen vívott egyetlen döntő ütközettel, csak Anonymusnál szélesedik ki egész mondakörre. Csáthi Demeter nem tesz egyebet, mint négyes versekbe szedi a krónikát, egyetlen helyt, Arany éles megfigyelése szerint, valamely régi nép-ének ötsornyi töredékét szövév bele, de megfoghatatlanul elhagyván

Árpád kürt-áldomásának megragadó jelenetét. Jellemezni csak magát jellemzi: a közgyűlésben a múlt fényén szívesen merengő magyar embernek. Árpádról nem mond többet, mint hogy ő a főkapitány s gazdagabb mind a többinél, meg hogy nagy öröm töltötte el szívét, mikor az ország nékiek adaték. Megszáll egy hegyen, közel Fehérvárhoz. Amint a krónika mondja, «ez az első hely, melyet Árpád magának választott Pannóniában, a honnan Fehérvár városát is Szent István király ott közelében telepítette». Nincs ugyan igaza Toldynak, aki ezt a Noe-hegyet Nyéknek olvassa; de mégis a *genius* csodálatos erejének gondolatára vezet, mikor Árpád leg-hatalmasabb énekesét, Vörösmartyt, ép ez a tájék szülte és ihlette.

Amint Csáthi Demeter a Dunán való átkelés mozzanatát iktatja egy régi népénekből rímes krónikájába: a legrégebb magyar verses nyomtatvány is, Esztergomi Farkas András éneke *A zsidó és magyar nemzetről*, 1538-ból történeti vázlataiba és didaktikus fejtegetéseibe egyetlen színezettebb, mondai eredetűnek látszó képet sző be: eleink átkelését a Tanais vizén, amint a parton lovaik felét levágják s bőruk-ből tömlőket készítenek. A csodaszarvas regéje két hősenek, Hunornak és Magyarnak neve is itt kerül legelőször magyar versbe; de nem mint két testvér-nép ősatyjáé, hanem a Krónikának megfelelően, mint egyazon népnek, a magyarságnak két őseé, kikről ezt az egy nemzetet húnna is, magyarnak is mondják. Farkas megemlíti Atilla királyt, de a «másod kijövése» után, Árpádot mellőzve, csak Szent István-nal folytatja a fejedelmek sorozatát. Ezt a sorozatot Valkai András sem Árpádon kezdi abban a verses genealógiában, melyet *Az magyar királyoknak eredetéről és nemzetségekről* írt 1567-ben, abból a célból, hogy az ő «kegyelmes urának», János Zsigmond királynak ágát beleoltsa a magyarság legrégebb és leghatalmasabb családfájába. «Nemét Atilláról hozza az Toxunra.» Árpádot, mint a hét kapitány elsejét, csak futólag említi: a családfában újra meg újra Atilláról,

Taksonyról, Gézáról és Mihályról beszél, kitől urát származtatja. Különösen Atiláról, «a magyaroknak nagy királyokról»; népéről is mindig mint magyarról, sohasem húnról. Hasonlóképen Gosárvári Mátyás, ki *Az régi magyaroknak első bejöveteléről* írt, Valkai krónikájának mintájára, 1579-ben egy históriát, a húnok történetében és mondáiban Magyarország alapítását és dolgainak elejét beszéli: a székelyek is csak azért lettek székelyekké, mert szorongattatásukban magyar nevöket el kellett tagadniok.

Igen kevés az, amit XVI. századnak gazdag ének-költészetéből Árpádot és a honfoglalást illetőleg kiemelhetünk. Mindössze sem több néhány versszaknál. De a mozgalmas korok általában nem az emlékezés korai. A külső és belső küzdelmeknek oly végzetes változásai, oly izgató jelenetei között él ez a kor, olyan hatalmas, gyászos és dicső történetet él, a török harcok nagy époszának azt a szakaszát, melyben még világra szóló hősként szerepel: nem csoda, ha ez a történet köti le egész lelkét. Hősei: Losonczi és Szondi, Dobó és Zrinyi; költője Tinódi, ki magyar hősi eszményt bőven megtalálja a maga idejében. A kor nemzeti érzését igazában nem is a lantverés, hanem a sors csapásai izmosítják. Azután költőinek nagy része pap, kik a vallásos és erkölcsi megújulás céljából a biblia történeteire irányozzák figyelmét és érdeklődését. Ez a költészet is át van hatva hazafias eszmékkal, sőt vezérgondolatában épen annyira nemzeti, mint vallásos; de a magyar múltra való vonatkozásai gyérek és futólagosak. Farkas András indítékát ismételve a magyar nemzetnek Istentől való különös megáldatásáról, szövik itt-ott verseikbe a nekik rendelt országnak elfoglalását, melynek «most veszedelmét hallják, végzetét mondják». Ilyen célzatú, rövid emlékezést találunk Szkhárosi Horvát András híres *Átokjában* és Dézsi András énekében *Mózesről és Józsuáról*. Érdekes, hogy az utóbbi is, a honfoglalásról szólván, Atilára és húnjaira gondol, az ötödik századot emlegeti, mikor «jó Magyarországba magyar nép szálla».

Íme, amit ezekben a régi verses emlékezőekben

Magyarország első elfoglalásáról és megalapításáról találunk : az nem Árpádra és az ő magyarjaira vonatkozik. A nemzeti történet élén nem ők állanak. Amit ők végeznek : az csak visszatérés, visszafoglalás, visszatelepedés : a nemzeti krónikában, a költőknél és a népnél egyaránt. Árpád személyisége ebben az egész hagyományban nemcsak olyan mértékben nem emelkedik ki, mint Atilláé, hanem szinte háttérben marad. A hét kapitány élén ő vezeti vissza a magyarságot, ő szerzi vissza az országot, de ennek alapítója és első fejedelme Atilla. A hagyomány hozzáfűzi úgyszólván minden kegyeletét és büszkeségét. Történetünk vele kezdődik ; Árpád csak egy újabb szakaszát nyitja meg. A magyar történet és nemzeti monda egész látóhatárának ő a fölkelő napja. A történeti kritika útjainak és eredményeinek ismertetése a hún monda eredetéről és krónikáinkba szövődéséről : nem tartozik szorosabban tárgyunkhoz. Akármely módon jutott hozzánk, bizonyos, hogy hagyományainkba nemcsak jellemzőleg, hanem uralkodóan olvadt be ; szinte háttérbe szorítva, nemzeti jelentőségekben leszállítva azokat a mondáinkat, melyek a minmagunk története kezdetének szálaiból szövődtek. Annyira a miénkké lett, hogy nemcsak a legerősebben illeszkedett be őshagyományaink szervezetébe, hanem ennek valóságos életerévé izmosodott ; a nemzet önérzetének lett legáltalánosabb kifejezőjévé és táplálójává, élete legfontosabb mozzanatának, honszerzésének okfejévé. A hún hagyomány századokon keresztül a magyar nemzet emlékezésében mélyebb hatást, öntudatában erősebb érzelmi nyomot, képzeletében elevenebb erőt mutat, mint Árpád és a magyar honfoglalás. Semmi sem bizonyítja ezt jobban, mint az Atiláról és Árpádról szóló hagyomány szembeállításá egész régi irodalmunkban és népi költészetünkben.

Ebben a népköltészetben, közszájon élő termékeiben, általában nagyon kevés a történeti vonás, sőt a történeti név. Ami van is, nagyobbára kétséges, mennyiben tekinthető igazi hagyománynak és nem újabb irodalmunkban keresendő-e a forrása. De még az

ilyen kritikát mellőzve is, népünknek egyes történeti személyiségek, pályájok és jelentőségek iránti fogékonyságára jellemző és feltűnő, amiről népköltési gyűjteményeink tárgyunkra vonatkozóan tanuskodnak. Míg Atilláról mégis csak találunk élő mondákat és mondai képzeteket, különösen a székelységnél, de a magyar Alföldön is, mint Kriza, Arany—Gyulai, Kőváry és Kálmány köteteiben, sőt az elsónél az Isten osztora képzetének érdekes népi továbbfejlődését és alkalmazását : addig Árpádról az Ipolyi följegyezte szíhalim kincs-hagyomány szegényes foszlányánál egyébre nem igen mutathatunk. Dalainkban, ha Árpád neve Atilláé mellett nagy ritkán, mindössze egyszer-kétszer előfordul, biztosra vehetjük, hogy az ének nem régibb keletű. Hogy a néphez közel álló, protestáns-kori költészetünk ugyanezt a jelenséget mutatja, Atillát és Árpádot ugyanebben a viszonyban és értéklésben : már említettük. De utóbb a XVII. század műköltészetében sem találunk változást. Listius László a *Reges Hungariaet*, a magyar királyokról írt történeti versezeteit Atillával kezdí s utána Csabáról és Aladár-ról, mint a korábbi században Valkai András, egyszerre Taksonyra tér ; Árpádról csak a gubernátorok után következő függelékben, mint a hét kapitányok elsejéről szól, ki «szíve felgerjedésében és vére felbuzdulásában» a régi hon új keresőinek élére áll. Történetének egész tartalma még mindig a fehér ló mondája. A nagy Zrinyi Miklós első epigrammja is, költőjére nézve oly hatalmasan jellemző vonásokkal, Atillát énekli :

Én vagyok magyarnak legelső királya,
Utolsó világrészről én kihozója.
Én lehetek tehát magyarnak példája,
Hírét s birodalmát hogy nyújtsa szablyája.

Íme Atilla körülbelül azzal a költői eszmével, annak a nemzeti ideálnak kifejezőjéül és célzatnak hordozójául, amelyet a nemzeti lélek utóbbi költői által Árpádra ruház. A nemzeti nagyságnak biztató, a

nemzeti kötelességérzetnek serkentő képe, multunknak jövőnk útját mutató első hőse.

A fordulat csak a XVIII. század közepén történik. Meglepő, de összes adataink azt bizonyítják, hogy ez a fogalom : *Árpád a honalapító*, mai értelme szerint, a nemzeti köztudatban és ezt a köztudatot kifejező költészetünkben alig régibb másfél századosnál. Árpád alakja, történeti jelentőségének egész nagyságában, mint a magyar nemzet egységének és erejének legelső hatalmas képviselője, mint a honszerzés vezére, hőse végrehajtója : megillető helyét csak akkor kezdi elfoglalni a nemzet kegyeletes köztudatában és közérzésében. Atillának, az egész Európa fölött átrepült, üstökösnek káprázatos sugárkévéjéből csak ekkor válik ki és tűnik szemünkbe önfényével ; nemcsak amannak méltó utóda, hanem nekünk legnagyobb elődünk. Csak ez időtájt indul meg a nemzeti lélekben az őstörténeti és mondai hagyományos képzeteknek az az eltolódása, helyváltoztatása, módosulása, melynek eredményeül megszületnek az *Árpád népe* és *Árpád apánk* ma már közhelyekké lett szólamai, melyek közül az elsőt valószínűleg Kisfaludy Sándor Somlója népszerűsítette. A XVIII. század közepe táján történik a változás, kétségtelenül egy bizonyos irodalmi hatás következtében, de talán a nemzet életösztönének sejtelmes közreműködésével is. A nemzetietlenség szomorú korát éltük. Ekkor, nemzeti érzésünknek, összetartásunknak és törekvéseinknek eleddig legáltalánosabb és legveszedelmesebb elernyedésében jelenik meg és hódít magának mind nagyobb helyet népének képzeletében és szívében Árpád, a honalapító. Dicsően betöltött feladatának mintegy új betöltésére érkezik, hogy nagy emlékével, feltámadó árnyékával egy új magyar nemzeti életnek és jövőnek megalapítását segítse. Mikor ennek a nagy feladatnak gondolata és vágya csak kevesek lelkében és homályosan ébreddez, ezeknek az első apostoloknak, a költőknek általa, az időknél titokban élő szelleme szerint, kezdi elfoglalni a nemzet lelki világában a nagy rombolónak : Atillának helyét, a nagy_alkotó : Árpád.

Ennek a fejlődésnek azonban megvan konkrét, irodalmi forrása is: a Névtelen Jegyző krónikája, mely ebben az időben kerül nyilvánosságra, foglal helyet, új tartalmával, a nemzet képzeletében. *A Gesta Hungarorum*ot Schwandtner 1746-ban adta ki először s még a XVIII. században két magyar fordítása is megjelent: Lethenyei Jánosé 1790-ben és Mándi Istváné 1799-ben. Anonymus is fenntartja a hún rokonság hagyományát, Árpád nála is Atilla utóda és örököse, a honfoglalás nála is visszatérés és visszafoglalás; a honfoglalók mindenütt hún őseikre való hivatkozással terjesztenek rémületet maguk előtt. Ami azonban a két hagyománynak, a húnna és magyarnak, jelentőségében való feltüntetését illeti: Anonymus épen fordítottja a Budai Krónikának és Turóczinak. Amilyen röviden végeznek ezek a magyar honfoglalással: még kevesebb szóval, csak bevezetőleg emlékezik a Névtelen Atilláról és húnjairól. Munkájának igazi hőse Árpád, kit szinte új világításban, de mindenesetre új jelentőségben állít elénk. A hét kapitánynak nemcsak elseje, hanem «vezérök és parancsolójuk», a honfoglalásnak eszével és karjával igazi hőse, vezetője, betetőzője. Míg az eddig ismert krónikák őrzötte hagyomány jóformán egész pályáját egyetlen mondába, a fehér lóba foglalja, itt egy gazdag, sok ágú mondakör hőse, intéző és harcoló, kardjával vagy lelkével mindenütt jelenlevő hőse, egy nagy mondaköre, melynek egyes szálai talán idegen forrásokból, talán épen a krónikás leleményéből, de nemcsak ezekből, hanem családi hagyományokból és népi mondákból szövődtek. Árpád alakja, a régihez képest, váratlanul felmagasodik. A nagy hadjáratot ő indítja meg a Bodrogtörvény elfoglalásával és Borsova várának lerontásával; a Marót és Geló, a Zobor és Glád elleni hadviselést ő intézi; Pannónia elfoglalását ő vezeti; a döntő diadalt Alpárnál Zalán ellen ő vívja ki; az elfoglalt országot Pusztaszeren ő szervezi. Győzelmei között és után való pihentében nemcsak egy helyet jelenik meg előttünk: a fejevári hegyen, hanem az elfoglalt hazának különböző pont-

jain : Ungvártt, a Szent-Márton-hegyen, Csepelszigeten és Atila király városában, melynek közelében sírját is találja. Míg Álmosnak és Zsoltnak személyét is lerajzolja Anonymus, igaz, hogy Dares Phrygiusból, a trójai monda hőseiről kölcsönzött vonásokkal : Árpádról ilyen leírást nem ad. De elbeszélése közben mégis szolgáltat egy-két érdekes vonást képéhez, inkább a belsőhöz, mint a külsőhöz. Az epikai benyomás szempontjából legnevezetesebb közöttük : Árpádnak mindenütt-jelenvalósága. A krónikás észrevehető igyekezettel festi hőseit a honfoglalás igazi vezető lelkének : a hadjárat döntő ütközete személyes vezérlete alatt folyik, de valamennyi vállalata tőle indul ki s minden sikerét ő értékesíti a közcél érdekében. A balszerencsét nem ismeri meg soha, szinte ellenállhatatlan ; hódító erejének külső korlátja nincs, csak egy belső : céltudatossága. Mindezzel, a szerteszt ágazó monda-tömegnek benne központosításával, lelke szerint mindenütt-jelenvalóságával a naív és sokszor zavaros elbeszélést az epikai nagyságnak olyan magaslatára emeli, amilyenen műepikánkban alig találjuk. Kiténik Árpád a magyar úrnak egy pár ősi faji vonásával : szívesen tart áldomásokat és vendégeskedik, bőkezű adakozó s a harc fáradalmait pihelve, a torbágyi erdőt vadászva járja be ; jellemzőnek tetszik az a kis vonás is, hogy mikor csepel-szigeti palotája elkészül, első gondja, hogy a hosszú úton megfáradt lovait bevitesse és megpihentesse.

Ez az új Árpád az, nem a visszatelepedő, hanem a honszerző, nem a mesés pusztító, hanem az erős és bölcs alkotó, aki új irodalmunk hajnalhasadásának idején, Anonymus által, a magyar szellem körébe lép. Azok, akikben ez a szellem szárnyait bontogatni kezdi, azonnal érzik, hogy életre keltendő magyar világunk mivel gazdagodott benne. A nemzeti erőnek legfenségesebb képét nyerte, melyet a monda varázsa vesz körül, de a történet megszakítatlan folytonossága kapcsol a korukbeli magyarsághoz s amely egyszerre hivatkozik a nemzet képzeletére, önérzetére és hálájára.

Az első költői kísérletekkel és tervekkel, melyeket ez az epikai anyag és eszmény sugall, már nyilatkozik, ha nem is élesebben szembeszökő célzatképen, de félreismerhetetlen benső motivumul: a nemzetpolitikai gondolat. Sajátságosan fűződik velük össze József császár alakja. Ráday Gedeon, ki Orczy Lőrincsel az új tavasz első fecskéje, epikájának néhány töredékes fordításával és átdolgozásával útmutatója, a mértékes-rímes verselés megkezdője, a költő Zrinyi feltámasztója: gondol először Árpád megénekelésére. Nagy könyvbúvár, ki mohón olvassa az alig megjelent Anonymust s még a XVIII. század negyvenes éveinek végén «bajnoki énekbe» kezd Árpádról, de csak az előhanggal, őt, nem, ügyetlenül alkotott nyolcas strófával készül el. Néhány erős vonással veti oda a honalapító képét:

Egy országfoglalás nem lágy elméknek míve,
 Árpádnak bizony mellyében bátor szíve
 Hellyén volt, noha sok veszély s halál közt járt,
 De mint a roppant tölgy, mellyben nem tehet kárt
 A legpusztítóbb szél, akár mint ostromolja,
 Mert hordja levelét csupán a fergeteg:
 Ő fennáll, ő kevély fejét nem hajtja meg,
 S nincs olly kegyetlen szél, amelly tövét kitolja.
 Szint ilyen volt Árpád.

Mily sokat mondóvá lesz ez a kép előttünk: Árpád a hatalmas tölgy, — ha eszünkbe vesszük, hogy innen még félszázadon keresztül költőink borongó képzeletében a nemzet képe meg egy, belső féregtől rágott korhadó vagy épen ledült fa volt. Majd a gyermek Józsefhez fordul Ráday. A «nemzet nagy reményének» nevezi, kitől a had és béke műveiben felvirágzását várja; de Árpádra s általa mintegy a nemzetnek szunnyadó erejére, nagy hagyományaira és hivatására irányozza jövődő uralkodójának tekintetét.

A költő reményét keserű csalódás várta s a tüzes Dugonics *Etelkája*, mely 1788-ban, egy évvel Rádaynak rég készült stanzái után jelent meg, már egészen más vonatkozásban tünteti fel Árpádot a «kalapos

királlyal». Nem az útat mutatja neki, hanem elke-
sere dve izgat ellene. Ráday egyetlen strófájában Árpá-
dot nagyobb nak érezzük, mint e híres regénynek
egész első kötetében. Dugonics öreg fejedelme nem a
monda hőse. Bármilyen buzgón átbúvárolta az Etelka
frója krónikáinkat, mindazt, amit bennük talált, csak
mellékesen, szervetlenül aggatta a korában divatos
gáláns regényeknek egyik fejedelmi személyére. Min-
den ereje csak abban nyilatkozik, hogy idegen min-
táink bőbeszédű udvariaskodása az ő ajkán kacska-
ringós nyerseséggé durvul. De abban a bucsuzó be-
szédében, melyet a haldokló Árpád fiához és utódá-
hoz intéz, megnyilatkozik mind az az izzó keserűség,
mellyel az elnyomott magyar, legnagyobb történeti
emlékeink hatása alatt, József császárra gondol-
hatott. Ez az egész, kemény parainesis, a magyarság
és a szabadság vezérlő gondolatával, nem más, mint
József minden hagyományt felforgató, önkényes, ren-
deletekkel kormányzó, idegenesítő rendszerének szinte
leplezetlen kritikája. Árpád mondja a nemzetnek,
hogy: «inkább szenvedje életében, mint szabadságá-
ban a csorbát»; hogy «nem erőtlenebb oszlopa édes
hazánknak a törvény, mint a kivont fegyver»; hogy
«a körmös sasokat röpködni ne tanítsa» és így tovább
mindazt, amit a nemzet igazának tart és kivívni
törekszik. Így bármily kevésbé emelte igazi hőssé
Dugonics Árpádot, hogy a közléleknek nemzet-poli-
tikai képzetkörébe mélyen és maradandóan bevonta:
az Etelkának, rendkívüli elterjedését tekintve, két-
ségtelen hatása volt.

Tíz év múlva, 1798-ban, Csokonait már inkább
esztetikai érdek vonta Árpádhoz. Megragadó, szinte
izgató az a lelkesedés, amint lankadatlan tanulmá-
nyaiból és leveleiből árad felénk, amellyel tárgya
eltöltötte. Árpád énekesévé lenni: ebben látta élete
feladatát s megírt remekei gondjának méltatlan el-
hanyagolásával csak az Árpád époszban látta életé-
nek *aere perennius monumentum* át. Életének szinte
tragikumául érezzük ezt a tervet, melynek megvaló-
sításáért nyomorult sorsával és sorvadó testével hat

éven keresztül vívta harcát. És ennek a hat évnek emésztő munkájából, rengeteg esztetikai, történeti és néprajzi tanulmányából, melyeknek gazdagságával és lelkiismeretességével összes epikusaink közül csak Arany János versenyezhet, nem maradt egyéb, mint félszáz hexameter és a tizenkét éneknek rövid tervvázlata. Barátja, Kulcsár István, buzdította rá, hogy ha halhatatlanságot keres, akkor csak *hősi* versekben írja époszát. Ki mondhatja meg, hogy ha a halál ki nem ragadja a tollat kezéből, csakugyan azt az örök emléket alkotja-e meg, amelyet maga remélt, melynek vesztét Salamon Ferenc oly nyomós okoskodással sajnálja, de amelynek kudarcától Kazinczy féltette a költőt. A vázlat, ha ugyan ragaszkodott volna hozzá, nem annyira Homér és Tasso, mint inkább Voltaire hatását mutatja. Fő cselekvénye és epizódjai, egész menete Anonymusra, a machina, költői fogások, jóslatok és látomások, melyek között természetesen a nemzet jövő története is megjelenik, de a berendezésnek némely sajátossága és tervezett részlete is: a Henriásra utalnak. Ámde két tekintetben, minden valószínűség szerint, kivált volna epikai iskolájából Csokonai: érzésének melegségével és rajzoló tehetségének elevenségével. Talán sikerült volna neki Árpádot, az ideál magas talapzatán, egy eszme hordozójaként, költőileg tartalmasabbá és gazdagabbá, emberileg határozottabbá tennie, mint elődeinek, sőt utódainak. Költői lehelletével eloszlatnia azt a ködöt, melybe a honfoglaló alakjának körvonalai és belső rajza mind maig burkolóznak, s amelyhez a történelem többé nem férhet.

Ez a sejtelem nemcsak Csokonai tehetségének egyik uralkodó, fényes vonásánál fogva merülhet fel bennünk, hanem a korabeli irodalomnak úgyszólván általános felfogásánál fogva is. E felfogás, melyet legélesebben Kazinczy képvisel s amelyre nézve Csokonai is megegyezik vele, a költészet nemzeti jelentőségét nem annyira hazafias irányzatosságában, mint általában kulturális jelentőségében, a nyelv-fejlesztés és terjesztés szolgálatában, a maga belső és külső meg-

nemesedésében és fölemelkedésében érzi és keresi. A nemzeti lélektől áthatva, ennek művelődési, főként eszthetikai fejlesztésével törekszik a nemzeti erő és élet kifejtésére alapot vetni. Politikája eszthetikai jellemű. Minden magyar költemény hazafias szolgálat, minden jó magyar költemény nemzeti haladás. A versek nemzeti értékét ez a felfogás költői becsökkel, eszthetikai hatásukkal méri. Midőn Árpádban olyan hőst ismert meg, ki egy epikai conceptio belső sikerének s az egész nemzetre szóló hatásának föltételeit kínálja, ki a magyar epikának valamely hivatott szellem által költői értékben és népszerűségben való fölemelésére a képzelhető legalkalmasabb: természetes elragadtatással siet meghódítására. Árpád époszának esztetikai sikere a nemzeti szellem diadala lesz. Ennek a nemzeti szellemnek, az irodalmi felfogás szerint, a kor viszonyaihoz képest a mûzsák a leg-hivatottabb és legalkalmasabb táplálói. A mûzsák, kik Csokonai tervvázlatában Sárospatakon laknak s itt köszöntik a honfoglaló Árpádot, majd magyar éneklésre kérnek az istentől engedelmet; a végzet kilenc századig ellenséges irántok, de a tizediknek elején megengesztelődik s ők előre éneklik «a magyarok istenének dicsőségét».

Ez a költői politika fejlődik, alakul tovább a múlt század első negyedében, mikor a borongó, majd háborgó nemzeti érzés maga lett költészetünknek uralkodó motivumává. Árpádhoz fordul nemcsak mint kiválóan alkalmas epikus hőshöz, kinek költői hatását nemzeti jelentősége is támogatja, hanem mint a legalkalmasabbhoz épen ennek a nemzeti érzésnek fölverésére és irányzására. Horvát Istvánnak, a Széchenyi-könyvtár rengeteg tudományú, fékezetlen képzeletű és lobogó hevű custos-ának tüze jelöli ki ezt a föladatot és lesz epikánknak egy évtizeden át ebben az irányban úgy sugallójává, mint tudós támogatójává. Barátja volt Pázmándi Horvát Endrének, a Fölkelő nemzethez jól csengő és erős hexameterekben írt, s hatféle kiadásban terjedt ódája az 1809-iki insurreciónak országos hírű költőjévé avatott, míg

a néhány évvel utóbb készült Zircz emlékezetének áradó és lendületes epikai folyama a jövőendő «Magyar Vergiliusának» sejtetett. Horvát István, tüzes ábrándjai közt, benne látja Árpád hivatott énekesét és a pesti közhangulat tolmácsául azonnal munkára buzdítja. «Legyen az Árpád átka rajtad, ha nem használsz szép poétai lelket. A nemzeti becsület vezérelje tolladat és minden tetteidet!» A feladat nagyságán és nehézségén szinte megrémült tétí plébános eleinte szabadkozik; de már világosan érzi a fölhívás indítékát és célzatát: «Az egésznek egy bizonyos pontra néző tendenciája az a fő sarok, mely körül a munkának a szívre dolgozó hatását forgatni lehet és kell.» Árpádot a költői érzés és képzelet kohójából a nemzet lelke hívja segítségül. Mikor a honalapító ez új feladatának eszméje, habár csak kevesek lelkében, világosan megalakul, hogy az egész magyar klasszikai éposz vezérgondolatává legyen, ugyanabban az esztendőben, 1817-ben támad fel halottaiból a Zrinyiász és születik Arany János. Árpád nemcsak költői tárgy többé, hanem hazafiúi program, mely a költészet fényével a sötétségben világítani és tűzével a zord kietlenben gyújtani hivatott.

A sötétségben és kietlenben! Mert az új felfogást és törekvést a közviszonyok érlelték. A múlt századnak első kényuralmát nyögtük, melyet Ferenc császár nevével szoktunk jelölni. Az alkotmány félretétele, közszabadságaink elnyomatása, nemzeti életünk pangása és ernyedése, az egész rendszer kiáltó ellentéte természetünkkel, hagyományainkkal és érdekeinkkel: mindez szinte pusztulással fenyegetett. Az ellenállásnak, a reá való erőnek és akaratnak nyomai a nemzetben még alig mutatkoztak, csak egy pár író lelkében villogtak. Talán leghevesebben Horvát Istvánéban, ki a költészetnek szíveket dobogtató szavával Árpádot szeretné megszólaltatni a nemzeti becsület érdekében. Horvát Endre végre vállalkozik; de tíz-tizenkét évre számítja, míg elkészülhet époszával.

Azonban néhány év múlva kiderült, hogy nem az ő küldetése volt Árpád emlékével nemzetének szívébe

és az idők kerekébe kapni. Nem a pázmándi hegyeken «emelkedik új életre Árpádnak dicső tettei», amint Horvát István az Auróra első kötetében Árpád Pannónia hegyén című prózai epikai képében lelkesen jövendölte, hanem a Dunántúlnak egy másik falujában, a tolnamegyei Görbőn, ahol egy fiatal jurátus honfiúi és szerelmi bánata költői lángelméjének forrongásában nyilatkozást keresett. Vörösmarty Mihály volt. Már a *Fehérvár* című ifjúkori ódájában kesereg a nemzeti elaljasodáson, mely szólni sem mer, mikor «az ősi véren nyert szabadság, honja felé, az egekbe készül» s a szent királyok árnyékait aposztrofálja :

Oh hőseinknek lelkei, várhat-e
Az elfajult kor töletek új erőt?
Vagy nincs-e pillantattok is már
Veszni menő unokáitokra!

A Zalán érzelmi motivuma itt csendül meg először szinte szenvedélyes keservvel, de Berzsenyi fatalizmusának visszhangjaként, reménytelen lemondással. Hogy ez az erős érzelmi indíték Szent Lászlóról Árpádra vezette képzeletét, része lehetett benne barátjának, Egyed Antal bonyhádi plébánosnak, ki szintén a honfoglalásról tervezett egy soha meg nem írt hőskölteményt. Annál mohóbban látott Vörösmarty a maga titokban érlelt tervének kiviteléhez ; hevét szította az a forrongás is, melyet az alkotmányunk halálos csapásaul szánt kormányrendeletek néhány megében, így Tolnában is, keltettek. Ihlete, sorsa, benyomásai ragadták, hogy a magában érzett legnagyobb erővel és a leghatalmasabb tárggyal a legmagasabb célra törjön. Csokonai hosszú tanulmánya és Horvát Endre aggodalmaskodó tervezgetése nélkül látott munkához. Olvasta Anonymust, még pedig valószínűleg magyar fordításban. A hexameteres formában, korának ízlése szerint és talán Horvát Endre Zircének, Szép János Konstantinápolyi táborozásának és Aranyosrákosi Székely Sándor Székelyek Erdélyben című époszának példájára, de meg a maga sajátos stílművszetének sugallatára is, habozás nélkül álla-

podott meg. Mithológiáját, Cornides Dániel dualiz-musa értelmében, Horvát István és Horvát János dolgozatainak útmutatásával szőtte meg, Hadúr ne-vét Székelytől kölcsönözvén s a maga képzeletéből egészítette ki. Az alpári csatáról és Zalán futásáról Vörösmarty époszának megjelentekor már volt egy énekünk: Czuczor Gergely *Augsburgi ütközetében* az ősz Türtül lelkesíti vele a kalandor daliákat; de arra, hogy a honfoglalás mondái közül Vörösmarty épen ezt választotta ki tárgyaul: Czuczornak befolyást nem tulajdoníthatunk. Mert 1824-ben, mikor Türtül éneke az Aurórában megjelent, a *Zalán futása* már körülbelül készen volt. Megírásában nem telt el az egész esztendő s 1825 januárjában már kibocsátotta Vörösmarty az előfizetésre való fölhívást.

Az irodalom lelkes elragadtatással fogadta a művet, mely ebben a korszakos esztendőben meg is jelent. A meglepetés, melyet egy ismeretlen lángelmének egész fényében való hirtelen feltünése támasztott; a varázs, mely érzületéből és nyelvéből áradt: szinte elkápráztatta a kritkát. Toldy bírálata a korabeli irodalmi közvélemény megnyilatkozása. Az újság-nak és gyökerességnek minden ígézetével, egy anda-lító és izgató zenének minden hatalmával ható dictio, melynél nagyobb lépést költői nyelvünk a századok folyamában sohasem tett; a részletek csodálatos bája, mely a képzelet tündérvjátékaiból s az erő és gyöngéd-ség vonásaiból és hangjaiból szövődik: a szerkezet és jellemrajz fogyatkozásait szinte elfeledtették. El azt, hogy a cselekvény zilált ágainak összefüggése laza, arányaiban önkényes. Pedig mindez a kritika hagyományos álláspontján annál inkább feltünhetett volna, mert a kiválasztott s jóformán egyetlen ütkö-zetre szorítózkodó mondai anyagnak egyszerűségével és korlátozottságával élesen disharmonizál. Amilyen változatosak és elevenek, valószínű vonások nélkül is, a csataképek, olyan egyszínűek és általánosságok-ban maradók a jellemrajzok. Így Árpádé is. A költő ismételve leírja személyét s e leírások közül az a né-hány sor, mely a Hadúrhoz imádkozó fejedelmet

festi, szemben az ellen táborával, az alkony fényében, magányosan állva egy halmon: valóban festői, de merőben külső s kevésbé jellemző. Valójának rajza az epikai hősekről szóló közhangományoknak általános vonásaival merül ki: erős és vitéz, hívő és elszánt, bölcs és kegyelmes. Váltakozó jelzői: ravasz, erőszakos és a többi, nem sokkal világítanak meg többet, mint a legtöbbször ismétlődő párducos mellékneve. Még azok közül a magyarosoknak tetsző vonások közül is, melyeknek csirája Anonymusnál felcsillanik s a stíl sérelme nélkül némi valószerűbb benyomást kínál: nincs elevenebben, gazdagabban kifejtve egy sem. Aminek a költő érzésében látta, az maradt képzeletében is: a hadak útjának köd-alakja, ki szorongatott utódainak segítségére siet; lássák ezek ne magukhoz hasonlónak, hanem minél fényesebbnek és minél hatalmasabbnak, kinek «fejedelmi tekintete őrt áll». Az egészben vergiliusi stílű éposznak ez a Homérre és istenére utaló képe talán a legerősebb költői fényű sugár, mely Árpád alakjára esik.

A magyar epikának az a remeke, melynek Zalánt üdvözölték, nem érkezett el benne; de diadalra készen és alkalmasan megszületett az a költői alkotás, melyet Horvát Istvánnal a hazafiúi lelkesedés várt s amelyre az időknek szüksége volt. A nemzetnek költőjében élő lelke szólal meg Zalánban, hogy visszhangot ébreszsen hazaszerte. Ez az érzület volt még főképen az, mely a nyelven kívül, a virrasztókat s utóbb az egész közönséget elragadta. Vörösmarty subjectivitása egészen áthatja tárgyát: minden mozzanatában mintegy a maga érzésvilágának kifejezésére alakítja, mely ódai fölhevülések és elegikus elborulások közt hullámozik. Hol az alkony melancholikus borúja, melyben a süllyedt magyar életet látja, hol a hajnal tüzes fénye, melyet fölidézni kívánna rá. E nemzeti hajnal támadásában történeti része van költeményének és hőségnek. A zilált, elnyomott, bizalmatlan magyar élet elé a magyar erőnek leghatalmasabb képét és képviselőjét állítja, mikor az erő hitének és érzésének fölkelésére van szükség. Olyan nyelven, melyben már

magában a nemzeti szellem diadala zeng, a történeti magyarság leghatalmasabb tettét, a honfoglalást idézi a «tehetetlen kor» elé, melyet az idő ébredésre, tetterre szólít, új honalapítás munkájára és küzdelmeire. A költészet arany vesszeje új történeti feladatra szólítja Árpádot Az ének, melyet Vörösmarty szerzett róla, Toldy szavával, nemcsak költői mű, hanem politikai tett volt. Az 1825-diki országgyűléssel megkezdődik reformkorunk, melynek halhatatlan, ébresztő előhangja a Zalán futása.

Ugyane korbán születik, ugyane közhangulatban gyökerezik, ugyanez eszmekörben mozog az epikai évtized másik két nagy Árpád-éposza: Horvát Endréé és Debreczeni Mártoné. Amaz, melynek Horvát István Zalán feladatát szánta, csakugyan tovább készült egy évtizednél s nem nyilatkoztatott meg fensőbb költői tulajdonokat, mint szerzőjének régibb dolgozatai. Régies, erős nyelvű hexameterei az őshazából elköltözött magyarság kalandos, harcias, viszályos útját éneklik: a tulajdonképeni honfoglalás a tizenkét ének két utolsójába szorul. A cselekvény krónikás folyamatú és nem költői szervezetű s a mondatól eltérve, történeti források alapján, még az őshazában nem Álmost, hanem Árpádot állítja a nemzet élére,

ki hadával Volga türemlő
Habjait át-szegvén, Etelének hajdani földét
Nemzeteket leverő harcokkal visszaszerezte.

Különben az egész, a klasszikai mithosznak is megpendítésével, szinte Horváth István fantasztikus elméletei verses népszerűsítésének tetszik inkább, mint eredeti fölfogás és költői erő alkotásának. Jellemrajzai a nagyhangú és egyszínű szónoklatok árjába fúlnak. Árpádot sem eleveníti meg, ellenére a számtalan vonásból szőtt képnek, melyben fejedelemmé választásakor bemutatja: szögszínű, csillagszemű, izmos, komoly és nyájas. Jellemző az egésznek keresztényen lelkesedésű kihangzása, melynek némi előkészítéseül szolgál a honfoglalók védelme a bálványimádás

ellenében s egy-Isten-hitének magyarázata. Az éposz irányzatául különben a történeti tanulságnak egy más mozzanata lép előtérbe: a pártoskodás, viszály ősmagyar átka. Lebed ármánya és harca Árpád ellen végigkíséri a cselekvést. 1831-ben, mikor az *Árpád* megjelent, már a magyar közéletnek is, irodalomnak megváltozott a képe: az alkotmány vissza volt állítva; Széchenyi közzétette első reformiratait; a nemzet, tekintetét jövőjére irányozva, fölébredt önbizalmának erejével munkához készült. Árpád elkésett; irodalmi koszorúját is elvitte előle Vörösmarty s nyoma alig más, mint a magyar költői nyelvnek első archaizáló kísérlete. A prózában még a megelőző századnak végén Kármán József mutatott rá útát egy történeti regénytöredékében, míg Horvát költői kezdeményét Arany János fejtette epikánk későbbi korszakában igazi művésszé.

Vörösmarty előtt is, Horvát Endre előtt is az Aeneis lebegett: az erdélyi Debreczeni Márton, egy szegény gyerő-monostori fazekasmester fia és a magyar bányaügy kitűnő vezetője, inkább magyar Iliászt forgatott képzeletében. Radnai magányában lelkesedve olvasta Zalánt és fogott *Kióvi csatájának* megírásába. Kitűnően tudott görögül s a honfoglalási mondák megnyitó mozzanatát, a nagy várostromot választotta ki tárgyául, Árpádot tevén meg hőisének. Senkitől nem sejtve, titokban írta férfi koráig, mintegy ifjúságának álmait folytatva benne; a tizenhat ének két utolsóját csak tervrajzban hagyta. Így ez a munka, kezdete és vége, mintegy összeköti újabb történetünknek két szomorú korszakát, azt, amelyben a nemzet-politikai irányzatú éposz megszületett, azzal, amelyben újra született: Ferenc császár korát a forradalom utáni korról. Nem terméketlen képzelet szülte a nagy éposz; de sem a sokágú cselekvény összefoglaló szerkesztésében, sem a jellemeknek találó és hatásos ábrázolásában nem mutat erőt s még Árpád hőiségének benyomását is ellazítja. Nyelve színre, hatásosságra nemcsak Vörösmarty, hanem Horvát mögött is messze marad. Mithosza, mellyel tárgyát

ép oly gazdagon hatja át, mint amennyire Horvát tartózkodik tőle: a perzsa, szláv, magyar, sőt germán ősképzetekből alkotva két rendszerré, halmozott, zavart és költőileg is logikátlan. Sok tanulmány, nagy igyekezet, leleményes képzelet és nemes lelkesedés emléke a Kióvi csata, de inkább egy szép élet költészetének megható, mint irodalmunknak nevezetesebb emléke. Korának hangulata, költői irányzata a Gondviselés örökdő hatalmának végig uralkodó eszméjében, a nemzet jövő nagy hivatásának sűrűn előforduló jóslataiban nyilatkozik meg; az utóbbiak között Ormuzd a Jövendőök várában a két testvérhaza új felvirulását is megmutatja a Sas szárnyai alatt. Debreczeni már három éve halott volt, mikor 1854-ben gróf Mikó Imre közrebocsátotta époszát, mely már a nemzet lelkében és életében alig, csak irodalomtörténetében foglalhatott helyet.

Ezek nevezetesebb emlékei *Árpádnak, mint époszi hősnek* költészetünkben, melyet nemzeti nagy hivatása betöltésében az ő alakja vezet. Lehel kürtszava veri föl a «riadó vak mélységet» s Bulcsu zászlaja mutat irányt a «tehetetlen kornak»: mögöttük az erős, hadverő, győztes Árpád képe. A nemzeti lélek fölrázásával és bátorításával a reform-kor megindulásával — Árpádnak ez a költői alakja betöltötte hivatását. Amint a múlttól szinte elforduló Széchenyi pozitív szellemének hatására a közhangulattal együtt az irodalmi fogékonyság is változást mutat, s a nagyzó mondákból, fantasztikus képzetekből táplálkozó éposz háttérbe szorul: helyét a *regény és a történeti költészet* kisebb műfajai foglalják el. Ezekben, *történeti balladáink* egész sorában, a harmincas és negyvenes évek folyamán, már nem a honfoglalás harcok Árpádja, hanem az *alkotó, rendező, szervező fejedelem* áll előtérben, kit a költői képzelet nem az Ural alatt, Kióv előtt, Alpárnál, hanem Pusztaszeren keres. Ugyanez a fejlődés az, melyen hazafias líránk is, Vörösmarty vezetése alatt, átmegy: a nemzeti lélek ébresztő, fölrázó hangjaiból a nemzeti munkának már határozott feladataira vonatkozó buzdításba.

Az új történeti költészet sem riadót fuvat, hanem a kor feladatához képest új nemzet-szervező munkára s ebben kitartásra s egyetértésre buzdít. Amint Pap Endre mondatja vele :

A vesztett mult példája int,
Jövendő kell nekünk!

Amiből e sorok idézve vannak, az *Ének a magyar alkotmányról* című alkotmánytörténeti epikai kép, a pusztaszeri gyűlésnek maig legszebb, leghatásosabb rajza költészetünkben. A Kisfaludy-Társaság felhívására ugyanezt az Árpádot éneklik Nagy Imre és Szilágyi István koszorúzott balladáái.

Ennek az egész új történeti költészetnek fő képviselője, Garay János, a retorikai stílű magyar ballada feje. Árpád a honalapítóról írt második balladájában ő is a szerzett haza megtartásának kötelességét emeli ki s a maga korának törekvéseire, küzdelmeire, feladataira utalva, a hála-oltár körül urakat és parasztokat egyesítve, ezzel az imádsággal végzi :

Oh magyaroknak istene,s
Oh áldd meg ezt a nemzetet!
Adj néki mindent, ami kell :
Adj egyetértő érzetet!

A nemzeti újjászületés ódái és a forradalom csatadalai után a honvesztés új keserve irányozza ismét költészetünknek vigaszt és bizalmat kereső tekintetét a honszerzőre. A beteg Garayt a Hetumogerekről kezdett époszának megalkotásában meggátolta halála. De a szabadító Árpádnak, a haláltusájokat vívó székelység megmentőjének árnyéka mindjárt a szabadságharc katasztrófája után megjelent Arany képzeletében s a *Csaba-éposz* nagyszerű bonyodalmának megoldására lett volna hivatva. Mint az Utolsó Magyar-nak zordon végítéletét, ezt is bizonyára nemzetének «vigasztalására szánta». A nemzeti érzésnek ugyanez a vergődése ragadhatta hozzá Dózsa Dániel képzeletét, ki 1858-ban kiadott *Zandirhámjában*, az utolsó rabonbán alatt végső, kétségbeesett küzdelemben

vérző székely nép szabadítójául énekli Árpádot, a Barna Vitézt. Istennek küldötte népe láncainak megoldására: e nép történeti erejének jelképe és feltámasztásában való hitének táplálója. Említsük még meg Szász Károlynak 1868-ban Arany epikai diadalainak hatása alatt írt, sok költői részlettel ékes *Álmosát*, melyben Árpád tündéries szerelmi története a régi mazarnai regére s az olasz romantikus éposz motívumaira emlékeztet. És ezzel be is fejezhetjük azoknak a nevezetesebb Árpád-költeményeinknek áttekintését, melynek kitűzött szempontunkból, költészetünknek a nemzeti közszellemmel való kapcsolatára nézve tanulságosak.

Ím ez már *Árpád ama második pályájának* vázlata, mely nem a krónikának, hanem az *irodalomtörténet-írásnak* tárgya. Hosszú lappangása, hirtelen előtörése, költészeti és nemzeti jelentőségének fordulatai és alakulásai: mindenesetre túlterjednek a merő irodalmi érdeklődés körén. Amint költészetünk egész történeti folyamatában és sokkal inkább, mint bármely más nép költészete, mindig a nemzeti közszellem és közélet képe, vezető indítékainak és jellemző elemeinek hangja: az, amit a korok változásaiban a honfoglaló Árpádról mond, ahogyan és amilyennek látja és látatja: mindenkor Árpád emlékének sajátos helyét, jellemét és hatását jelöli meg a fejlődő nemzeti közszellemben.

Töredékes emlékezesek, monda-foszlányok hőse egykor, akinek a múlt homályából kicsillanó alakján az ország romlásának napjaiban a maga és kis köre vidítására el-elmereng az énekmondó, míg honfoglaló útjában a tőlünk elfordult isteni kegyelemnek hajtani bizonyosságára mutat a bibliás versszerző. Majd újabb, hatalmasabb és gazdagabb képben lép elő *napvilágra legkésőbb került, legrégebb krónikáink lapjairól*, s a honalapítás dicsőségének fénye Atilláról átszáll reá. Egy *újra kezdődő költészet* azonnal *felismeri benne a drága ajándékot*, az époszi ideált, mely erejével a mélységekből a tetőre segítheti. Elragadtatva érzi költői sugallatát, nevének és mondáinak kép-

zeletigező hatalmát, a legdúsabb koszorút ígérő serkentését. Az emelkedés, melyet költői kísérleteinknek ígér, egyenes, korszerű és hazafias célzatok és kapcsolatok nélkül is: nemzeti érdekű és következésű. Az irodalmi sikerek, a felújulás korabeli íróink közös érzése és hitvallása szerint, hazafiúi tettek, ihletők hazafiúi ihlet s mozzanataik a nemzeti erő kifejlődésének alapkövei. Ez Árpád alakjának, költői sugalló erejének nemzeti jelentősége Csokonaiék eszmekörében. Ebben az eszmekörben él Kazinczy is, melyből Árpád költői alakjának tovább-fejlődését, a nemzeti élet új postulatumai alapján, már nem tudja követni. «Árpád új énekesei» már nem az ő korának szószólói. A reform-kor tettekre ébredő megindulásakor a költészet nemzeti feladata élesebb domborulatban mutatkozik. A Zalánna induló történeti költészetnek s az általa felrázott nemzetnek képzetkörében az első tíz esztendőn át úgyszólván *Árpád alakja vezet*, hat, uralkodik: a képzelet hevével veri föl az érzést és akaratot. Az ő költői árnyéka ennek az időszaknak, mely Árpád képével ébred és lát munkához, úgyszólván történeti hőse. Elsőben erején, vitézségén, hadi dicsőségén fekszik a súly, míg a nemzet önbizalmának, erejében való hitének fölkeltéséről és megszilárdításáról van szó. Majd a nagy politikai és társadalmi átalakulás küszöbén és munkájában, a kisebb epikai költemények egész serege, élén Pap Endre énekével, inkább a bölcs alapítót, szervezőt, alkotmányszerzőt állítja előtérbe. *Alpár Árpádja után Pusztaszer Árpádja következik*, de Árpád szellemalakja a költői kultusz ragyogó világításában *végig ott marad* ébresztve, lelkesítve, hódítva és irányozva, *a nagy nemzedék küzdelmei és alkotó munkája fölött*. Nemcsak azt a Magyarországot alapította meg, amely *volt*, hanem: fenséges része volt annak az újnak megalapításában és megalkotásában is, amely Széchenyi ígéje szerint: *lett*, és a mi hitünk szerint: *lesz*.

A MAGYAR IRODALOM A MOHÁCSI CSATÁBAN.¹

A magyar költészet, annál a benső kapcsolatnál fogva, melyben a közdolgokkal áll, századok óta tele van költői jóslatokkal. A nemzeti életnek egyik vagy másik korbéli képéből, mely egész lelkét betölti, érzésvilágát hullámmzásban tartja, gondolatait állandóan foglalkoztatja: a félelemmel vagy a reménységgel, az elbizakodással vagy a kétségbeeséssel önkénytelenül szövögeti az áhított vagy rettegett jövő képeit. Mint a szerelmes, egy-egy pillantásban élete sorsát érzi. Költészetünk is rendkívüli érzékenysége-nél fogva a nemzeti élet irányában: az alakulás lappangó tényezőit, homályos elemeit megsejti, megérzi, meglátja s bennük azt, ami a nemzetre vár: a jövőndőt.

A nemzet költő jósainak sora nem a protestáns kor zsidó analógiákat kereső, utolsó ítéletet váró jeremiádjai-val kezdődik, hogy Zrinyivel, a kuruc énekmondókkal, Csokonaival, Berzsenyivel, Vörösmartyval folytatódjék a legnagyobbig, Petőfig. Ismert emlékei közül egy visszavezet a mohácsi vész előtti időkbe. A Peer-codex cantilenájának csak nevé-ről ismert szerzője, Apáti Ferenc kezdi meg a sort, legrégibb szatirikusunk s egyszersmind első fecskéje a néhány évtized mulva beköszöntött protestáns kor verselő moralistáinak. Képzelete elevenebb és röpkébb, mint utódaié; hangja könnyedebb és tréfára hajlóbb; verse frissebb és pattogóbb; képei, típusai változatosabbak és való-szerűbbek; az ezüstös kardját csak csörtetni tudó főúr, a táncba és vesztébe kívánczoló leány, az el-bízott és rakoncátlan paraszt, a kevés zsolozsmájú és bársonyos szolgájú apát úr. A minden társadalmi osztályt megvesztegető romlásnak ugyanaz a keserű-sége hatja át, az újabb vélemény ellenére is kétség-kívül Jagello-kori deák szívét, mint prédikátor utó-

¹ Elmondattott a M. T. Akadémia 1900-diki közülésén.

daiét. Szíve tele van keserőséggel; de szeme, füle, képzelete még egy, színekben és hangokban gazdagabb élet tarkaságaival. Mintegy átmenetet képez egy, képzeletben elevenebb, az élet sokszerű jelenségei iránt érdeklődőbb, költőibb lelkű korból egy másik, zordonabb, sötétebb, bölcselkedőbb időbe. Erkölcsi kritikájával már emebbe tartozik, de hangjával, színével, képzeletével még amoda: a renaissancetól új fényt, új eleveniséget nyert katholicismus világába. E világnak még tisztesebb érzésű moralistái is sokszor megállnak az utolsó következtetések előtt. A mi deákunk sem hirdeti a végítéletet; de sorra megbélyegzi hol az ironia, hol a nyers tréfa, hol az egyenes támadás révén a bűnöket, amelyek menthetetlenül a nemzet fejére fogják idézni.

A költőnek azzal a divinatiojával, mely mindig érzelmi életének legmélyebb és legjellemzőbb rétegéből fejlődik, s amelyet ezúttal a hazafi-fájdalom szít és élesít, mutat rá cantilenájában Apáti nem a jövőndőre, hanem annak a gyökereire, melyekből csak méregfa sarjadhat. Csodálatos éleslátással ismeri és jelöli meg az erkölcsi súlyedésnek éppen azokat a mozzanatait, melyekből a közel jövőnek három korszakos eseménye fejlődött. Melyek ezek? Első a parasztság zúgolódása, elbizakodása, erőszakossága: már Sámsonnak alajtja magát; második a papság elvilágiasodása, távolodása hivatásának szent kötelességeitől s egyszersmind a nép lelkétől; végre a harmadik az urak megfogyatkozása az ősi erényekben, galád fondorkodása, léha cifrálkodása és hitlen álnoksága. Aki e típusokat így jellemzően válogatta ki, tehát ismerve jelentőségöket, annak előre kellett látnia, ami következett belőlük. Íme az első magyar költői jövőndőmondás, még pedig beteljesült jövőndőmondás. A parasztlázadás, a reformáció és a mohácsi vész jóslata amaz erkölcsi tünetek szatirikus rajzában, melyekből elháríthatatlanul következtek.

A mohácsi vész fő okát valóban történet-filozófiánknak erre irányuló vizsgálódásai is, Kemény Zsigmond és Pulszky Ferenc még a harmincas évek végén,

abban az erkölcsi ziláltságban keresték, melyet a nemzet egészének, de különösen vezető elemeinek viszonyai élénk tárnak. Az állami és társadalmi szervezet, törvényes és erkölcsi rend bomlásban s ennek a bomlásnak első tünetei már a vallásos élet mezején is mutatkoznak. A föld népe nemcsak bizalmát veszítette el a közrendben, hanem a parasztlázadás rettentő kitörésének s tán még rettentőbb elfojtásának és megtorlásának marcangoló emlékeivel szívében, a tengeri vihart váró gályarab gyűlöletével nézi azt. A mohácsi vész esztendejének tavaszán a bányavárosokban Verbőczy István és Ráskai Gáspár, temesi főispán, Franciskó és Lorán érzelmes történetének költője, egy munkásforradalmat fojtanak vérbe. A nemesség is megoszolva nagy pártokra és apró érdekszövetkezetekre. Egyfelől a kalandosok: a szánta Batori István, kinek nevén és vagyonán kívül semminemű jogcíme nincs az uralomra, a főurakkal; másfelől Zápolya János, Verbőczyvel és a köznemességgel: ádáz hatalmi versengésben hol felülkerekedve, hol legyüretve. Egyik fél sem volt elég erős sem a másiknak teljes legyőzésére s a saját hatalmának biztosítására, sem alkotásokra és a komoly védelem szervezésére; de elég gyöngye sem, a leveretésébe való belenyugvásra s a visszavonulásra. Így folyt közöttük a féltékenységek, gyűlölet, érdek, ármány és bosszú harca. Verbőczyék oldalán az udvar s a németesség elleni elkeseredés belekeveri a harcba a faji s ezzel kapcsolatban az új német vallásos tanok elleni gyűlölet hevét is. A közelgő égi háborút hirdető szél kavargása már ez, mely porral és szeméttel tölti meg a levegőt s megvakítja az embereket. A hatalom biztonsága nem lévén meg sehol, természetesen mindenütt hiányzik a felelősség bátorsága is; ilyenkor csak egyetlen erős tehetség, egyetlen erős akarat tehetne még valamit. A viszonyok nyomorúságánál fogva azonban az ilyen irányú kísérlet is csak még végeztesebbé teszi a helyzetet.

Batori pártja, az 1526. májusi országgyűlésen Verbőczyt megbuktatván, inkább erkölcsi gyávaságból,

mint politikai belátásból, az alkotmány felfüggesztésével a királyt korlátlan hatalommal ruházta föl: egy alig felserdült gyerkőcöt, kiből némi lovagias multságokban való kedvtelésen kívül még az ifjúság frissesége, heve és tettvágya is hiányzik; hiányzik a vonzó és imponáló erő egyaránt, az éberség és határozó képesség s úgy látszik, hiányzik a magyarsággal való erősebb együttérzés is. E mellett az alélt és idegen lélek mellett egy hatalomvágyó, cselszövő és frivol asszony: íme a királyi tekintély, melyben az ország védelmét keresi.

Mátyás király hadi intézményei is rég odavoltak. Az állandóságra és egységes rendelkezésre törekvő s oly fényes diadalokkal igazolt új szervezet a tehetetlenség, fejetlenség és agyarkodás korában szétzüllött; a régi, tisztán bandériális rendszernek olyatén kifejlesztésére pedig, hogy a változott viszonyok között sikerrel felelhessen meg óriás föladatának, hiányzott a pénz, az egyetértés, a tekintély, az áldozatkészség s talán a komoly akarat is. Ami csak kell a hadviseléshez, a nemzet mindannak híjával volt: katonának, pénznek, hadiszereknek, szövetségeseeknek. Csak egyben nem volt, nem, még a sülyedés e szörnyű viszonyai között sem volt hiány: hősökben. Az 1521-iki szabácsi vértanúk Logodi Simonnal, a nándorfehérváriak Oláh Balázssal talán csak azért nem lettek a nemzeti monda hőseivé, mert fenséges áldozatuk dicsőségében «Zápolya öldöklő századja» alatt oly sokakkal kell osztozniok. De már igazi hadvezéri képesség sehol. Zápolya pályája alig igazolja azt a bizodalmat, mellyel pártja ebben a tekintetben is az erdélyi vajdára nézett. E szomorú napoknak kétségkívül legnemesebb benyomású alakja, Tomori Pál, az egykori vakmerő és szerencsés lovastiszt, kit szívének sebei a kolostorba üttek s a pápa parancsa, vonakodása ellenére, Kalocsa érseki székébe rendelt. Benne még tisztán és egyesülten éltek Hunyadi János nagy korának hősi, hazafias és vallásos eszményei. Mindenét a haza védelmére áldozta: a hajdani katona képzettségét és bátorságát, a főpap kincseit és tekin-

télyét s végül a szegény franciskánusnak, aminek mindvégig érezte és viselte magát, egyetlen birtokát : az életét is. E mellett azon kevesek közé tartozott, akik ismerték és bevallották erejük határát ; néhány ezernél nagyobb sereget sohasem vezetett, nagy hadjárat intézéséről fogalma sem volt s esdekelve kérte Mohács előtt a királyt, hogy inkább üttesse le a fejét, mintsem hogy rábízza hadseregét. De szívében igazi katona volt s a döntő parancsnak engednie kellett.

Íme, ez az értelmi, erkölcsi és anyagi erő várta a világnak akkor legjobban szervezett, legjobban begyakorolt és fölszerelt, legfanatikusabb s talán legnagyobb számú hadseregét, hogy szembeszálljon vele. E sereget a kelet egyik legnagyobb szelleme és legerősebb akarata vezette : az ifjú Szulejman szultán, hogy az új török khalifátusnak Közép-Európa meghódításával megszerezze azt a nimbust, mellyel a megseminisített arab khalifátust Syria, Egyiptom, Észak-Afrika leigázása övezte az iszlám egész világa előtt.

A kelet hódító áradata, mely ilyen szerencsétlen körülmények között támadt reánk, nemcsak politikai, hanem művelődési életünket is végzetesen fenyegette. Még pedig nem is csupán a győztes ellenségnek pusztító és rabló kedvével azt, amit már félezer éves kultúránk műemlékekben, művészi kincsekben összegyűjtött. Ezeknek pusztulása már a közelgő vész hírére megkezdődik. Amint VII. Kelemen példája, ki egyedül siet tetemes pénzösszeggel, fogadott zsoldosokkal a magyar keresztyénség védelmére, egyetlen idegen uralkodót sem serkent támogatásra : úgy budai nunciusának, Burgio Antalnak személyes áldozatkészsége és lelkes izgatása sem hatja meg annyira urainkat és vármegyéinket, hogy a hadjáratra szükséges költség összegyűlt volna. A királyi kincstár szorultságában az egyházi ezüst- és aranykincsekre gondol s római fölhatalmazásra 1526 június 17-én elrendeli, hogy felerészben beszedessenek s a pénzverőkbe küldessenek. A régi magyar ötvösművészetnek mennyi emléke, talán remeke került az olvasz-

tókba vagy a táborokba, az elmaradt zsoldjukért zúgolódó katonák kezébe! Aki tudja azt, hogy Magyarországon nemcsak a román és gót, hanem a renaissance is majdnem kizárólag, egyházi művészet volt, mæcenásai a főpapok, múzeumai a templomok; továbbá azt, hogy a kor értéklése szerint az egyházak bizonyára inkább régibb, mint újabb kincseiket szolgáltatták be: — az érezni fogja, hogy művészetünknek mohácsi vésze nem Szulejman császár bevonulásával kezdődik Mátyás palotájába szeptember 10-én, hanem ezzel a rendelettel. De műemlékeink pusztulása mellett irodalmi életünk is válság elé nézett.

Milyen volt ennek az irodalomnak képe Mohács előtt? Mint egy kert, melyben különböző égövek fái ültetvék: a puszták füze és akáca, a bérceknek égbe-törő és égbehívó fenyője, a klasszikus tájak borostyánja és olajfája. A művelődésnek azt a három rétegét, mely századok folytán a nemzet lelki világában lerakódott: az ősi magyart, a középkori keresztyént és a renaissanceot még bizonyos elváltságban, külön eszmények és formák táplálóiul tünteti elénk ennek az irodalomnak képe. Az első, kinek költészete életnedveit mind a három szolgáltatta, kinek génuszában először olvadnak bensőn, egységes erővé össze magyarság, keresztyénség és renaissance, Balassi Bálint, csak egy negyed század múlva születik. E kort még, egymással keveset törődve, egymás hatásától majdnem elzárva zörgeti kobzát s fujja históriáját az énekmondó, cifrázza deák és magyar prédikációinak, imádságainak, szent énekeinek betűit cellájában a barát s bújja codexeit s kereszeti klasszikus idézeteit, faragja cicerói körmondait a humanista. Ebbe a három ágba oszlik szét a magyar irodalom már félszázadnál régibb idő óta.

Az énekmondók ősi költészete, úgy látszik, még teljes virágjában áll. Ha az egyház haragja nem árthatott nekik: az új tudománynak, a humanizmusnak fejedelmi és főúri palotákba s püspökvárakba zárkozó világa sem homályosította el népszerűségeket. Szellemük a régi: a hősök csodálata, a régi nagyság

kegyeletes emlegetése, a magyarság elleneinek gyűlölete, a mesemondás és közdolgokról való híradás kedve, féltő ragaszkodás ehhez a földhöz és fajtájukhoz. Belső és külső formájuk is ugyanaz, Káli Mikótól és névtelen elődeitől kezdve talán félezer év óta. Csak tárgyaik, történeteik, mondáik, meséik, tréfaik köre bővül, módosul a változó időkkel. Voltakép a nép érzés- és képzeletvilágának kifejezői, táplálói, irányzói; nem szűkebb életviszonyaira való vonatkozásában, melynek a népdal és népballada ad bizonyára ősidők óta hangot, hanem arra a nagyobb közösségre, melybe a várúr és katonasága, azután a király és hadai foglalják. A nemzeti érzés, a maga eredeti faji ízével, legállandóbb és legerősebb sugallójuk. Amit a múlt dicső és gyászos hagyományairól, a jelen romlásáról, a jövőendő veszedelméről tudnak, azt foglalják versekbe; amit éreznek, azt inkább kobzokon verik ki vagy hegedűjökön húzzák el. Tárgyaik, melyekről Turóczi, Istvánfi, Tinódi tudósítanak, különös és feltűnő hajlamukat mutatják a nemzeti érzés dacos és véres összeütközéseinek emlékei iránt az idegen hatalommal: Zách esete, Kis Károly megöletése, Kont és bajtársai, Zsigmond bűnhődése, Hunyadi László halála. Még félszázaddal előbb büszkén éneklik Mátyás szabácsi várívását és diadalmenetét s ma talán közéjük tartozik Apáti Ferenc sötét korképével és jóslatával. A könyvnyomtatás nagy csapás reájuk, életük módjára, keresetükre; de az első időben legalább bőven szolgáltat nekik új anyagot régi készletükhöz, új meséket, történeteket a múltból és a külföldről, sőt új verseket. Az énekszerzésben is egészen az ő szellemük és módjuk szerint támogatják, segítik nemcsak tanult emberek, deákok és papok, hanem egy-két nemes úr is. Maguk nem énekelnek, de verses históriáikkal a hegedősök költészetének körébe állanak.

Így Ráskai Gáspár, az ősi Guthkeled nemzetség sarja, korának egyik legelőkelőbb, legvitézebb és legkegyetlenebb daliája: réme a lázongó parasztságnak és a töröknek egyaránt. Temesi, majd nógrádi főispán,

az anarchia idejében kapzsi és telhetetlen foglалó, annál lelketlenebb, mert családtalanul él; de legalább a politikai hűségnek s a kedély-életnek oly vonásaival, melyek a Balassi Menyhértek világában szinte példátlanok. Élete fogytáig rendületlenül megáll Zápolya mellett s mikor, úgy látszik, karját vesztvén a hadakban, kardot nem forgathatott többé: 1557-ben versekbe rendelte a hűség apológiáját, Vitéz Francziskónak és feleségének érzékeny történetét. Csodálatos kalandokról regél, bölcs tanulságokat von le belőlük s Béla király romantikus udvarának, lovagjainak, harcjátékainak, igazságtételének rajzában a mese aranszálaival szövi be a nemzeti múltat. Ime egy magányos és kemény léleknek költői kedvtelése és iránya révén, bizonyos naiv közössége a zsarolt és pusztított nép lelkével. Istvánfiból bizonyosan tudjuk, hogy az énekesek kobzokra és ajkukra vették hatalmas társuk versezetét. De nagyon előre siettünk. Ráskai alig gondolt még szerelmes históriák szerzésére, mikor hősi pályája kezdetén, Mohácsnál, Tomori a király személyének védelmére rendelte.

A másik irodalmi ág a középkori áhitat irodalma, amely a kolostorok magányában fejlődik és hal el. Termékeit nem kísérik kobozzal a vásárok és táborok népe előtt, mint a históriákat; nem szavalják tapsok vagy tudós fejcsóválások között fejedelmeknek, mint a humanisták beszédeiket: olvassák és éneklük a templomokban, a cintermekben, a refektoriumokban, a cellákban. Akik írják, fordítják, másolják, festetik a középkori egyház vallásos iratait, nem e világi életüket tengetik velük, hanem a másvilágit keresik; nem a maguk hírét, előmenetelét, gazdagságát szolgálják, hanem egyedül az Isten akaratát és dicsőségét. Franciskánusok és dominikánusok, pálosok és kart-hauziak, barátok és apácák egyaránt: Sövényházi Márta és Ráskai Lea, a beteg Katalin és a szegény Krisztina. Fordítják, a maguk és testvéreik lelkének épülésére, a bibliát, másolják, kivonják a nagy Pelbárt prédikációit, szerkesztik a legendákat, gyűjtik

az elmélkedéseket és inádságokat s az áhitat ihletőbb perceiben tolmácsolják a szent doktorok énekeit és rebesgetik a magyar keresztyén szív első himnuszait. Mindezt a középkor merev dogmatizmusának, alkut nem ismerő azkézisének, de betűhite és csodálatos képzelgései boldogító erejének szellemében ; előadásukra nézve pedig nagyrészt nyers, ingadozó, képzetlen formákban, melyek között az Isten szeretetében vagy a világ megvetésében föllángoló szív olykor megtalálja az erőnek hatalmasabb hangjait is. Ennek az irodalomnak emlékei, az Akadémia *Nyelvemléktárában* foglalt harminchét codex, kevés kivétellel a mohácsi vész előtti évtizedekben íratott vagy másoltatott. Fejlődést inkább csak nyelvi és helyesírási alakokra nézve találunk bennük, mint gondolatokra ; de egy vonásuk e tekintetben is szembetűnő. Az egyetemes keresztyén eszmevilágban, melyet magyarul fejeznek ki, hova-tovább mind nagyobb jelentőségre emelkedik a nemzeti eszme, mind erősebben nyilatkozik az a magyar néplélek, melynek a magyar barát és apáca is részese. A magyar szentek kiváló tekintetben és tiszteletben részesülnek s szent László ismert himnuszában csodálatos harmóniába olvad a faji büszkeség a vallásos alázattal. Ezzel az énekkel együtt őrizte meg a Peer-codex s kívülre még a Thewrewk-codex is, 1508-ból a legelső magyar himnuszt, melynek szerzőjét, íratása helyét és korát biztosan tudjuk. Költője egy Vásárhelyi András nevű franciskánus, ki a pesti szent Péter, ma Kossuth Lajos-utcai kolostorból, magának és népének «siralmas idejében», a megalázkodás és tisztességtétel költői szólamaival fohászkodik a Szűz Anyához s jó tanácsot kér a tanácstalan királyoknak, megnyomorítását a törököknek, megóttalmazását a magyarságnak. Íme a vallásos és hazafias gondolatnak amaz egybeolvadása, mely az egész magyar szellemi életnek : költészetnek, teológiának, politikának századokon át egyik legjellemzőbb vonása marad. De Vásárhelyi nemzeti érzése nem maradt a fohászkodásnál : a cselekedetek üdvözítő erejét vallotta. Vallásához híven ott volt

Mohácsnál s valószínűleg menekülése közben esett áldozatul a török fegyvereknek.

Talán találkozott ott egy rendtársával is, az ifjú Sztárai Mihállyal, Pálóczi Antal zempléni főispán udvari papjával: talán atyjuknak, szent Ferencnek jelvénye szerint, keresztjük alatt, az égnek, a forró augusztusi égnek sugárözönében, kezét is fogott ott a két barát, Isten nevében, bucsúzóra. Sztárai is kolostorból került, a középkori szent hagyományok és iratok világából, hatása alól; de nemcsak onnan. Valószínűleg főúri szülők várlakából s a padovai egyetemről, honnan iskolatársai közül vele együtt Istvánfi Pál, Battyáni Orbán és Veráncsics Antal hoztak írói kedvet és tanulmányt. Mindenesetre egy mozgalmasabb, gazdagabb világ emlékei éltek Sztárai lelkében, mely előtt kolostora falain túl tágabb látókör nyílt s amelyet, tán származása örökségeül, hevesebb, nyugtalanabb vérmérséklet sarkalt. Mohács alól megmenekülvén, Siklósi Mihály révén utat találtak lelkébe az új hit tanai s megtalálta a rá váró harcok mezejét. Hirdette az ígét, küzködött igazságáért a Bodrogtól a Drávaig. Elleneit, éppen mint úri atyjaifiai a magukéit, nemcsak meggyőzni törekedett, hanem megfélemlíteni és összetörni; vukovári vallásvitájának diadala a szó igazi értelmében csata lehetett. A fegyverszünetekben fordította s messze híres szép hangján énekelte Szent Dávid zsoltárait. Egy új irodalomnak lett egyik alapvetőjévé, mely a hit egyedül üdvözítő erejét, a keresztyén lélek vallásos vizsgálódásának jogát s az erkölcsi megújhodás szükségét hirdette, ihletét pedig nem a klasszikai és középkori képzeletnek csillagos egéből és virágos mezejéről, hanem Izrael sivatagainak és borult egének képeiből merítette. A szenvedélyes és zordon bölcselkedésnek ez irodalmában a papok házasságáról s az igaz papságról írt dialogizált polemiáival ő hagyja ránk költészetünknek első drámai kísérleteit 1550-ből és 1559-ből. Egész pályájában a magyar szellemnek az a nagy átalakulása testesül meg, melyen a mohácsi vész s a reformáció keresztülvezették.

Irodalmunk harmadik ága, a renaissance deák irodalma, talán az egyetlen a Hunyadi-kor nagy hagyományai közül, mely Mátyás halálával nem ment veszendőbe, hanem egész az ország 'pusztulásáig' fönn-tartotta magát. Tulajdonkép a klasszicizmus emlékeitől áthatott, sőt beléjük olvadt olasz szellem hódítása volt, mely újságával, fényével, finomságával világszerte megigézte a lelkeket. Csak a gazdagok és tudósok irodalma, kiket már nyelvével elválasztott a tömegtől s a világ szellemi arisztokráciájának nimbusával kápráztatott. Magyarországon Vitéz János honosítja meg; ő adja nemcsak nálunk, hanem Aeneas Sylviusszal együtt általán az Alpokon innen az első példát, hogy a kancellároknak és diplomatáknak, hivatalos leveleikben és beszédeikben Ciceróval kell versenyezniök. Az esztergomi és kalocsai, váradi és váci főpapi házak után és mellett, Mátyás udvarában találja meg ez a művészet és szabadság fényében ragyogó világ legkeletibb s egyik legfényesebb központját. Ezt az udvart, királyi feje tudományszerezetének és bőkezűségének s a Corvina világgraszoló könyvgyűjteményének híre mellett Janus Pannonius tündöklő költői neve s a nagy számmal itt sütkérező idegen humanisták tárogatója dicsőíti. Tudósokból és műkedvelőkből szerte a püspökvárakban s főúri lakokban egész akadémiák keletkeznek, melyek, míg Plato szellemvilágát keresik, voltaképpen a testnek fölfedezését ünneplik elmés, hangzatos és léha költeményeikben; művészi stíllel okoskodnak a vallás, politika, bölcsélet kérdéseiről; pártfogóiknak hízelgő röpiratokat s a római historikusokat utánzó történelmi műveket írnak; az irodalmi levelezésnek oly kiterjedt divatát honosítják meg, mely csak Kazinczy korában újul föl megint. A históriát s Janus Pannonius epicumainak némely röpke vonását kivéve, a nemzeti lélektől ez az egész irodalom távol áll. Mondottuk, hogy legnagyobb mæcenásával, Mátyással nem ért véget: derűs világa folytatódik a gyülekező felhők alatt. Ulászlónak még egész kancelláriája humanistákból áll s Bonfimusz ő alatt fejezi be történelmét.

II. Lajost két humanista, a velencei Balbi Jeromos és a meggyesi Piso Jakab neveli s szellemük és embereik az ő idejében találnak utat a felső-magyarországi iskolákba. A püspökök is, mint egy, e korbeli följegyzés állítja: «gyakrabban beszélnek Nemesisről és Laisról, mint Krisztusról s többet forgatják Terentiust és Virgiliust, mint az evangéliumot».

E humanista főpapok sorában az ifjabb Vitéz János halála óta az első, a deák tudomány vezetője s reménysége: Nagyvárad ifjú püspöke, Perényi Ferenc. Az ő hajlamai is atyai házából, Imre nádor köréből valók, kivel Bembo kardinális levelezésben állott. Katonának és tudósnek nevededett, úgyszólván már a püspöki székből: az erdélyibe nyolc, a váradiba tizennégy éves korában ült. Épp ilyen korán szerezte meg katonai és tudós hírét is: Várad alatt ő verte szét Dózsa lázadó parasztjait s néhány évvel utóbb már messze földön, az ország határán túl is magasztalták klasszikus leveleit, melyek Calcagnini szerint, «a múzsák minden díszét, a gráciák minden báját egyesítették magukban». A hadi dicsőséget megelévelte, meg a főpapi díszet is: az ő műveltség szülőföldjére, a klasszikus emlékek levegője után vágyott, Rómába, minden ember hazájába. Olaszországba készült költözni; de útjában állomást kellett tartania a Dunántúl — Mohácsnál.

Így találkoznak a harc mezején mind a négyen: Perényi a püspök, Ráskai a főispán s a két franciskánus: Vásárhelyi és Sztárai. Mind más-más világból valók: akkori művelődésünk, irodalmunk különböző irányainak neveltjei és képviselői. A főúri dalia az akkori hadi divat structollas kalpagjában és arannyal hímzett, hosszú mentéjében; az úrfi püspök, sisakpántos főpapi kalapjában, kereszttel a tetején, talán éppen abban, melyet a csatamezőn találtak s ma is a bécsi fegyvergyűjteményben őriznek; azután a két barát, rendjük hadi szokása szerint baljukban feszülettel, jobbjukban bunkósbottal fegyverkezve föl. Mi hozta őket ide? Talán a kötelességen kívül semmi egyéb, melyet különben ennek a kornak emberei csak

kivételesen éreztek. Az egész táborban a hazaszere-
tetnek abból a nemesebb erkölcséből, amely tán
megmenthette volna mindennek ellenére az országot,
édes kevés mutatkozik ; de annál több a nemzeti
érzésnek, hősi elszánásnak abból az elemibb, barbá-
rabb formájából, abból az ősi, faji ösztönből, mely az
élet javaiból, önző érdekeiből semmit, de magát az
életet kész föláldozni a közért. A kis áldozatoktól
visszariadó, önfejű, szűkmarkú, gyűlölködésük le-
győzésére s maguk alárendelésére képtelen nemeseink,
aki csak idejében érkezhettek, voltakép mind ott van-
nak Mohácsnál s tagadhatatlan csodáit mívelik a
nyers, erkölcsileg át nem nemesedett hősiségnek és
majdnem mindnyájan vértanúivá is lesznek. A magyar
léleknek ez az ősi, most salakosabb, majd tisztább
rétegéből előtörő ösztöne, érzése vezeti íróinkat is.
Kettő közülük hazájának is félig-meddig Rómát érzi ;
a himnusz-költő az apostolok sírjának városát, a hu-
manista a Capitolium árnyékát ; de a haza veszedel-
mének hírére távolba hívó vágyaik szárnya aláhull,
fegyverbe öltöznek és szembe szállnak a halállal.

A szerencsétlen hadjárat és végzetes ütközet rész-
leteire fölösleges kiterjeszkednünk. A tolnai, szegszárdi,
bátai, majd mohácsi táborba lassan gyülekező, kevés
számú, egyenetlenkedő, rosszul fölszerelt, hol csüg-
gedő, hol meg elbízott, vezértelen sereg sorsa eleve
meg volt pecsételve, Zápolya János és Frangepán
Kristóf, kik Erdély és Horvátország felől jelentékeny
erővel közeledtek, hasztalan sürgették a királyt és az
urakat, hogy vonuljon vissza a sereg Buda felé, míg
ők s a cseh és morva hadak megérkezhetnek ; hiába
emelt a halasztás mellett szót Tomori maga. Kísér-
lete is, hogy a Drávánál tartóztassa föl az ellenséget,
vagy tán ott, még az országos katasztrófa előtt hősi
halált haljon, elkésett. Az utolsó napokban sajátságos
láz fogta el a tábort, melytől már Tomori sem mene-
külhetett : mindenki hinni kezdett a győzelemben,
az Isten és vakmerőség csodájában, Hunyadi János
legendájának feltámadásában. Mikor az augusztus
25-diki haditanács elhatározta, hogy a következő

napok valamelyikén s a mohácsi síkon vívja meg az ütközetet, Perényi Ferenc a skeptikus humanista méla humorával jegyezte meg: jó lesz Brodarics kancellárt Rómába küldeni a szent atyához, hogy az ütközet napját a húszezer vértanú ünnepévé jegyezze a miséskönyvbe. A rettentő jóslat a rákövetkező negyedik napon valóra vált.

A magyar sereg kora reggel hadi rendbe állva készül a támadásra, amint ellenség mutatkoznék. Az ágyúk mögött fölállított s az első, hosszú harcvonalat képező csoport derék hadában, melyet Tomori Pál és Zápolya György fővezérek vezettek, foglalt helyet Pálóczi Antal bandériuma s vele kétségtelenül Sztárai Mihály is. A második csoport öt harcvonalat alkotott. A negyedikben állott a király; oldalán Bátor István nádor, Szalkai László primás és a püspökök; köztük jobbról a váradi, Perényi Ferenc is. Ráskai Gáspár dandára ugyanide, a király személyének védelmére volt rendelve. A csata csak délután négy órakor kezdődött meg. Először Bali, szendrei és nándorfehérvári bég portyázó lovasai mutatkoztak, oldaltámadással fenyegetve a magyarságot. Tomori Ráskait küldi ellenök, kit az akindsik hamarjában megfutamtatván, elvágnak a főseregtől s utat és alkalmat adnak megmenekülésére. Időközben Szulejman főserege is kezd alászállani a szemközt látszó erdős dombokon; első harcvonalában az európai, a másodikban az ázsiai katonasággal, a janicsárokkal s az ágyúkkal. A támadás jelére fölteszik a király sisakját, kinek arcát halálos sápadtság borítja el. Az első roham, melyben bizonyára Pálóczi és Sztárai is részvesznek, Ibrahim nagyvezér ruméliai hadtestére fényesen sikerült; az első török harcvonalat áttörve és szétszórva, Tomori már az anatóliakra és a janicsárookra támadt. A győzelem riadó káprázatában tűzbe viszik a királyt, kit egy török történetíró a Sahnáme ifjú daliájának nevével Szijavusnak nevez, míg Tomori Timurnak vagy az ércetestű Iszfendiárnak mondja. Lajos vitézül vagdalozik s könnyű sebeket is kap. Egy kis lovas csapat Szulejmannak sátoráig tör előre s a perzsa páncél-

inget hordó szultánt megvagdálja, de egy szálíg el-esik. Perényi Ferencet, ki a király közelében volt, itt a török sereg szívében érhetette utól vitézi végzete. A helyzet hirtelen megváltozik. A török sereg áttört csatavonala összeszedi magát s óriás többsége kifej-lődik a vele szemben maroknyi magyarság körül, melyet Bali bég, korának egyik legkitünőbb lovas tábornoka, ki voltakép a csata sorsát eldöntötte, jobbról, oldalban támad. A zavart felhőszakadás teszi teljessé. A szultán ágyúi megszólalnak s a magyar sereg rövid másfél órai harc után meg van semmisítve. A huszonnégyezer magyar vertanú, a két fővezérrel, az ország zászlósaival, érsekeivel és püspökeivel a csatatéren pihen, a török dombtól a nyárádi mocsar-akig terjedő mezőn, hol a vér, Dsihun és Szihun, Oxus és Jaxartes módjára omlott. Perényi Ferenc is köztük várja a canonisatiót. A tűzből menekült né-hány ezer ember közül is sokan, a boldogtalan király-lyal együtt, a megtagadt patakokba vesznek. Mások az üldöző, Buda felé tartó törökök fegyverei alatt hullanak el. Úgy látszik, ez volt a sorsa a himnusz-költő Vásárhelyi Andrásnak is, kinek eleste helyét a franciskánusok régi krónikása Palotára teszi.¹

Íme a magyar írók : Ráskai Gáspár és Perényi Fe-renc, Sztárai Mihály és Vásárhelyi András része és sorsa a mohácsi csatában. A három első még ifjú ember, az utolsó élemedettebb. A leghatalmasabb, a váradi püspök s a legszegényebb, a pesti franciská-nus, elhullnak ; a főúr és az udvari pap megszaba-dulnak. Végzetük nemcsak személyes történetök moz-zanatának tűnik föl ; e végzetben az egész magyar irodalom sorsa jelenik meg előttünk a történelemnek megragadó tipológiájában. Mi is lett a további sorsuk

¹ A Mohácstól északra, tehát a szétvert sereg futásá-nak irányában fekvő Bozsok községet a XV. század végén *Palotai* Bosóknak hítták, Csánki kutatásai szerint. Valószínűleg ez volt az a Palota, hol Vásárhelyit meg-ölték. (Pauler Gyula szíves közlése.)

azoknak a művelődési és irodalmi irányoknak, melyeket a Mohácsnál harcoló négy írónk képviselt?

Az idegenes renaissance művészete és mesterkedése, ábrándjai és hivalkodása véget ér. A beköszöntött szerencsétlenségben, bizonytalanságban, nyomorban odalesznek életföltételei: a gazdagság és nyugalom. Klimánk nagyon elzordul. Véget ér csonkán, megszakadtan, be nem fejezve hivatását, mint mestere, Perényi püspök; véget, mielőtt a nemzettel magát meg is értethette, ennek lelkét áthathatta, megtermékenyíthette volna. A Rómáért lelkesedő latin humanizmus Perényivel ott maradt a mohácsi síkon; későbbi kísérletei csak elvézését jelentik. De ott maradt a középkori egyház kolostori irodalma is: a mennybe vágyódó, képzelgő, csodálatos legendák, imádságok, Mária-himnuszok, a szerzetesek magányszította fantáziájának és világutálatának, égbelátásának és babonájának, panaszos töredelmének és rajongó elragadtatásának a kolostorok számára szolgáló termékei. A könyvnyomtatás és a reformáció elvágja élete fonalát ennek az egész irodalomnak, mely a *Példák könyve* felséges halál-himnuszában 1510-ben mintegy a saját gyászdalát énekli: «Elmegyek meghalni. Engem nem siratnak, sem én értem nem imádnak. De elfeledtetem még az enyéimtől is, mikoron én meghalok». Elment s Vásárhelyi Andrással eltemetkezett a dunántúli nagy csatapiacon. És elfeledtetett még az övéitől is.

De Ráskai Gáspár és Sztárai megnemekülnek, hogy folytassák a népköltés örök hagyományait s megalapítóivá legyenek az új szellemvilágnak. A néplélek együgyű költészete, a hegedősök történetei, mondái, meséi túlélrik a nagy istenítéletet. Az új világ tragikus mozgalmasságában, a nemzeti erő becsületes oltalmazásában, a fáradalomnak pihentetésében új virágzásra jutnak s új alakokban és ízléssel új hatások és tanulmányok között tovább fejlődven, költészetünk legnagyobb epikai remekeinek lesznek sugallóivá. A vallás irodalma is, a Mohácsnál megszabadult Sztárai-val és reformátor társaival, az egész magyar nép iro-

dalmává lesz, új eszmékkel, új érzésekkel és hanggal hatván át annak szellemét, a magáét pedig készen tárván föl a magyar néplélek befogadására. A hazaszeretet, sőt faji érzés úgy átjárja ezt a teológiát, mint a világon másutt alig s vallásos törekvéseivel kapcsolatban nemzeti célokat tűz eléje. Nemcsak nemzeti szellemének, de protestáns eredeti népiességének bélyegét, irodalmi tekintetben, Pázmány is dicsóséggel viseli.

A török szultán az elleneitől elfoglalt zászlókat megfordítva, hegyökkel alá szokta sátora előtt a földbe tüzetni. Perényi Ferenc és Vásárhelyi András halottakul maradtak s a mohácsi diadaljelek között, megfordítottan, a földbe tűzve, ott láthatjuk a magyarországi humanizmus aquiláját s a kolostori irodalom templomi zászlaját. De Sztárai Mihály és Ráskai Gáspár megélték s az új idők emberei hegyeken és völgyeken kitűzik az új szellem, új művelődés lobogóját is, melyek alatt föltámasztották a megölt Magyarországot.

KÖLTÉSZETÜNK MOHÁCS UTÁN.¹

Nemsokára megkondul tornyainkban a déli harangszó. Ez a harang is «holtakat sirat, élőket hí, villámokat tör», még pedig, innen-onnan ötszáz esztendeje, magyar holtakat sirat, az egész keresztyén világot a magyarság védelmére hívja, hogy megtörje a mi fejünk fölé gyülekezett felhők villámait. III. Calixtus pápa, a hagyomány szerint, a déli harangozást az egész keresztyén világban annak a diadalnak emlékére rendelte el, melyet Hunyadi János II. Mohamed szultán hadain 1456 július 22-én Nándorfehérvár védelmében kivívott s amellyel a nyugotnak több mint félszázadra biztosságot szerzett a töröktől. Ezt a szolgálatot, melyet az európai kultúra a leg-

¹ Felolvastatott a Petőfi Társaság 1920. évi közülésén.

nagyobb magyar katonai lángelmének köszönt, de köszönt a magyar hősiségnek s utóbb a két százados határvédelem harcai között a magyar vértanu-nemzedéknek hosszú, elfogyhatatlan sorának : ezt a szolgálatot hirdeti a déli harangszó. Érc-nyelvén ugyanazt kérdi Európa népeitől, amit Michelet kérdett : «Vajjon mikor fogjuk leróni tartozásainkat ezen áldott nép, nyugot megmentője iránt?» Képzelte-e a hálás pápa vagy a nagy szívű francia történetíró, hogy ez lesz a felelet : egy istentelen halálos ítélet s kiszolgáltatásunk a pribékek hadának, azoktól, akikért száz és száz éven át testünk szakadásaig küzdöttünk s akiket vérünk hullásával védelmeztünk?

A világra szóló nádorfehérvári győzelem fénye a nagy nap egyik hőségnek, Kapisztrán Jánosnak jövőbe látó szemeit nem kápráztatta el ; halálos ágyán búsan tört ki : «Jaj Magyarországnak!» A szomorú jóslat beteljesedett ; de csak a következő században. A nagy török támadások a keresztyénség szíve ellen csak hatvan esztendő múlva indultak meg újra. Erre a hatvan esztendőre esik Magyarország legmagasabbra emelkedése s talán legmélyebb süllyedése ; Mátyás, majd a Jagellók kora. Pompás Szolimán szultánnak rajtunk keresztül a keresztyén Európára törő erejét a magyarság megtörni nem tudja többé ; de feltartóztatására, megakasztására, olykor el-elszélesztésére : véges-végig másfél századon keresztül maradt ereje, kitartása, áldozatkészsége. Egy szét-szogatott, nemzetül elsanyart és elnyomott, javaiban, szabadságában, életében folyton-folyvást fenyegetett nemzetnek mindaddig, míg újra nem egyesülhetett s ezt az erőt legalább egy homloktérre vehette : nemzetisége védelmére. «Keresztyénségnek viselte pajzsát.»

A nagy bukást Mohácshoz, a szerencsétlen mohácsi csatavesztés emlékéhez szoktuk fűzni, melyet a végzetességére utaló, jellemző szóval rendesen *mohácsi vésznek* nevezünk. Tragikai katasztrófáknak benne való összefoglalását a köztudatban táplálja újabb irodalmunknak két remeke : Kisfaludy Károly ele-

giája «nemzeti nagylétünk temetőjé»-ről és Kölcseynek fenséges szónoki elmélkedése. Pedig a rettentő bukásnak voltaképen három döntő mozzanata volt. Az első az ország kulcsának elvesztése: Nándorfehérvár 1521-ben esett el Oláh Balázsnak hősi védelme és vértanú halála után. Második volt az 1526-diki mohácsi csata, hol az ország hadereje semmisült meg s a király halálával közrendje, biztossága és egysége ment veszendőbe. Végül a harmadik: Buda várának török kézre jutása 1541-ben, mikor a nagy szultán, az Oszmán-dinastiának második khalifája, a magyar székváros örök birtokbavételének jeléül széket veregett a Boldogasszony templomában. A végzet játéka volt, hogy mind ez a három halálos csapás, mellyel sorsunk századokra elvégeztetett, az esztendőnek ugyanazon a nyári napján, augusztus 29-én ért bennünket. A mi csillagunk is a többivel, csillaghullás idején esett porba.

Magyarország feje török végházzá lett, hol, a jó Sebestyén deák keserű tréfája szerint, «berdő helyett immár nabatot kiáltnak». A magyar állam közéleté, amint a honfoglalás óta maga megszervezte és a maga közcéljai szerint vezette véget ért. Nagy Lajos alatt Közép-Európa legnagyobb hatalma, Mátyás alatt legfelső műveltségének tűzhelye: álom volt, amely szertefoszlott. Vitéz Jánosnak Pető Gergely krónikájában leírt jósképe megvalósult: a török oroszlán szétszaggatta címerünket. Országunk elestében három, sőt a lengyel zálogbirtokba jutott szepesi városokra gondolva, négy részre szakadt: legnagyobb és leggazdagabb középterülete, fővárosával együtt, a török birodalomba kebelezetett; úgynevezett magyar királyságnak egy keskeny sáv maradt nyugaton; keleten pedig, török védelem alatt, az erdélyi fejedelemség szervezkedett. A magyar élet elvesztette nemcsak egységes területét, hanem központjával, szervezésével, egységes irányzatával együtt egységes céltudatát is. Minden külső háborúja innen kezdve egyszersmind pártharc is volt; akiket a politika egyesített, egymás ellen tüzelt a vallásviszály; a

meglazult közrend a ragadozásnak olyan elburjánzását szította fel, mely papi moralistáink keserűen döcögő verseiben valósággal «mindenek harcának látszik mindenek ellen».

«Az Isten elvette tőlünk országunkat, királyunkat és földhöz veré a mi koronánkat», — siránkozik egy névtelen magyar Jeremiás a század közepén. A nagy bukás végzetességét és reménytelenségét növelte, hogy épen arra az időre esett, mikor a nyugot-európai országok kezdtek kibontakozni a humanizmus, a nagy fölfedezések és a reformáció által a középkori elméletek és viszonyok kötelékeiből s oly függetlenebb fejlődésnek indulnak, melyet a maguk külön céljai és érdekei vezetnek. A mi országos életünk épen ekkor omlik össze s épen ezzel a világfejlődéssel szemben szinte a feltámadás reménye nélkül. És mégis, ha mélyebben tekintünk a küzdő érdekek és erők lelkébe, a nagy megoszlás is mintha ösztönszerűen a jövő Magyarországot szolgálta volna. A Habsburgok Magyarországa a régi területért küzd és azt fogja felszabadítani, Erdély pedig a nemzetet és szabadságát tartja fenn és védelmezi meg, amint ezt a törtenet-bölcséleti megállapítást, még Salamon Ferenc fejtegetése előtt, egy költő hangoztatta először határozottan: Kemény Zsigmond a *Zord időnek* egy, Frangepán Orbán szájába adott költött beszédében. A motívumokat így talán visszavihetjük valamely ösztönös lelki erőre; de hol keressük ez erő két százas kitartásának, folyton-folyvást való megújulásának, a harcok két homlokterén állandó helytállásának magyarázatát és megfejtését? Hol keressük a szétdaraboltságnak, elnyomatásnak és a fejetlenség zsarnokságának iszonyatos közviszonyai között, az életnek abban a pusztító nyomorában, melynek talán legrészletesebb és rettentőbb képét Szegedi Kis István rajzolja meg egy 1566-iki «siralmas énekében» a tatár rablásokról?

Ellenére már az önfenntartás személyi ösztönének; ellenére annak, hogy a katonáskodás a magyarság egy nagy rétegének kenyérkereső, életfenntartó fog-

lalkozása volt; ellenére a mindegyik oldalon felújult vallásos buzgóság lelkesítő befolyásának: mégis csak csodaszámba megy, hogy ez a bízó, harcoló, áldozó magyar erő sem el nem fogyott, sem el nem lazult, sem meg nem adta magát, sem végkép szét nem morzsolódott. Hogy szaggatottságában és elnyomatásában a közös nemzeti élet vágya és reménye nem szűnt meg dobogtatni szívét s a rá-ráborított szemfedők mindig szét tudta tépni. Hogy szakadatlan sorral termett hősokeket és vértanúkat, tele hittel és elszánással. Hogy két világhatalom, még pedig a leghatalmasabb régi, a német és a legerősebb új, a török nem tudta tönkretenni s a maga ádáz pártossága sem emészthette föl. Hogy végre mikor másfél század mulva elérkezett az ország területe felszabadulásának és új egyesítésének órája: még maradt ereje tovább harcolni, idegen uraival szemben, még majdnem két századig, voltaképp egész 1867-ig, nemzeti szabadságáért. Azt hiszem, nemcsak a magunk történetének, hanem az emberi köztörténetnek egyik legerdekesebb és legnehezebb problémájával kerülünk szembe. Kétségtelenül erkölcsi erőforrásokat kell keresnünk a történeti tények megértésére; amaz eszmék és érzések felé fordulnunk magyarázatért, melyek az emberi lelket fölemelik, megerősítik és megszentelik a nemzeti lélekben.

E hatások sorában a leghatalmasabb egy új forrásból indul, mely a halálos vergődésnek ebben az idejében a mohácsi vész után lép a nemzetfenntartó erők közé, hogy innen kezdve folyvást újra meg újra támadva éljen és éltesen. Ez pedig az irodalom, különösen a költészet. Az irodalom, mely a világlejlődésnek ekkori nagy határállomásán a politikával együtt szintén új szintre vált egész nyugoton, a reformációval nálunk is leszáll a kolostorok könyvpolcrairól és kilép a püspökvárak kapuin a lelki táplálékra vágyó népek közé. Elveszti a középkori irodalomnak tisztán egyházi, s a humanizmusnak arisztokrata jellegét; új nyelvet vált: magyarrá lesz, még pedig jelentékenyebb részében nem is deák-
ból

fordított, hanem a nép ajkáról tanult magyarrá: nemzeti irodalomná. A magyar szóval összeköti a nemzetnek mindazokat az elemeit, melyeket uralom, jog, politika, vallás, vagyon és érdek elválasztott. Főképviselői a prédikátor és a deák, kik nem kötve várhoz, birtokhoz, faluhoz, nem állva meg az új országhatárokon: vándorolva járvák azt az egész, régi, drága földet, melyet a magyar szó velök, hallgatóikkal, olvasóikkal közös hazájoknak éreztet. Ez az új kötelék annál értékesebbnek tetszik mindenki előtt, mert a német uralomtól félteniök lehetett, míg másfelől a török éppen megbecsülésben részesítette, sőt a maga körében bizonyos diplomáciai érvényre emelte. A nyelvnek ezt a fontosságát a nemzeti életre, ezt az összefoglaló erejét az új magyar irodalom teszi szélteben tudatossá, a lelkekbe az ülteti át, mikor ezen hirdeti a vallás ígét, tanításait, költészetét és ezen hintegeti az új műveltség zsongéit: tudományt, történetet, nyelvismeretet, klasszikusokat. Az irodalomra és nyelvre ebben a történeti vonatkozásában tudtommal Acsádi Ignác mutat rá elsőben teljes határozottsággal, mint «Magyarország fennmaradásának egyik legfőbb tényezőjére, a politikából kiszorult államegység menedékhelyére». A szétdarabolt nemzetet ez az értékében tudatossá most lett kötelék új bonthatatlan egységbe foglalja, ezt az egységét őrzi s népi szellemével őrzi és terjeszti ősi, természeti erejét is.

Az irodalom azonban nemcsak nyelvével hat a nemzeti lélek fenntartására, hanem a gondolatokkal és érzésekkel is, melyeknek tolmácsa: a szellem által, melyet megszólaltat, fölébreszt, ápol és cselekvésre bír. Egyaránt megnyilatkozik az új művelődés embe-
rében, a papban és a régi eszmények ápolójában, az énekmondóban. Amannak fő gondolata: az új vallás, emezé a régi haza; de ez a két gondolat, a vallási és a nemzeti, a két énekben legtöbbször össze-
szövődik, aminek nyomai már középkori katolikus himnológiánkban is megvannak. A régi kapcsolat most szorosabbá lesz, hiszen a hazát a vallással együtt

védellezzük a pogány ellen, magyar nemzetünket pedig az új hittel együtt a német királyok ellen. A pap is, az énekmondó deák is vándoréletet él ; amaz bibliájával, ez lantjával járja az országot ; amaz zsol-tárokat énekel, mint Sztárai Mihály hegedűszó mellett a laskói templom dörömbjéről, emez vitézi históriákat. Mind a kettő nemcsak magyar nyelvvel, hanem emberies szellemével is szolgálja a nemzeti egységet : a pap, gyakran a zsarnok urakkal szemben, az Isten előtti egyenlőség nevében, a nyomorgó nép szószólója, mint Heltai Gáspár ; a deák meg a szegény, hányt-vetett közemberé. Egyik sem nagy költő, de mindegyik nagy hívő : hívő az Isten igazságában és a magyarság őseréjében. Mind a kettő magyar szíveket keres, megalázott, megfélemlített, elgyötört magyar szíveket, hogy fölszítsa, fenntartsa és táplálja bennök a hitet és nemzeti érzést. Az irodalom, a költészet így lép be tényezőnek a magyar politikába, hogy ha egy csodával, az ihlet csodájával nem is lehet megfejteni egy másikat, egy történeti csodát, fennmaradásunkét : de legalább valamivel közelebb vigyen megértéséhez.

Mind az énekszerző papok, mind az énekmondó deákok vezető motivumai egyenesen ezt a nemzeti célt szolgálták s a történet tanúságot tesz róla, hogy sikerrel szolgálták. Ha minden részletezés nélkül csupán ezekre a vezető indítékokra mutatunk a legrövidebben : azt hiszem, világossá lesz előttünk politikai és irodalmi történetünk állandó kölcsönhatásának egyik legfontosabb és legérdekesebb fejezete.

A reformációval az ó-testamentum nálunk is mintegy feltámadását, renaissanceát érte meg. Az elégedetlen, forrongó szellem a zsidó istenfélelemnek igazán félelmes voltát szegezte szembe az erkölcsi közsúlyedéssel, a közbenjárásnak bonyolult tanaival pedig az Istennel való közvetlen érintkezés vigaszát. Mindazok, akik az új hitet szóval és tollal hirdették, prédikációikban, vitairataikban, történeteikben és énekeikben nemcsak tárgyaikkal, példáikkal, vonatkozásaikkal kapcsolódnak az ó-szövetséghez, hanem szel-

lemökkel is. E szellem zordon és sötét, hasonló a mi akkori égboltunkhoz, rideg és fenyegető, de nem egy mozzanatánál fogva mégis rendkívül alkalmas a mi megriadt, vergődő nemzeti érzésünk táplálására.

Magában a földidézett régi Isten-képzetben, minden keménységének, félelmességének ellenére is, volt valami biztató. Minden nyom arra mutat, hogy valami utalás is volt benne a mi ősi, barbár felfogásunkra, melynek foszlányait hősmondánk őrzi. E kapcsolat kifejezésre jut legrégibb, nyomtatásban megjelent verses krónikánkban: Esztergomi Farkas Andráséban: *A zsidó és magyar nemzetről*. Az Istentől választott, vezetett, pártul fogott nép, elvettetésének legsötétebb napjaiban is természet szerint őrzi a bizodalomnak egy sugarát megengesztelt Istenének majdan visszatérő kegyelmében. A haragos Isten pogány ellenséggel ostromozza tőle elpártolt népét bűnei miatt. Ennek az ősi bibliai képzetnek eredeti forrása talán a Bírák könyvének X. része, melyben el van mondva, miképen adta az Úr Izraelnek idegen istenek szolgálataira tért népét Ammon fiainak és más ellenségeinek rabságába, mígnem hozzá visszatértenek és «Isten haragja megszälla az Izraeliták nyomorúságaért». Az istenítéletnek ez a sötét felhője borong a büntudatba merült magyar lelkeken jóformán az egész uralom alatt. A vallásos költés egyik korszerű ága, a nemzet bűneit és nyomorúságát sirató «jeremiádok», a keserű próféta fordításai, körülírásai és utánzatai, mélyítik a büntudatot és a büntető Istennek félelmét. Átkaiktól és sirámaiktól zeng minden magyar templom és retteg minden hívő gyülekezet. De van ennek a vallásos költészetnek egy másik elterjedt ága is: a *zsol-tárok*. Érdekes s a kornak lelkébe világító, hogy a versszerzők, Batizi András, Sztárai Mihály, Szegedi Gergely és mind a többiek is leginkább azokat a zsol-tárokat ültetik át magyar versekbe (44., 10., 12., 26., 28., 29., 37., 74., 78., 38., 71. stb.), melyekben Szent Dávid üldözői, ellenségei, nyomorgatói ellen könyörög az ő megtartó Istenének segítségével, a harcias

zsoltárokat. Rimai János ki is énekli a zsoltároknak ezt a szent vonatkozását a magyar haza védelmére :

Zászlóm, uram, pogányra im nevedben indul,
Dávid hárfája nótáján szívem megindul.

A honfi-gond és honfi-fájdalom íme így nyomul a biblia ősi énekeibe, amint a szegény magyar pap dúdolgatja őket s velök a bizodalom olaját törekszik csepegtetni szerteszét kétségek közt senyvedő híveinek lelkébe. Igen, bizodalmat, mert az ostorozó Istennek képzete bármily rettenetes, a vége mégis csak az, hogy megengesztelődik, eltöri büntetésének vesszejét s áldó irgalmának napja újra felsüt megszabadított népének egén. Íme a vallásos énekköltés legzordonabb érzése és legsötétebb képzete is voltakép a nemzeti reménységet alapozza meg. De ez a költés újra meg újra rámutat az isteni kegyelem visszaszerzésének módjára és eszközeire is : az erkölcsi megtisztulásra személyenként és nemzetül, a hűsége és egyetértésre, — de nem mulasztja el rámutatni a vitézségre sem, arra az ősi magyar vitézségre, melynek diadalával lesz majd egykor teljessé az isteni kegyelem. Tanácsok, utasítások, eszmék : egytül-egyig a nemzeti életet, a nemzeti jövőt szolgálók. Az örök magyar lélek a magyar papnak vallásos költői ihletében : az emberi váltság gondolata szinte egybeolvad a nemzeti váltság gondolatával. Magyar Istvánnak emlékezetes röpiratában a vallásos eszménnyel már nemcsak általában a magyar nemzeti, hanem egyenesen a magyar katonai ideál szövődik egybe.

A nemzet istenítéletét nem is maguk a bibliás emberek, a papok hirdetik az ó-törvényből, hanem a másfajta verselők, a deákok, énekmondók is tele vannak vele. Tőke Ferenc *Szigetvári énekében* arra inti a köréje sereglő alsó-lendvai hadi népeket, hogy «a pogány nem magátul hatalmas», hogy a mi «szerencsénket Isten forgatta meg». Tinódi Sebestyén, kit egyszerű, nemes lelkében és együgyű mesterségében a korabeli énekmondók tipikus képviselőjének tekint-

hetünk, újra meg újra pengeti ezt a gondolatot, mintegy alapvetésül erkölcsi intéseihez. Igaz, náluk már inkább a majdan szabadító Isten képe kerül előtérbe a büntető helyett. Régi krónikák meséit és vérzivataros koruk történeteit, kevesebbszer a győzelmek, többször a vértanúság dicsőségét fujják, tele magyar gyásszal és lelkesedéssel, a magyar hősiség csodálatával és a pártosság siratásával. Kemény és bátor szavakkal éneklik a viszálkodó és kóborló urak váraiban, a hol csüggedező, hol rakoncátlan hadi népek táboraiiban, a végházak bástyáin és piacain, a vásárosok és búcsúsok sátorai közt, kik bőrüket és portékájokat meg tudták menteni a török portyázóktól és magyar fosztogatóktól. Nemcsak tárgyaik, felfogásuk, lírai kitéréseik, nemcsak búsan bűgő dallamaik, — Tinódi némelyik éneke szinte gyászzenének hangzik, — nemcsak ezek utalnak nemzeti érzések mélységeire, hanem frazeológiájoknak némely jellemző eleme is. Ők pendítik meg először a szomorú összetételt, legsűrűbben Tinódi a Török-családról és Verbőczi Imréről szóló énekeiben a «szegény Magyarországról» és «szegény magyarokról», mely innen kezdve három századon keresztül költői és szónoki előadásunknak a *szegény haza* alakjában legnépszerűbb szólamává lett. Megható tanuságot tesznek a viszony bensőségéről, melyben a magyarságnak ezek a nyomorgó vándorai széttépett hazájokhoz és sanyargatott nemzetökhöz érzik magokat. Nem csoda, ha a messze idegenbe hurcolt raboknak ebben a szomorú világában az énekmondók lantján felsír a *honvágy* is: Török Bálinté, Szilágyi Mihályé és a többieké, hogy ez a búsongó hang azután a század végén Balassi Bálintnál művészi magaslatra emelkedjék. De talán legérdekesebb Tinódinak kedves szava: a *csoda*, mellyel nemcsak szokatlan sűrűn, de nekünk szokatlan módon él: neki csoda a fiatal János király, csodák Lippa megvívása és a szegedi kudarc, csoda Losonczi István eleste és csoda Dobónak egri diadala. Amint Sebők deák ezt a hangyaéletet szemléli a malomkövek alatt: minden mozdulatát csodának

nézi, talán annak a nagy csodának várásában és hitében, hogy a kövek majdan összetörnek.

Énekeik tartalma is, a magasztalt áldozatok, a felmutatott példák, a dicsőített erőfeszítések, a siratott veszteségek — mindezekben lelkes magyar szív dobog és keresi a megértést, a meghallgatást és a követést. Tinódi alig mondható költőnek képzelet és verselő készség híján ; de szíve mélyén és nemes érzéseiben, részvevő sirámaiban elpusztult véreiért és hazájáért, büszke örömének ujjongó kitöréseiben a magyar vitézség minden sikerén : mégis csak költő. Eszménye és reménye a magyar katona ; maga az Úr is külső képében, tán ősrégi képzetek szívértéklésével, hadistennek tűnik föl képzeletök előtt Balassiig és Zrínyiig. Tinódi ép úgy, mint énekmondó társai, a magyar katona tüzét élesztik folyton, csak ettől várják a szabadulást. Sokat korholja, de még sokkal többet dicséri, magasztalja.

Jobb vitéz magyarnál bizony nem volna,
Sem török, német, olasz jobb nem volna,
Csak az igaz szeretet köztük volna,
És jó vitéz vezér előttük volna.

A félvilág hatalmas ura, Károly császár is megfogadja, miután magyar segédhadai «mint a mennydörgés» félemlítették meg ellenségeit, hogy soha magyarok nélkül háborút nem visel, mert a győzedelmet csak ők biztosítják. Így dicsekszik nagy büszkén a krónikás, ki boldog, ha a magyar katona dicsőségét s ezzel a magyar jövő reménységét verheti ki lantján. Nála a katonáskodás még tisztesség és kötelesség, Balassinál már öröm és szabadság. Ugyanebből az érzésből siratja meg Tinódi az árulás meg ejtette Losonczi Istvánnal mind az elesett jó magyar vitézeket, a balládának szikrázó glóriájába foglalván a drégelyi porkoláb Szondi György és a lévai hadnagy Kis András vesztét. Az epicediumokat, e költői lobogókat hősi sirokon, legfentebb, legszenvédélyesebben lobogtatja a hű Rimai a két Balassi-testvérért sirató énekében. Nemcsak a vezéreket gyászolják. Mind, akik

e «veszten vesző szegény országért» áldozzák életüket, «üdvösségre, tisztességre néznek». Vagy megint Tinódi biztatásával:

Itt valaki közülünk elesik,
Az angyalok mennyországba viszik,
Ez világon neve elhírhöszik,
És mindönök nagy jóval üdvözlik.

Érzületének, hangulatainak, képzelgéseinek mély magyar faji gyökerére semmi sem jellemzőbb, mint az, hogy a rokonérzést, szánalmat és dicséretét még azoktól a magyar véreitől sem tudja megtagadni, akik rabló fészkeiket hősileg védelmezik. Balassi Menyhárt, Dacsó Tamás, Basó Márton «bizony jó vitézek», kiktől nem tud megtagadni egy jó szót. Így bizonyára ellenkezésbe jut sűrűn hangoztatott erkölcsi felfogásával, de hát a versszerzők manapság sem mindig épen logikusok. Tinódi és énekszerző társai ugyanis becsületes szívökben érzik és sohasem mulasztják el hirdetni azokat az erkölcsi feltételeket, melyek a vitézséget megszentelik és koszorújához juttatják. A követelő áhitat és erkölcsi levegőjét szívják ők is. Isteni félelem és egyetértés, rendtartás és fegyelem, tisztesség és igazság: a vitézséget csak ezek vezethetik a győzelem, Magyarországot a szabadulás útjára. Főképen az egyetértés és szeretet, melynek Tinódi magyar etikájában nem is annyira keresztyén, mint inkább hazafiúi erények. Hol keserűbben, hol tréfásabban, de ez intések nélkül nincsen. Sebők deáknak egy krónikája sem: legszebben zengi el tanításait költőileg talán legértékesebb énekében, a *Hadnagyk tanúságában*.

Íme, legsajátosabb embereiben és termékeiben az a költészet, melynek ezúttal csak eszmei és érzelmi magjára törekedtem némi világot vetni, vallásos és világi ágában. Összevonva a mondottakat, kettős törekvését jelölhetjük meg: a nemzeti érzésnek és a katonai szellemnek ápolását. Mindazok az egyes motívumok, melyekkel erre az összeolvadó két célra tör: büntudat, isteni félelem, istenítélet, múlt nagy-

ság, hősi példák, erkölcsi megújulás : mindezek egybefoglalva jelennek meg a következő század közepén Zrinyi nagy költeményében *Sziget ostromáról*, vagy igazabban : a magyar nemzet váltságáról. Első klaszszikusunk, Budavárának visszafoglalása előtt három évtizeddel, a viszonyok, az emberek és a nemzetek elkébe látó szemmel hirdeti már az Isten bocsánatát és a közelgő szabadulást.

A történetet az élet mesterének mondják : az irodalom története is azzá lehet, különösen a miénk, amely politikai történetünktől elválaszthatatlan. Nemzetünknek mi, mai írók, szintén Mohács utáni munkásai vagyunk tollunkkal. Tanuljunk érzületet ama régi Mohács utáni elődeinktől, kik a hazafiúi munkás ihlet csodájával előkészítették a történelemnek egyik legnagyobb csodáját, Magyarország feltámadását.

MIKES LEVELESKÖNYVE IRODALMUNKBAN.¹

I.

Mikes leveleskönyve olyan, mint egy szép magyar rétség a napszállatnak derűs, de enyhe sütésében : haszonra rendeltetve, de képében, a mezei virágok gyöngéd mosolyával, a sugarak eleven játékával, az alászálló borulat mélyülő melancholiájával megillető, szívbeli gyönyörűséget kínálva, mindenek előtt és mindenkinek. A levélíró, munkájának túlnyomó részében oktatni kíván : vallásos eszméivel vagy inkább hangulataival megnyugtanni és bátorítani a szenvedő lelkeket ; saját és az emigráció sorsának tanulságaival hasznára lenni magyar feleinek ; idegen természeti és erkölcsi viszonyok rajzával ismereteket közleni, melyek töredékességükben is szolgálatot tehet-

¹ Megjelent Mikes Törökországi Leveleinek díszkiadásában, 1906.

nek a jövő szellemi és gyakorlati fejlődésnek. De olvasván a munkát s számot törekedvén adni benyomásáról: úgy érezzük, hogy mindez a háttérben marad s benne talált gyönyörűségünk igazi forrása Mikes lelkének képe, nyájas, üde, tarka virágaival és játszi, meleg sugaraival; egy léleknek a képe, amint a történet és élet, a nemzeti és emberi sors borulatát egyszerű igazsággal és megható szeretetreméltósággal tükrözi.

Ez a legegyszerűbb magyarázata annak, hogy a *Törökországi Leveleskönyv* első megjelenésétől kezdve, tehát több mint száz esztendeje, egyre kedveltebb és egyik legkedveltebb olvasmánya régi irodalmunknak; de ugyancsak ez a körülmény magyarázza meg azt is, hogy egész irodalmunk, az irodalomban megnyilatkozó művészi szellemünk fejlődésének egyik legfontosabb, legemlékezetesebb mérföldmutatóját látjuk benne. A szív is, a szín is több e lapokon, mint amennyihez régi íróink általában szoktattak. Így, jóllehet, régi emberekről és távoli időkről beszél; olyan viszonyokat ismertet, melyeket a Rákóczi-emigráció belső életének mozzanatain kívül, ma már behatóbban és alaposabban ismerünk; történeti adomákat közöl, melyeknek jó része hamis és avult: mindennek ellenére közelebb érezzük őt magunkhoz, könyvét jobban a mi világunkhoz tartozónak, inkább a mi fogékonyágunkhoz szólónak, mint talán bárkit és bármit régi irodalmunkból. Ha ennek a sajátos jelenségnek okával tisztába jöhetünk, világossá lesz előttünk egyszerűsmind Mikes irodalomtörténet jelentősége is.

2.

A *Törökországi Leveleskönyv* irodalmunk történetének voltaképp három korszakához fűződik: szelleme szerint a XVII. századi erdélyi irodalom körébe tartozik; felfogásával, hangulatával, nyelvével ennek az utolsó fecskéje. Mikes lelkén kívül mindenestre legérdekesebb tárgya: a Rákóczi-emigráció viszontagságai, belső élete, viselt dolgai, romlása, fogyása.

Tehát annak a magyar nemzeti fejedelemségnek, szelleme és törekvései utolsó képviselőinek, bukása utolsó áldozatainak körébe vezet, melynek Mikó Ferenc, Szalárdi János, Kemény János, Bethlen Miklós, Cserei Mihály és társaik voltak a történetírói. E hagyományok pislá, kialvóban levő mécsét őrzik a rodostói bujdosók, kiknek emlék-írójuk Mikes. Munkája, legérdekesebb részleteiben, a XVII. századi erdélyi historiográfiának epilógusa. E bezárult régi világ nemzeti és vallásos szellemének harciassága, élessége nem él benne; de egy igen szembetűnő s a kort különösen jellemző mozzanatát Mikes tisztán megőrizte és világosan tolmácsolja. A magyar nemzeti és a művelődési eszmének szoros és tudatos kapcsolata ez a mozzanat. Amint a XVII. századi erdélyi politika legnagyobb embereinél, Bethlen Gábornál és I. Rákóczi Györgynél szinte a vezérgondolat jelentőségére emelkedik s hagyományának II. Rákóczi Ferenc is hódol: a kor politikai, történeti, pedagógiai és teológiai irodalmának eszmekörében is elsőrangú helyet foglal; legnagyobb képviselője: Apáczai Cseri János. A magyarság és kultúra ez egymásban és egymásért való szeretetének lelke egyik legkiváló és legkülönböztetőbb sugallója e kor irodalmának. Nevezetesebb képviselőit mind áthatja a nemzeti alapon és célból való művelődés, szellemi haladás vágya, mely hol a lelkes izgatás, hol a szenvedélyes bírálat hangján nyilatkozik. E szellem Mikesben, élesztve és táplálva franciaországi benyomásaitól, még elevenen él és hat. Csak olvasmányainak sokféleségére és széles körére, irodalmi hajlamának és kedvteléseinek folyton buzgó erejére gondoljunk; azután leveleinek azokra a komoly és fontos részleteire, melyekben a magyar ifjak szellemi tétlenségét korholja; őket a külföldi irodalomnak művelődési forrásainak megnyitására, jó könyvek fordítására buzdítja; leánynevelésünk reformját sürgeti. E szellem terjedésének, áldásos termésének vágta útját a szatmári békével beállott nagy politikai fordulat, a nemzetietlen kor, mely a magyarság és művelődés eszméjét elszakította egymástól, hogy azután a fel-

újulás mozgalma, élén Bessenyeivel, a régi hagyomány megújításával nyissa meg irodalmi, művelődési, sőt politikai életünk új korát. Szellemi fejlődésünknek ezt az egyszerű, de lényegében jellemző alakulását tartva szemünk előtt, láthatjuk Mikesben annak a régi fel-fogásnak és törekvésnek befejezőjét az idegenben, mely itthon már véget ért és feltámadásra várt, hogy a nemzetet is föltámassza.

Míg tehát ekként Mikest és könyvét, szelleménél fogva nemcsak a kurucvilági, hanem a XVII. századi erdélyi irodalom utolsó termékének tekinthetjük, iratásának ideje (1717—1758) a nemzetietlen korba iktatja. Nem fektetek reá túlságos súlyt, de úgy tetszik nekem, hogy abból a mélységes változásból is megmagyaráz valamit, amelyen a magyarság lelke ezekben a válságos időkben keresztül ment. A végzetes sorsfordulatok viharai, századoshósi küzdelmek bukása, a nemzetet sujtó szenvedések áradata nem töri össze, nem fordítja el ifjúkori eszményeitől, egy pillanatra sem ingatja meg hűségében ez eszmények fejlődmi képviselője, ennek gyermekei, sőt emléke iránt. Mellettük, velük, érettük kitart mindhalálig: udvarukban, táborukban, számkivetésük házában, sírjuk mellett. De hűsége inkább személyes hűség; hazaszeretete inkább féltő, mint lázongó; nyugalma nem kétségbeesés, hanem az Isten akaratában való megnyugvás; az eget követelő forradalomnak egy leajzott idege. Nemzete sorsának, nyugalmanak, boldogulásának egy új forradalom hadi kockájára vetése nem lelkesíti többé, sőt visszariad tőle. Álmodozó lelkén bizonyos kiábrándulás vesz erőt, szinte természetes fejlődés útján, minden keserűség nélkül. Hazaszeretete, nemzete javán töprengő gondolkodása, egész sajátságosan, a multak panaszával és a jövő ábrándjaival tele légkörében, valami gyakorlatias irányba tér. A nemzet érdekében új gazdasági ágak meghonosításán s az iskolázás javításán jártatja esztét. Ha a csalódások és szenvedések, a hosszú nyugalom és reménytelenség, a világ kedvezetlen folyása, Rákóczi oldalán, a bujdosók társaságában, egy, a német csá-

szárral ellenséges politikai életnek úgyszólván közép-pontjában így alakíthatnak egy kétségtelenül erős lelket : — nem értet-e meg ez sokat velünk az otthon maradt magyarság pszichológiájából? «Aki minket teremtett, annak legyen meg akarata rajtunk. Ő minket például tett az egész nemzetünknek, és boldogok azok, akik tanulni fognak rajtunk, kik az országgal együtt tartanak és akik többször hasonló okból el nem hagyják nemzetüket és örökségüket. Adja Isten, hogy soha bennünket senki ne kövessen és irtózva halljon beszélni a mi hosszas bujdosásunkról.» (145.)

Az otthon maradtak okultak rajtuk ; de nagyon is okultak. Az új irány, melybe a nemzet tért s amelyen a világfejemények és a birodalmi politika hatalommal és édesgetéssel mind tovább ragadták, lejtős út volt. A szatmári béke nemzedéke abból a gondolatból indult ki, hogy a nemzeti közjavakat, melyekért egy századon át majdnem az elvérzésig harcolt, innen-túl az uralkodóház iránt tanúsítandó hűségével, érdekei mellett lelkesedő áldozatkészségével vívja ki és biztosítja. Azonban az élet biztosságában, a közrend uralmában, a felülről induló reformok között, az európai közszellem követelte fejlődésben a nemzeti gondolat mindinkább háttérbe szorult, a nemzeti öntudat elhalványodott, a nemzeti érzés lanyhult egész az aléltságig. A korokat lelkükben megismerni és ennek jellemző vonásáról elnevezni törekvő történetírás ezt a hatvan esztendő *nemzetietlen* kornak nevezi. A megernyedtt nemzeti energiát aléltságából az irodalom kezdi ébreszteni. A riadót Bessenyei fujja meg s az új szellem katonái különböző zászlók alatt, más-más táborokba gyülekeznek, de Voltairenek, Vergiliusnak, Goethének, Petrarcanak tanítványait egy érzés, egy gondolat kapcsolja össze Gvadányi követőivel. Ez a gondolat, melyet az ébresztő Bessenyei számtalanszor igen világosan és határozottan fejezett ki: a művelődés ügyének új egységbe kapcsolása a nemzetiség ügyével. A XVIII. század utolsó negyedében új életre támadt irodalmunknak ismét ez az összefoglaló, vezető gondolata, melyet hirdet, magyaráz,

példáz, szolgál, míg félszázad múlva, Széchenyi által, egész politikánknek uralkodó eszméjévé lesz s áthatja az egész nemzet lelkét. Reform-korunk megnyitó mozzanata igen jellemzően: az akadémia alapítása. Említettem, hogy e vezéreszmében foglalt kapcsolat milyen jellemző vonása a kurucvilágig tartott régi magyar szellemi életnek és irodalomnak, mely azután átalakult, nemzeti érzésében és törekvéseiben meglazult. Mikes képeinek, nyelve mellett; épen ez a mozzanata az, mely ahhoz a régi irodalomhoz fűzi. És most a XVIII. század végén, mikor a szép királynő gárdájában újra föltámad a bujdosó fejedelem gárdájában elhangzott gondolat, az ő nemes szíven melengetett gondolat: egy műveltségé, mely igaz magyar és egy magyarságé, mely igazán művelt: — Mikes kikel rodostói sírjából, visszatér a hazába, hogy a régiektől sugallott lelkét föltárja unokáinak s a régiektől tanult szavát hallassa az új kor harmóniájában. Mikor nemzetének látóhatárán ismét föltetszik az ő ideálja, föltámad az ismeretlenség, az elmúlás éjjeléből és áldozni siet neki. Leveleskönyve, mely élményeit, gondolatait, érzéseit, irodalmi böngészkedését tartalmazza, amint ezekről legbizalmasabb hívével negyvenegy esztendőn keresztül elbeszélgetett, a Márványtenger partjáról visszakerül a hazába s az új szellem szolgálatába áll. Az országnak az a pontja, a nyugati határszélen, ahol újra megjelenik, Szombat-hely, azzal a másik kettővel együtt, melyekhez itthoni pályájának legemlékezetesebb nyomai kötvék: a haza legkelete, ahonnan elindult és legészaka, ahol búcsút mondott: mintegy költőileg jelképezik egész hazáját átölelő szeretetét.

Az új irodalmi mozgalom ismertette meg a nemzetet jórészt a múlt nemzetietlen korszak kevés magyar irodalmi termésével is, napfényre hozván azokat az íróinkat, kik az elmúlt rideg napokban a magyar múzsának ritka ihletéből: «ha későn, ha csonkán, ha senkinek: írjad!» — magyarul dolgoztak. Faludi Ferenc költeményes maradványait, báró Orczy Lőrincnek, a «nagyságos elmének» költeményes holmiját

Révai Miklós bocsátja közre; Mikest is egy lelkes ex-benediktinus, az akkor Szombathelyt tanárkodó Kulcsár István adja ki 1794-ben. Előszavában azt írja az olvasónak, hogy e levelek «bizonyára egy magyarhoz képest méltók az ismételre», különösen történeti tartalmukkal. De gyönyörködtetnek a török világ leírásával és mulatságos példáikkal is. «Gyönyörködhetsz a vidám szívnek és friss elmének barátságos nyájaskodásában és abban a szép s értelmes magyarságban, mellyel a különféle dolgokat oly kellemesen kifejezte a szerző, hogy az ő leveleit kiki érdekeseznek tarthatja a kiadásra.» E kiadás révén ismerkedett meg a nemzet először Mikes nevével, alakjával és könyvével. A munka azonban nem teljes tartalmával hatott, amint Kulcsár képzelte, nem a benne feltáruló lelki világ vonzó bájával, gyöngéd szálainak egyszerű és finom szövedékével. A nemzet képzeletében egyetlen vonásból rajzolódott ki egész alakja: az utolsó magyar fejedelemnek utolsó «élő emléke, kin bú az írás». Mikes, ki száműzött urának szemeit befogja és hamvait őrzi, a honfiúi keserv és honfiúi hűség képviselője lesz, azé a nagy gyászé, mellyel a magyar szív, a nemzet szíve évtizedeken át siratta a múltat. A levelekben megnyilatkozó lelkenek ezzel a vonásával avatja őt Vörösmarty *Mikes búja* 1826-ban, a reformkor szárnybontásának legelső idejében, hazafias költészetünk legnépszerűbb, legszívhezszólóbb alakjai közé. Ő, aki az élet forgását nemes és vidám humorral, legszomorúbb óráiban is áhítatos megnyugvással nézte, aki minden könnyet letörölni, minden vergődő szívet elcsöndesíteni törekedett, mikor a forradalom után a hazátlanság és bujdosás napjai megint ránk szakadtak, Lévy József költeményével hány magyar szembe szöktetett könnyet, hány magyar szív keservét verte föl!

Leveleskönyvét Kulcsár után Toldy Ferenc adta ki újra 1861-ben, mikor láncaink oldozódtak s nemzeti közéletünk újra hajnallani kezdett. Nagy népszerűsége, elterjedése, teljességében való irodalmi méltánylása igazában inenn kezdődik.

Mi a Leveleskönyv voltaképen? Tartalma nagyon sokszerű. Leírja benne Mikes, levelek alakjában, magánélete eseményeit, utazásait és kirándulásait, sátorozásait és vadászatait, szolgálatát és sanyargását, időtöltését és unodalmát. Azután a fejedelemnek és udvarának életét, ünnepi találkozósaikat a török főemberekkel; egyetmást, ami fülébe jut politikai terveikből, amint a világesemények járása igazgatta; imádott urának végét s a fejedelemfi Rákóczi József aldunai expedícióját; a bujdosók csalóka reménykedését és örökös készülődését, egyenetlenkedésüket és egymásután szomorú vesztöket: magára maradását. Tudósít a török birodalomnak külső és belső állapotáról, politikájáról, háborúiról, tárgyalásairól, kormányváltozásairól; jellemzi különösen az új szultánokat és nagyvezéreket, természetesen főképp abból a szempontból, hogy milyen szívvvel vannak a bujdosók és ügyök iránt. Bőven ismerteti a nagy muszlim hatalomnak egész polgári, hadi és vallási szervezetét. Elevenen rajzolja meg azt az egész ethnográfiai quodlibetet, amelynek közepébe «rakta kenyereket az Úr»: a törökök, görögök, örmények, oláhok életét, természetét, jellemét és szokásait. Érdeklődik a körülötte folyó gazdasági élet viszonyai és módjai iránt s oktatta sokat beszélget különböző termelési ágakról, a szőlőművelésről, gyapot-termelésről, selyemhernyó-tenyésztésről. Közben-közben olvasmányaiból idéz, mesélget sokat és bőven: történeti példákat, tanító és tréfás mondákat, borsos és csattanós adomákat; így mondja el Mohammed szultán és Iréne történetét (63), mely részlete Bolyai Farkas és Kisfaludy Károly által költészetünk történetében emlékezetessé lett; egyenes fordítást is szó közbe, mint Silvia és Juliánna moralizáló dialógusát az önszeretetről (99). Mindez állandóan vonatkoztatva az életből vett benyomásaira és erkölcsi reflexióira. A külső világ dolgain kívül tele van a Leveleskönyv egyenest szubjektív részletekkel, belső életének oly egységes és egyirányú hangjok

által mégis oly változatos mozzanataival, vallásos és erkölcsi elmélkedésekkel, fohászokkal, emlékeinek és vágyainak, gondolatainak hol sugaras, hol borús játékaival.

A nagy és sokféle anyag a Leveleskönyvben tárkan halmozódik, szeszélyesen váltakozik, sőt tördelődik mindvégig. De mindennek ellenére elválaszthatók a leveleknek bizonyos, egymás után következő csoportjai, melyek tárgy és hang tekintetében mégis mutatnak bizonyos, igaz, hogy laza egységet. E csoportok a következők:

1. A bujdosók megérkezése Törökországba, harmadfél éves bolyongásuk állomásról állomásra, végül megtelepedésük és összeverődésük Rodostóban. Mindez, az új és érdekes benyomások sora, az ifjú fogékony-ságnak, lelki mozgékony-ságnak teljes és állandó frissességével, szinte röpke kedvességével és még föl-fölébredő bizalmával van előadva. Mind ennek olyan mértékével, melyet innentúl az állandósult élet egyformasága, az egymást követő csapások, a politikai körülmények kedvezetlensége hovatovább apasztanak. Mikes sohasem öregszik meg egészen, de itt még az egész fiatal, a jellemzően fiatal Mikes áll előttünk. Szeme folyton tágra nyitva s az előtte tarkálló képek minden vonására szomjasan figyelve; lelke állandó mozgásban s beszédes ajka örök mosollyal csúfolja meg sorsát: még a földindulással is tréfál (26), sőt a communio is adomát juttat eszébe (31). Az ifjú, vándor Mikes levelei (1—36).

2. Rodostó és népe, a fejedelem és udvara, az emigránsok és életök módja, a Bercsényi-ház Kőszegi Zsuzsival; e szerelmi történet bájos chiaroscurója, mely egyszerű igénytelenségében meghatóan emelkedik ki a pestisnek rémes s a bujdosókat tizedelni kezdő halálnak melancholikus háttéréből, befejezését a következő csoportban nyerve. A szabadulásba vetett régi, vékonyka bizalma is foszladozni kezd; a szultán Paszarovicon megbékélt a császárral; «reménységöket ládába kell zárni». A hitnek vigasztaló erejére mind nagyobb a szüksége, a vallásos gondolatok egyre

több tért foglalnak el és sűrűbben jelennek meg. Ügyök sikerében vetett hitének fogyásával szinte arányban és kárpótlásul erősödik hite az Istenben (37—51).

3. A történeti kivonatok, példázatok, adomák lépnek előtérbe s egészen a már említettem erkölcsi párbeszéd fordításáig ezek foglalják el a levelek legnagyobb részét. Az élet mind egyhangúbb, új benyomásokat könyveiben kell keresnie s lelkének föl-föltetsző sugarait ezeken ragyogtatja. Bercsényi halála, Zsuzsinak Lengyelországba távozása és Rákóczi Györgynek, a fejedelem kisebbik fiának látogatása, melyek más-más jellemű, de élénk felindulásba hozzák lelkét, a leveleknek ebbe a csoportjába foglalván (52—99).

4. A lengyel trónviszály miatt kitört európai háborúskodás hírei s bennök foganó új reményeik, melyek a sors kegyetlen ironiájával érnek véget; a rég várt fegyverzőrejre Rákóczi Franciaországba készül, de az Úr örök hazájába inti. Mikes mindenét vesztette, célját az életének, melyet egyesegyedül fejedelmének szentelt. Minden lázongás és kitörés nélkül mélyen és igazán tudja éreztetni a mindenét féltő szív aggodalmát ép úgy, mint a mindenét elveszettnek fájdalmát. Gyászát csak ez egyetlenségyszer érzi igazán szemben áhítatával s mennyit mond e férfiúi lélek bánatáról az a kicsinynek tetsző vonás, hogy a Rákóczi betegségéről, haláláról, végintézkedéséről és temetéséről szóló levelekben (110—115) egy szó sincs azokból a kedveskedésekből szíveskedő tanácsokból, nyájas kérdezősködésekből «nénjéhez», melyeknek a többi mind oly bővében van. A Leveleskönyvnek komoly, férfias elégiái ezek (100—122).

5. Rákóczi József megérkezése, aldunai hadi vállalata és nyomorúságos pusztulása; Mikes küldetése s egy évig időzése Moldva- és Oláhországban. Az írói művészet és Mikes lelki élete szempontjából egyaránt rendkívül érdekes és becses levelek. Az élmények változatosságától rég elszokott, ötven felé közelgő Mikesben az új benyomások tarka tömege s talán hazájának közelsége, az erdélyi havasok és a Bozza vize,

föl-fölébresztik a régi fogékonyságot, frissességet, szemléletességet, míg a boldogtalan Rákóczi Józsefben legteljesebb, legelevenebb és legbeszédesebb jellemképét rajzolja. Ennek a jellemrajznak csak egy mélyen megfigyelhető vonására utalok: ítéleteiben és hangjában a keserűségnek és elnézésnek vetekedésére, melyek mindegyike az atyának, az öreg fejedelemnek Mikes szíven melengetett szent emlékében találja forrását (123—156).

6. A második rodostói élet, melynek sem reménye, sem csalódása nem lehet többé. A bujdosók igazán kegyelemkenyérre jutottak s a hányan maradtak, «elférnek egy szilvafa árnyékában». A lekötöttség, kilátástalanság, egyhangúság, megszokottság tárgyakat nem kínálnak Mikes leveleihez; az örökösödési háború már csak hír neki, melyhez reménység nem fűződik; kegyelmi kérvényének visszautasítása sem zavarja fel. Ismét olvasmányai mélyed és önlelkébe. Leveleit a török birodalom bő ismertetésével tölti meg s a nyugodt, derűs, szerető öreg szív nyájas hangjait hallatja. Befejezettnek érzi az életét s mély vallásossága mécsének tiszta lángjával világít vissza útjára (157—207).

Íme a Leveleskönyv anyagának s felfogása és hangja fejlődésének vázlata. Ha most mindezt a sokféle tárgyat, irányt és hangot bizonyos egységben kívánnók tekinteni s a munka foglalatát röviden határozni meg, talán azt mondhatnók, hogy *hű és gazdag rajza egy vonzó és mozgékon lélek félszázados folyamának*, amint a világ folyását, a maga sorsát és olvasmányait gondolataival, vágyaival, érzéseivel tükrözi. Föltárja benne Mikes összes külső és belső élményeit. A dolgok felfogásában és megítélésében ép olyan igaz, sohasem tétovázó, olykor szinte naiv egyenesség, mint amilyen fenntartás nélkül való nyíltság és őszinteség gondolat- és érzésvilágának megnyilatkozásaiban. A levélírásról maga két helyen (56., 75.) szól. Emitt nem szenvedheti az affektáló leveleket, melyeknek írói, «ha egyébként nyájasok is, reá akarják magukat tartani»; amott azt mondja, hogy «vannak olyanok, akik leírják,

amit akarnak mondani, de a csak száraz, sótalan és ízetlen; némelyek pedig a legkisebb dolgot is úgy fel tudják ékesíteni, olyan ízt adnak annak, hogy tetszik». Más szóval: magukat adják a levélben, egészen és leplezetlenül. Mikes ilyen leveleket ír. Írja a hosszú egyhangúság és tétlenség napjaiban, melyeket át-pipáznak és áthevernek, de amelyek az ő eleven, mozgékony lelkét valamely belső foglalkozásra, magamagával való folytonos számvetésre és ennek föl-jegyezgetésére irányozzák. Semmit sem titkol, semmit sem szépít, nyomorgását és sikertelenségeit, megbánt és helytelen felindulásait s kedvének pajkos szesszenéseit ép oly kevéssé, mint nemzete sorsára és feladataira vonatkozó gondolatait, melyek aligha voltak összhangban bujdosó társainak nézeteivel. Egész lelkét olyan tartaléktalan nyíltsággal fedi fel, amilyen-nel csak oly bizalmasa előtt nyilatkozhatott, aki második énje volt. Az, akivel beszélt, bizonyára nem is a második volt, hanem önmaga.

4.

Minden ellenkező állítás ellenére kétségtelennek tetszik előttem, hogy Mikes vagy naplójegyzeteit alakította át művészi ösztönével s a francia irodalom némely ismert és divatos termékeinek hatása alatt levelekké vagy már eredetileg ebben a formában készült naplóit írta össze könyvében. Ezek a levelek, amint előttünk állanak, nem készülhettek sem csoportokban egyszerre, sem hosszabb idő múlva, mintegy emlékezésekül, azok után az élmények után, amelyek változatos tartalmukat képezik. Ennek a föltevésnek egyként ellene mondanak ép úgy az előadás jellemének általános lélektani föltételei, mint Mikes egyénisége.

Aki ama föltételekről csak némi tájékozottsággal tekinti e levelek nagy részének leíró és elbeszélő módját, habozás nélkül igazat fog adni meggyőződésének, hogy közvetetlen benyomásokat, jelen vagy alig-múlt szemléleteket örökítenek meg. A képeknek olyan

határozott és aprólékos vonásai, az eseményeknek annyi kis, szinte mellékes mozzanata, az előadásnak az a valószerű elevensége és jellemző részletezése, amint mindezekkel a tengeri betegségeknek (1), a török császár gallipolii veres hintájának (2), a nagyvezér első fogadásának (7), Mikes drinápolyi és jenikői lakásának (10., 15., 19.) szemléletes rajzától s az öreg Bercsényi arcképétől (22., 24.) kezdve lépten-nyomon találkozunk, távolabbi emlékezetből nem eredhetnek többé, minden bizonnyal közvetetlenül papírra vetett benyomásokat őriznek. Ide mutat az a körülmény is, hogy épen az ilyen természetű részletek a régebbi levelekben leggyakoribbak és legfrissebbek; nemkülönben ide mutatnak a tárgyi ismételések, egymástól nem is nagyon távol (6—9., 146—147., 147—148., 103—200.). Azután erről a tettetést nem ismerő, egyszerű, naív lelkű Mikesről, akinek mindig a szíve, az egész szíve van az ajakán, miként lehetne csak elképzelnünk is olyanféle érzelmi mesterkedéseket, hogy már Rákóczi halálának sajgó sebével, életének legmélyebb fájdalmát, utólag írván a megelőző napok történetét, való hűséggel lett volna képes átjátszani a fejedelem betegségének első nyomain támadt aggodalom, a felépülésére gondoló reménykedés s a haláltusája előtt való vergődés és gond (111.) érzelmeibe és hangjaiba. Hiszen nincs összes levelei között egy sem, mely épen érzésének meleg és igaz közvetetlenségével mélyebben hatna, mint az (110.) melyben Rákóczi halálos betegségének legelső jeleiről még vigasztalást keresve szól, noha Isten akaratában meg kellene nyugodnia, ha jó keresztyén volna; «de mikor erősen szeretünk valakit, akkor a látható elfelejteti velünk a láthatatlant». Ha Mikes igazán az, akinek ismerjük, úgy az emelkedő felhőknek, a növekedő borulatnak ezek a finom árnyéklatai: az igaz érzés művészete, nem a számításé. Nem egykori, felújított érzelmeit festegeti, hanem azokból szól, amelyek épen szívét dobogtatják. Nem, a Leveleskönyv nem emlékirat, sem egyfolytában, sem megszakításokkal készült emlékirat, hanem levélformában írt vagy levélformába

átalakított napi följegyzéseknek későbbi kiadásra szánt gyűjteménye. Hogy mikor vagy milyen időközökben gyűjtötte, vagy másolta őket könyvébe: alárendelt kérdés.

A munka nem lehet missilis levelek sorozata sem. Ennek a régi s be még mindig nem fejezett irodalom-történeti kérdésnek történetével és egyes mozzanataival e kis értekezés megszabott keretében nem foglalkozhatom. A vita folyamában Toldy Ferenc óta Mikes leveleinek igazi *levél-volta* ellen összehordott s eléggé ismert bizonyítékokat nem is szükséges ismételni. De megtoldhatom még olyannal is, mely előttem szinte döntőnek tűnik föl. Mikes nénjét, P. E. grófnét, akivel állítólag levelez, szeretett atyjafiának, kedves beszélgető társának, legbizalmasabb meghittjének mondja és tünteti föl. De az összes levelekben nincs egyetlenegy vonás, melyből rokon viszonyuk mibenlétére, természetére határozottabban csak következtetni is lehetne. Hiába keresünk egy szót, mely a levelezés kezdeténél korábbi időre vonatkoznék, valamely régi, közös emlékek, akár csak találkozásuk megemléztetés, egy konkrétebb vonatkozást viszonyuk alapjára, keletkezésére, fejlődésére. Elképzelhető-e ez Mikesnél, kinek gyermekemlékei Zágon képeivel oly melegen élnek s annyiszor fölmerülnek lelkében?! Az első levélben említi, hogy két hónapja, tehát még Franciaországban, kapott nénjétől tudósítást; e szerint előbb is leveleztek volna. De a könyv végén meg azt írja Mikes, hogy gallipolii levele az első, melyet nénjének írt. Csak *leveleskönyvére* gondolt a *levelezés* helyett, mely ha igazi lett volna, ez az ellenmondás lehetetlen. Ez az utolsó levél azonban egy, még erősebb bizonyosságot is szolgáltat. A levelezést egész világosan befejezi, *amen*-nel a végén, a nélkül, hogy a befejezésnek valami okát adná. Igazi levelezés így nem végződhetik: megszakíthatja a halál befejező elmélkedés nélkül vagy megszakíthatja a levelező elhatározása s akkor meg is mondja az okát. Ez egy munkának, egy gyűjteménynek a befejezése, irodalmi végszó. Mikes Zay Zsigmond halála után egye-

dül marad Rákóczi társai közül ; a porta a később összeverődött magyarság básbugjává, fejévé teszi ; hetvenedik esztendejéhez közelít : «a virágból kóró lett» (85). Annak a világnak, amelyhez tartozónak érezte magát, lehullott előtte a függönye. Több mint egy évi vakoskodás után csodálatosképen visszanyerte szemevilágát ; de azért csak homályban maradt minden körülötte. Nincs mit látnia, nincs mit várnia, nincs mit megélnie. «Annyi hosszas bujdosása után nem kíván más boldogságot, hanem hogy az Úrban haljon meg.» Leszámolt magával és az élettel ; följegyezni valója sincsen többé s egy pillantást vetve külső és belső életének tükrére, mély fohászkodással leteszi a tollat.

A Leveleskönyvnek ilyen felfogása vezet legkönnyebben irodalomtörténeti jelentőségének pontos megjelölésére is. Az irodalmak fejlődésének igen nevezetes, korszakos határpontjai azok, melyeken az emberi lélek képe, egy-egy új szellem által, egy-egy új munkában, igazság, erő, teljesség tekintetében haladást mutat. Lépésről-lépésre való haladás ez, amint a líra nyer a lélekbe pillantás mélységében és föltárásának bátorságában ; amint az elbeszélt események, melyek között az emberi élet hányódik, tettekké izmosodnak, melyeket jóság és gonoszság sugallanak, a tettek gyökerei mind mélyebb és mélyebb rétegekben, szálaiknak egyre dúsabb bokrában és finomabb szövődékében mutatkoznak. A lélek egy-egy érzésének, szenvedélyének tisztább felismerése és igazabb kifejezése, egy-egy mélyebb rétegének, talán rejtélyének feltárása, mozgalmainak valóságosabb feltüntetése, egész képének teljesebb, hívebb és elevenebb ábrázolása, ahogyan az irodalmak életfolyamában megjelennek : mindezek nemcsak mint kiváló írói szellemek képességének bizonyítékai fontosak, hanem mint a műszellem haladásának emelkedő fokozatai is. Ebből a szempontból oly nagy jelentőségű emléke XVI. századi irodalmunknak a Karádi-féle *Balassi Menyhért árultatásának* komédiája, minden formátlansága, kezdetlegessége mellett is ; azt mond-

hatjuk, hogy ez a színmű, mely kegyetlen szatírájával egy lélek sötét mélységeibe világít, az első igazi jellemrajz költészetünkben.

Ezen az úton kell keresnünk Mikes Leveleskönyve irodalomtörténeti fontosságának kulcsát is. Az olasz Carducci *Petrarca sírjánál* című híres tanulmányában írja a következő sorokat: «Petrarca volt az első olasz költő, aki érezte, hogy az egyén lelkének is lehet története, akár az egész emberiségnek; hogy a legjelentéktelenebb eseménynek is megvan a jogosultsága rá, hogy dalban hangozzék tovább, ha az embernek lelkét érinti és szívében viszhangot ébreszt». Ez a gondolat, majdnem szóról-szóra egyenesen vonatkoztatható Mikésre és a *Törökországi Leveleskönyvre*. Ezt is megilleti bizonyos elsőség irodalmunkban. Az első magyar munka, mely egy emberi lelket, valójának minden elemével, szövődékének világos képével, egyéni sajátosságának eredeti színösszetételében, életének mozgalmas elevenségében tisztán és teljesen tár föl előttünk. Némileg elődje már a költő Balassi Bálint; de a léleknek az a képe, melyet az ő lírája sugároz, minden színgazdagsága és nagyobb művészi értéke mellett sem látszik olyan, összes vonatkozásaiban befejezetten, hiánytalanul teljesnek, mint Mikesé a levelekben. Ebből a szempontból a Leveleskönyv Petőfi lírai költészetének méltó elődje. Mikes lírát írt, midőn napjainak folyását jegyezte; Petőfi életének történetét írta, mikor lantját pengette.

5.

Akármilyen jellemű az így feltüntetett kép, mindenestre megvan a művészet lélektanában gyökerező művészi varázsa. De Mikes lelkének rajza emberi varázssával is meghódít. Ezek a vonások, Toldy Ferencnek 1861-ben megjelent derék tanulmánya óta, többször, szebben és alaposabban ki vannak fejtve kritikai irodalmunkban s a köztudatba is jobban átmentek és kiteljesedtek, hogysem elég ne lenne egyszerűen és röviden rájuk mutatnom.

A Mikes alakjára jellemző vonások közül talán épen csak «anyajellegök» nem volt eléggé kiemelve, épen az, amely a valamennyiökből szövődő kép hasonlíthatatlanul vonzó benyomásának fő forrása. Ez Mikes testi épsége, törhetetlen egészsége, mely egész lelki világára és életére is határozó. Hogy Mikes ifjúi fogékonyságát, elevenségét, ruganyosságát, kedélyének tiszta, folttalan zománcát aggkoráig megőrizte: annak legegyszerűbb magyarázata, hogy testi épségét is megőrizhette. Dícséri jó álmát s ha éber, akkor igazán az, noha nem épen beszédes. Huszonhét éves korától hatvankilencig, a Leveleskönyv készültének egész ideje alatt, mindössze csupán kétszer látogatta meg rövid, néhány napos lázas betegség (76., 154.), akkor is csak olyan, hogy a káposztaleves segített rajta. Hajló korában világtalanság fenyegette (193.); az is egy jó esztendő mulva, mintegy Isten csudájából elmúlt róla. Ez az ép szervezet, melyen nem fogott kór, ragály, nyomorúság, fáradtság, időjárás, ez az alapja annak az egészségtől duzzadó lelki szervezetnek, mely dacolt a balsorssal, egy ifjan letört élet minden visszásságával, hazátlansággal, reménytelenséggel, egyedülvalósággal. Ebben gyökerezik csodálatos lelki egyensúlya, mely minden elevenségének, vidám és borús felindulásainak ellenére, nagyobb, merészebb ingásokat sohasem mutat: nem szédíti és ragadja el szerelme, nem kergeti kétségbeesésbe életcéljának szétfoslása, eszményétől való elszakadása, rideg magányossága. Ebből sarjad annyira jellemző naív, becsületes érzékisége, mely a munkának egyik legelmésebb levelét (83.) sugallja, Zsuzsi iránt érzett, különben oly nemes szerelmét is színezi s könnyen csalja képzeletét kényes dolgokra és borsos tréfákra (49., 55., 58.). Ebben érik szeretettel teljes bizalma ép úgy, mint sohasem lankadó érdeklődése a világ és emberek iránt, nemkülönben az az ösztönszerű hajlama, hogy minden élményét addig hámozza, míg valamely megnyugtató, vigasztaló tanulság magját nem találja meg benne.

Sajátságos, hogy ez a csupa egészség, csupa fris-

seség ember még sem látszik igazán a külső életre teremtvé, inkább a belsőre. Nem a tettek, nem is az események hullámain folyik igazán az élete, még csak a külsőre vonatkozó tervelgetéseken sem, hanem inkább a gondolatokén és az érzelmekén. Érzelmei, merengései, vágyakozásai sem izzanak a hevesebb vágyig, sem a közügy, sem a maga boldogsága érdekében. A feszülő húrt, midőn sírni vagy ujjongani kezdene, egy tréfaszóval elszakítja. A tétlenségre kárhoztatott bús magyarok között egy tétlen vidám magyar. Az emigráció politikai életében is, amennyiben ilyenről szólni lehet, egy kissé «a malom alattról» vett csak részt. A tervezgetésekhez, számításokhoz nem sokat értett; nem is igen volt kedve s úgy látszik, szava sem hozzájuk. Tanácsát a fejedelem és fia nem kérték; ő csak hű ragaszkodásával szolgálhatott s becsületesen intézte az udvar dolgait. Csak egyetlen fontos politikai tanácskozásukban való részvételéről tudunk bitonyosan (1114.), mikor Rákóczi halála után a porta Ibrahim efendivel megkérdezte a bujdosókat, «ha akarják-e, hogy szegény üdvözült urok nagyobbik fiát Rodostóba hozassa». Minthogy a legtöbb hivatásos politikus előtt, az igazán kiváló kivételével, csak a politikai tehetség és tevékenység jó számításba az emberek megítélésénél: ebben kereshetjük magyarázatát annak a lenéző ízű szónak, mellyel egy, különben értékes hírű diplomata, Bohn vagy Bon, Mikest, ezt az eleven eszű, gazdag és nemeslelkű s oly mozgalmas belső művészi életet élő embert «korlátoznak» jellemzi.

Igaz, nem volt sem mélyebb, sem egyetemesebb szellem; de ha «korlátokat» keresünk Mikes valójában, akkor jellemzően mindenk előtt azok a korlátok fognak szemünkbe tűnni, melyek a nemes gondolatok és érzelmek területét határolják. Ezeket a korlátokat nem lépte, nem tudta átlépni soha; egész élete a tőlük határolt területén folyt le. Az volt mindenk fölött, aminek nemzete nézi, mióta csak megismerkedett vele, aminek költőink éneklik: a hűség meg-

testülése. Annak a *Székelyföldnek* volt a gyermeke, melyről Szeőke Ambrus énekelt :

Kicsiny vagy,
Mégis nagy
Hűvség ott ;
Hideg vagy,
Mégse fagy
Szived ott.

Magával hozta, megőrizte szülőföldének ezt a, kuruc elődjétől megénekelt meleg hűségét. Lelkének uralkodó életének irányító vonása s egyszersmind végzete : magasztos, fölálldozó ragaszkodása fejedelméhez és fejedelmének emlékéhez. «Én, aki egész életemben bujdostam és végtére tizenhat esztendő koromban a hazámat elhagytam, az bizonyos, hogy a szabadságkeresés akkor az elmémbe nem volt, és ha eddig tart bujdosásom, az igaz, hogy az uralomhoz való vak szeretetem okozta», vallja 1727-ben (85.) és majdnem hasonló szavakkal újra 1738-ban (175.). Jellemzően érdekes, hogy ezt az érzést sohasem magyaráztatja, eredetében és okaiban nem vizsgálgatja, lelkét betöltő uralmában és életére való befolyásában, mint az Úr rendelkezésében megnyugszik ; mindebben és mindez által szinte ellenállhatatlan természeti, elemi erőnek érzi és érezteti. E benyomásban érezzük, a játszi enyelgés és nyugodt áhítat színe alatt, a legmélyebb rejtelmet, melyet az emberi lélek titkaiból feltár. Uralkodik egész valóján, a legmeghatóbb önzetlenség képeinek és nyilatkozatainak sorában. Szolgálja urát kilátástalanul, mindig áldozatkészen, olykor nyomorogva s mint magyar büszkesége mondatja vele : sohasem az *adomirt*. «Akik bujdosó fejedelmet szolgálnak, hogy lehetne azoknak valamijök?» — írja (32.). Önérzet, büszkeség, amint a kéréstől a szükségben is vonakodik ; amint urának rosszkedvű bizalmatlanságára fölindul s azután térden és könnyek között kéri bocsánatát (121.) ; amint Rákóczi halála után felemelt fővel, néma szenvedéssel dacol környe-

zetének gyanúsításaival (120.); nyilatkozott-e valaha nemesebb és vonzóbb módon?

Hazájának szolgálata fejedeleme szolgálatába és irodalmi munkásságába olvadt. Hazaszeretete inkább természeti, mint politikai hazaszeretet. Korábban kikkel a gonosz, kegyetlen, bosszúálló fejedelmek ellen (32.), de inkább erkölcsi és vallásos, mint politikai vonatkozásban és felindulással. A másvilági ítélőszék előtt az ilyen «fejedelem hiába fogja azt allegálni : a ministerim javallották nékem, hogy a bujdosó magyarokat bujdosásokban is üldözzem». Hogy hazája szenved s ő hazájáért szenved : nem emlegeti. Mikor reá gondol, az otthonnak édes, békés emlékei, családjának korán elhagyott köre, nemzetének zavartalan boldogulása : ezeknek a képzeleti melegítik szívét. A forradalom szenvedélyei sohasem hevítették ; eszmekörére már szinte idegenül tekint ; lélektani forrásai között nem tud szemet húnyni a kevésbbé ideális motivumok előtt sem (135.) ; s mikor kilátástalan törekvéseivel az ő nyugodtabb, józanabb felfogása összeütközésbe jó : szabadon és őszintén hangoztat neki. Még akkor is, ha egy új fölkelés készülődései legédesebb személyes vágyai betelésének káprázatával kecsegtetik. Minden sebe közül a honatalanságé sajgott legtovább. Mily erősen vágyódik haza ; mily megindultan köszönti a honából érkező Oltot (142.) ; milyen boldogan látja Erdélynek legalább a köpenyegét s iszik a Bozza vizéből (146.)! De Rákóczi József kalandja, mely hazájával kecsegteti, azt vérbe-könnybe borítaná, a siker reménye nélkül. A közérdek ellentétbe kerül lelkében a maga érdekével s ő ép oly nemes belátással, mint magasztos önzetlenséggel hálát ad, hogy egy valamire való magyar sem jött közéjük (137.), kiket a porta az ország fölkelésére indított. «A hazám javát és csendességét kell kívánnom, nem a magamét», írja (164.). Íme, fejedelméhez való hűségének és hazaszeretetének jelleme, az önzetlenség legtisztább ragyogásában.

Renéyeiről, vágyairól egymásután mondott le. Le kellett mondania szerelméről is. Ezt a szerelmet,

melyet nyolc esztendőn át őrzött szívében, elejétől valami egészséges, érzéki vágy melegíti át, de csak annál jobban megnemesíti a szeretetnek érdeke, talán szeszélye előtt kétszer meghajló, hűtlenségét egy zokszóval nem vádoló, távozásakor tőle könnyel-mosollyal, áldó búcsúval váló önzetlenség. «Miért kívánnám én azt, hogy valaki a maga szerencsétlenségén kívül az enyémet is viselje? . . . Végy el engem te szegény, ketten leszünk szegények» (75.). Vajjon ha olvasta volna Zsuzsi ezeket a leveleket, árvaságában vagy özvegységében elgondolkodhatott volna rajta, hogy íme, mijévé lehetett volna Mikes egy jó asszonynak: megijedt volna-e a kettős szegénységtől és elhagyta volna-e? Hogy a szerető ragaszkodásnak, a magával nem törődő odaadásnak, a nyájas gondoskodásnak, az élet mézének milyen mértéke lakott Mikesben: valamennyi level tanúsítja. De nem volt senkije, akit körülölelhetett, dédelgethetett volna vele, egy szív, amely kitartott volna mellette és szeretettel kísérte volna útját. Ő tele volt ezekkel a tárgyat kereső érzelmekkel, visszatarthatatlanul csordultak ki szívéből, képzeletében teremtetett egy élettársat magának és elárasztotta velök. Ez az önmagára sohasem gondoló jóság, szíves szolgálat, emberséges segítség, amivel bujdosó társai iránt is mindig kész, noha épen nem vak ama visszásságok és gyarlóságok, egyenetlenség, irígység, gyanakodás irányában, melyek az emigrációk rendes átkai s amelyekből a rodostói telep sem maradhatott ment, még akkor sem, mikor már egy szilvafa árnyéka alá szorúlt (116. 162). Inkább csak sóhajt fölöttük, az elmulthatatlan emberi gyarlóságon, mintsem hogy feddené őket, még kamarájának siket falai közt is.

Kedvezőtlen ítéletmondásaiból emberszerető lelke ritkán felejtí ki a «mentő körülményeket», általán ép oly tartózkodó bennök, mint a milyen föltétlen és rendületlen hittel van az isteni igazsághoz, bölcsességhez és jósághoz. Lelkét teljesen megnyitja neki, de sem titkain nem töpreng, sem el nem fogult a vallásos babonában (65., 95.) Ebben a mély, odaadó, tiszta meg-

nyugvást kereső vallásos érzésben talán kereshetjük bizonyos nyomát annak a Fénélonról is pártolt quietismusnak, mely XIV. Lajos Franciaországában a szellemeket annyira megmozgatta s oly heves viták tárgya volt: a lélek, semmi által nem zavarható szemlélődéssel, minden vágytól és céltől menten merül Istennek szeretetébe. A muszlim fatalizmus tanításai és példái is erősíthették ezeket a régi benyomásokat. Mikesnek, hűsége és honvágya mellett, ez az isteni félelme, bizodalma az Úr bölcsességében és megadása akarataiban: legjellemzőbb indítéka. Nem akkor kapaszkodik hozzá, mikor már menedéke nincs; üdítő, a vágyak és keservek szomját oltó forrása folyton buzog szívéből. Hangja attól kezdve, hogy Leveleskönyvének legelső istenes sóhajtása kitör belőle (4.), folyvást erősödik és szélesedik; mikor fejedelmét elveszti; mikor a feltámadásukat illető vékonyka reménye is szertefoszlik; mikor a szép királynő kegyetlen határozatából meg kell értenie, hogy «ex Turcia nulla redemptio»: uralkodóvá lesz egész belső világában. Csak természetes fejlődés az, amit feltüntet, az élet föltételezte átmenet; lényegére nézve a fiatal meg az agg Mikes között nemcsak ellentétet, de még nagyobb változást sem láthatunk. Az ifjú vallásos érzése is komoly már s nem zordon az öregé sem. A fejlődés mozzanataira mindössze annyit jegyezhetünk meg, hogy kezdetben még cseng benne az Istenbe vetett bizalom, ki jóra fordíthatja sorsukat, míg utóbb már csak az áhítatos megadás hangzik bölcsességében, ki hátralevő napjainak minden élni való kenyerét Rodostóban rakta le számára. Ez a keleti kép, melylyel keresztyén megnyugvását legszívesebben példázza, már Törökországba érkezésük évében, Drinápolyban írt leveleiben (7., 16.) előfordul s azóta mindvégig igen sokszor. A vele kifejezett gondolatoknak és érzéseknek harmoniája mind sűrűbben zendül föl s egyre erősebben hallszik; a korábban belevegyülő könnyed trillák és futamok ritkulnak; s befejezésül egy, szent egyszerűségében mélyen megindító akkorddal végződik.

Az isteni félelemnek ilyen határozó uralkodása a lelken, ennek valamennyi megnyilatkozásában ilyen jellemző sugallata: magában nem új jelenség irodalmunkban. XVI. századbeli, protestánskori íróinknak legnagyobb részét jellemzi. De színre és hangra, az életfelfogás alakítására nézve Mikesnél mennyire másnak mutatkozik! A léleknek nem zordon kétségeit, sötét rémeit, büntudatát veri föl, hanem inkább nyugalmit hozza ajándécul és szent derűjét őrzi. És meg is őrzi. A próféták rettentő képzelgéseinek és harsány pathosának semmi nyoma: inkább a gyermekkedély tiszta vidámságával humora lopózik be egyideig még azokba a formákba is, melyekbe, a «nagy cselédes-gazda» bölcsességére bízván magát, vallásos érzelmét önti. «Isten rendelése után kell járnunk és azon nem sétálni kell, hanem futni; mert az Isten azt szereti, hogy fussunk az ő akaratján, ne csak jó kedvvel, hanem örömmel» (12.) Hogy erkölcsi felfogását, életnézetét milyenné táplálta, hogyan fejlesztette ez a vallásossága: bizonyára minden olvasója a szívbeli meghatottság mosolyával könnyen megfelel rá. De hadd idézzek erre nézve mégis néhány jelentéktelennek látszó sort, mely azonban előttem rendkívüli jellemzőnek tűnik föl. Nénje állítólag bort küld neki s Mikes a köszönő levélben (104.) ezeket írja: «A mértékletes ital segíti a mi édes egészségünket. Azt tartják, hogy egy ebéd felett négyszer innya elég: az elsőt minmagunkért; a másodikát jóakaróinkért; a harmadikát a vígasságért; és a negyedikét az ellenségünkért. Eztet nem tartják a mi édes tündér hazánkban». Jókedve, az életnek egészséges szeretete, a hálának folytonos buzgása, a megbocsátás szelíd készsége, egész keresztyén emberszeretete benne van ebben a lelkéből fakadt vagy legalább annyira a lelkéhez szólott mondásban.

Gondolatai számtalan helyen, hangja véges-végig bizonyosságot tesznek róla, hogy szinte boldogan érzi, hogy van benne valami, amivel a sors nem bír: jó-sága és kedélye. Tele van hálával ura iránt, képzeletbeli nénjének gyöngédsége iránt, a vendéglátó törö-

kök iránt, de mindenek fölött mennyei atyja iránt, «kinek gondviselése mindenkor vele volt» (207.). Legsanyarúbb napjaiban sem képes a végzet megtörni; a csapásokat hitével és humorával, a bizalmatlanságot és idegenséget becsületességével és szeretetreméltóságával győzi le s a kis örömeket is élvezi szerény életkedvével. Egy nagy politikai hírt, az ausztriai ház férfiágon kihaltának hírét ezzel a fölkiáltással veszi: «Micsoda szép állapot élni; mert ha meghaltunk volna, nem éltünk volna meg ilyen nagy dolgot!» (159.). Fürge, jóságos leleményével mindennek megtalálja derűs vagy legalább megnyugtató oldalát, Még utolsó reményének meghiusultát is, hogy hazai földben pihenhet, tréfás iróniával magyarázza a maga javára és elhumorizálja: «Tartozunk meghálálni a királynénak hazánkból való kirekesztésünket, mivel ott az élet fogytkoztatására több ok vagy» (165.). Enyelgő humora beragyogja egész világát s ha elborul is, különösen egy-egy bujdosó társának halálakor, a keserűségtől távol marad. Az őszi ködök még elhagyatott agg korában is könnyen fölszakadoznak lelkéről s a rét virágai enyhén mosolyognak felénk a napszállat árnyékában.

6.

Ilyen eredeti és szeretetreméltó lélek az, a mely a *Leveleskönyvben* megrajzolódik előttünk, még pedig a maga igaz és vonzó teljességében. Ez tartalmi újsága s kedveltségének fő forrása. Aki megismerkedik vele, mintha bizalmas, nemes és jókedvű barátot nyerne benne, akinek nincsen titka előttünk s minden gondja, hogy a mi szívünkön is könnyítsen. És minthogy ez a lélek a neki legmegfelelőbb nyelvi alakban fejeződik ki: stíltörténeti fontosságát is voltaképp ez magyarázza. Ha mindazoknak a vonásoknak, melyekkel Mikes előadása-módja jeleskedik és amelynek újságával meglep, közös gyökerét keressük s egy mindent összefoglaló tételben kívánjuk megjelölni őket: azt mondhatjuk, hogy a *Törökországi Leveleskönyv* prózája

az első, minden ízében, igazán *egyéni próza* irodalmunkban. Az egyéni léleknek első teljes képe az egyéni előadásmódnak első eredetiségében jelenik meg.

Mikes irodalmi műveltségét Franciaországban francia munkákból merítette. Ennek a nyomát őrzi vékony, sűrű, hosszas, dúlt betűs, egészen franciás jellegű kezeírása is. A francia példák, emlékiratok, levelek, költői enyelgések, megtanították vagy inkább felbátorították olyan pszichológiai jellemű hatásokra, melyekre korábbi irodalmi kísérleteink alig gondoltak. A maga sajátos valója, eredetisége pedig könnyen és természetesen vezette e hatások módjára és eszközeire, mert hiszen amilyen volt, magát épen ezek által és ezekben fejezhette ki leghívebben. Sokféle tárgyainak mindegyike egyéniségébe olvadva, az ettől nyert eredeti színben és hanggal jelenik meg. A régi magyar történeti stílnak deákos, mesterséges, általában hideg körmondatai felbomlanak, kemény szentenciái megenyhülnek: amit elmond a világnak és a maga körének történetéből, a népek hagyományaiból, a saját élményeiből; könnyedén, a beszélgető hang kedvességével, a szemlélet és szemléltető kedv elevenességével teszi. Természetességét egy művészi lélek ösztönszerű finomsága teszi kedvessé s szerkesztő, kikerekítő, kiélező képessége hatásossá; ép e tulajdonságai által szinte szembe kerül azokkal az elbeszélő elődeivel, akik még deákosak sem voltak, csak képzetlenül és nyersen természetesek. Vallásos eszmék hangoztatásában és kifejezésében is merőben új. A polemikusok és prédikátorok vagy csatázók, szenvedélyesek, csufondárosok, vagy szárazak, okoskodók, követelők. Nála az érzésre és éreztetésre esik a súly, a szeretetre és megnyugvásra. Gondolatai mindig szívén mennek keresztül s a nyelvnek rideg erélyét gyöngéd melegsége, szinte bája váltja fel. Valósággal minden ízében újnak, szokatlannak, eredetinek tesz ez a beszéd, mely egyszerre oktat és mulattat, magához von és fölemel, megindít és megnyugtat, meglep és elandalít, borong és tréfál. Gondolatokat, képeket, alakokat, mindent csak magából merít

abból, a mit igazán magáévá tett; előadásának minden vonása, fordulata, kifejezése egyenest lelkébe világít; s e színjátékban voltakép az egymásra utaló színeknek milyen harmoniája játszik. Hangjának pathetikusabb emelkedését mindig valamely elegikus vonás mérsékli; jókedvének szilajabb áradását humoros melancholia. «A nagy vigasságban csak sóhaj-tunk s olyan jó kedvünk van, hogy majd meghalunk bűnkben» (57.).

A vers nem volt kenye-re. A Leveleskönyv első felében, Rákóczi haláláig, szívesen sző írásaiba rímes sorokat, nagyobbára gnómákat, a szóban forgó dolgok erkölcsi vagy életbölcseleti tanulságait, a keleti mesegyűjtemények módjára, talán ép ezek hatása alatt, mint a hogyan Rozsnyai Dávid *Horologium Furcicumában* is találjuk. Mindössze két ilyen helye érdemel némi figyelmet, az a kettő, melyet Thaly Kálmán is közölt *Adalékaiban*. Az egyik (42.) egy hosszú, értéktelen leíró versnek végsoraiban egy meleg és egyszerűségében megillető vallásos fohászkodás. A másik, mely Bercsényi halála alkalmából készült (64.), Dante egy megrázó sorának visszhangja egy naív lélek merengésében. Alakilag azonban mindez darabos, hangtalan, erőltetett. A rithmus kötelékei közt nehezen, szinte esetlenül mozog.

Mennyire más prózájának folyamata és hangja! Mint a napsütötte szökőkút vize, oly könnyen, frissen, csillogóan és szabadon s egyszersmind oly tetszetős szabatosággal ömlik és szökell. Még pedig minél inkább magát adja, minél kevésbbé ragaszkodik ismer-tetett olvasmányainak szavaihoz vagy elbeszélő mód-jaihoz: annál elevenebben és jellemzőbben. Szerke-zetei kerekék mesterkedés nélkül, jól és világosan tagoltak számítgatás nélkül, változatosak darabosság és egyenetlenség nélkül. A terjedelmesebb mondatok rövidebbekkel váltakoznak, a bonyolultabbak egyszerűekkel, kérdésekkel, tételekkel, felkiáltásokkal. Szinte szórja az elmés fordulatokat, találó képeket, hatásos alakzatokat, népies mondásokat, élcés gondolatjátékokat, minden igény és keresettség nélkül,

lelkének legtermészetesebb és legmegfelelőbb megnyilatkozásaként. Ahol színben legtarkább, ott is érezzük a tónus egységét; ahol hangban legváltozatosabb, ott is a harmóniáját. Különös kedve telik tréfás túlzásokban; a találós mesék formáiban; a sententiósus és tréfás röpke beszéd vegyítésében; a látszatos ellentétekben s általában a paradox vonatkoztatásokban. Mikes minden egyes lapja bizonytságot tesz róla, hogy a képeknek, hasonlatoknak milyen bővében van és mikor mégis azt látjuk, hogy a *kenyér-rakások* példázatához hányszor tér ismételve vissza az egész munkában: méltán elfogódó szívvel érezhetjük, hogy milyen állandóan és súlyosan nyomta lelkét épen az a gondolat, a hontalanságé, mely képzeletét újra meg újra ehhez a keleti képhez vezette. Honvágyában élt hazájának emléke s ennek az emlékek ránk nézve legértékesebb mozzanata: nyelve. Az ő híres «székely» nyelve, melyet a hangzásig terjedő eredetiségében, gyökerességében, gazdagságában, tisztaságában őrzött meg. Megőrizte félszázadon keresztül a nélkül, hogy hallotta volna, körülle idegen nyelvek zsongásában, idegen olvasmányok állandó benyomása alatt, más magyar szójárások elmosó hatásában. Ez a nyelv, mely alakjaiban és anyagában szüzen maradt, éles ellentétben tűnik föl az akkortájt itthon lábrakapott irodalmi deákos keveréknyelvvel. Mikes nyelvérzéke ép olyan tisztán maradt, mint egész lelke.

Ennek a léleknek képét tárja föl előttünk újra ez a díszes könyv. Mikesnek, aki életében csupa egyszerség, szerénység és igénytelenség volt s leveleinek egy részét asztal híján, egy-egy rozszant fa-széken írta: vajjon kedvére lenne-e, hogy ily fényes öltözetben kell megjelennie? De hiszen Rákóczi Ferencnek, annak a fejedelemnek ünnepére, szinte kíséretében jön, akinek dísze és dicsősége volt az ő hű lelkének minden gondolata. Ha az ő kedvéért huszonkét esztendeig zúgolódás nélkül hordta a francia köntöst: ma egy régi átkot megtörő diadalünnepén, az ő kíséretében talán szívesebben fogja viselni a magyar dísz.

HORATIUS ÉS KAZINCZY.¹

Előadásom kevesebbet ad, mint amennyit címe ígér. Tulajdonképeni tárgya csak egyetlen költői levél, melyet Kazinczy Ferenc épen most nyolcvan esztendeje intézett Berzsenyi Dánielhez. Mentségem, hogy ez egyetlen költeményben ott látom az egész Kazinczyt, minden párt felett álló műveltségével és pártos ízlésével: az embert, a költőt, a nyelvészt és a műbírálót egyaránt. Kései, talán az egész világköltészetben utolsó visszhangja e levél egy közel kétezer éves epistolának, melyet Horatius írt a Pisóknak. A horatiusi epistola a költészet mesterségét tanítja elmés epigrammákban, pattagó hexameterekben. Az európai költészetnek minden hegye-völgye visszhangozta ezt a levelet, mint valamely örök szózat; visszhangozta deákul és nemzeti nyelveken, versben és prózában, egészen a zempléni Sátorhegyig, mely alatt századunk első tizedeiben az új magyar művelődésnek őrző és vezérlő fénye égett. Ennek világát és melegét érezzük a Berzsenyi-féle levélben is. Noha egyetlen szó sincs benne másról, mint az ízlés és versdolgairól, érdekét csak a rövidlátás szoríthatja a költészetre. Irodalom és művészet alapítása, tudományok terjesztése, a nyelv reformja, az irodalmi és társaséleti hang átalakítása, finomság a felfogásban és kifejezésben, melynek legfőbb próbája és virága a vers: mindezek a nemzeti művelődés kérdései; a nemzeti művelődés pedig akkor nem is a nemzeti életet, hanem a nemzeti feltámadást jelentette.

Ez az egyszerű és sokszor elmondott igazság irodalomtörténetünknek egy feltűnő és sajátos jelenségét magyarázza meg: a magasztot, melyen előttünk Apáczai, Bessenyei, Kazinczy s még néhányan állanak. Nevezetes alakoknak ismerünk, tisztelünk és

¹ Felolvastatott a M. T. Akadémiának 1890 május 11-én tartott közülésén.

hirdetünk írókat és költőket, kiknek önállóságát és jelentőségét a tudományban, eredetiségét és mélységét a költészetben, szaktudósok és kritikusok méltán tagadják. A közönség osztozni látszik a kedvetlen véleményben, s emlékek mégis képes lángra gyújtani a nemzetet, mint gyújtotta Kazinczyé, s a magyar iskola mégis kötelességének tartja híven ápolni emlékekektől és hirdetni nagyságukat. Tartsa is mindenha! El tudnók-e képzelni nélkülök irodalmunk történetét, de magát irodalmunkat? Szellemök talán nem volt elég éles a természet és emberi élet rejtett igazságainak kutatására; de a nemzet művelődési érdekeinek, szükségeinek, haladása eszközeinek föl ismerésében, hirdetésében és védelmezésében annál élesebb és elszántabb. Képzeletök nem volt elég gazdag és eleven, hogy közvetlenül szólhassanak jövő századokhoz; de lelkesedésök gyújtott, tisztított, világított, harapózott tovább és messzebb, lobog körülöttünk ma is, s lángja visszavezeti nemzedékeken keresztül szemeinket hozzájuk. Jelentőségek nem könyveik tudományos és költői értékében áll, hanem magyarságában, a magyar művelődés s ezzel a magyar élet fejlesztését és erősítését szolgáló eszméikben. Nem tudnám találóbban és rövidebben jellemezni őket, mint Kazinczy tette épen a Berzsenyi-levéiben: «Magyar lelkökben halhatatlanok».¹ Áldatlan viszonyaink, elszigeteltségünk és szakadozottságunk, politikai helyzetünk bizonytalansága, kénytelen küzdelmeink nemzeti életünk kenyeréért, nyelvünkért, mindenben saját erőnkre szoríttatásunk: e körülmények, más nemzeteknél majdnem érthetetlenek, emelik magasabbra talapzatukat. Ezek teremtetek nálunk egy külön irodalmi iskolát: az *apostolok iskoláját*. Hősei nem nagy írók és nagy költők; de azért méltán koszorúsaink. Az általok elgondolt, sugallott, megteremtett magyar irodalom nagy alakjainak koszorújából egy-egy levél őket illeti; ők mívelték meg ezt a földet, hogy meg-

¹ A Berzsenyi-levéiben. Kazinczy Költeményei (Nemzeti Könyvtár) II. 18.

teremje a babért. Halántékaikon úgy is tövissel látjuk összefonódva. Így hatnak aztán ránk a költészetnek is mély varázsával, nem költői nagyságukkal, hanem pályájoknak szomorú és emelő költészetével, mely a nemzet époszi hányatásai és tragikai küzdelmei között osztályrészükül jutott.

Kazinczy lelki világát a sötét árnyékok, melyeknek borujában látta őt a *Széphalmon* merengő Petőfi s szoktuk látni mi is, épen nem borították el. Nem, főképen még abban az időben, 1809-ben, mikor a Berzsenyi-epistolát írta, noha a fellegek már sűrűn vonultak föl egére. Széphalomra költözése 1806-ban anyagi romlásának már nem is kezdete, hanem megpecsétlése volt. És ő egy szóval sem említi a lelketlen önzést, mely ide szorította; talán rá se gondolt. Barátjának, Kis Jánosnak,¹ s az újhelyi Arcsnak² boldogan festi új lakhelye szépségeit: a mosolygó rétiséget és a szántóföldeket, a szomszédos «szent tölgyligetet», a tág völgyet övező bércek koszorúját, a szabad kilátást a körülfekvő falvakra, egész az újhelyi toronyig s a borsii Rákóczi-omladékig, a közeli nyájas szőlőhegyeket, közöttük a toronyai fordított legyezőt, vagy amint ő mondja: szellőztetőt, a zörgő malmokat s az országutak vidám életét. Mintha csak ezt a birtokot festené Horác: *Hoc erat in vatis modus agri non ita magnus*. «Tibur és Præneste nem lehetett szebb.» A vágy és megnyugvás együtt szólal meg ez egyszerű sóhajban. A sabinumi táj a Lucretilis lábánál, a Digentia szakadéka, egymásnak kezet nyújtó bérceivel, fügefáival és kőtölgyeivel Vacuna ősrégi templomának omladékain, terraszaival és patakjaival bizonyára regényesebb, de nem olyan megnyugtató, mint a széphalmi tájék.

E világnak minden zugolyái közt, oh
Széphalom, nékem te nevetsz leginkább!

¹ Kazinczy Levelei Kis Jánoshoz, I. 118., 119.

² K. Költeményei, II. 45. Kazinczy Levelezése Berzsenyivel, 116.

énekelte Kazinczy még 1793-ban, fogsága előtt,¹ s most nem rossz sorsa kényszerét, inkább régi álma teljesültét látja ide vettetésében. Azonban alig költözik új otthonába, csapással sújtja sorsa : első leánykája s addig egyetlen gyermeke meghal. Szíve fáj ; de gyásza egészen átolvadottnak látszik irodalmi motívumokba és költői képzetekbe. Feleségét, ki a lemondásnak és nélkülözéseknek jegyezte el magát vele, inádjá és sejtelve sincs róla, hogy az általa festett családi képek, melyeket az ő rövidlátó szemei idilleknek néznek, ma úgy tűnnek föl előttünk, mint egy nemes, nagy, szegény női szív tragédiájának meghatározó jelenetei. Gróf Török Zsófia, Kazinczy hű és szeretett nejévé lett, kire egy egész irodalom nézett méltán hódoló tisztelettel, Berzsenyi két ódát is írt hozzá ; de költőjét, aki értse, maig sem találta meg. Kazinczy szívében sűrűn következő apai örömei sem ébresztenek gondokat ; a szerelem rózsafája virágzik. Nen az őszülő, szegény atyák aggodalmával, hanem a fiatal férjek büszkeségével nézi kicsinyeit. A korán elhalt és szépen megénekelt Ifigénia után, sebét bekötözni, jó Eugénia, ki egész boldoggá teszi azzal, hogy vonzódik a képekhez. De utána már «nadrágos fickót», Trajánt vagy Emilt szeretett volna, s ép akkoriban, mikor felkeressük, Sophronia Thaliája születik. A csalódás érzésénél jobban elfoglalja a gond, hogy várt fia születésére előre megírt költeményét miként alakítsa át — genus femininumra. Az átírással nem éri be ; még egy epigrammal is könnyít magán, melyben elmondja, hogy : a három Charis is előbb leve s Amor utánuk ; ím Sophie csak ezt a legklasszikusabb példát követi.² Immár ötven éves és megöszült ; de boldognak vallja magát, boldognak sötét emlékei, szorongatott jelene és fenyegető jövője ellenére. Idegszervezetét, egész lelkületét jellemzi az a nyilatkozata, hogy szemei elszoktak a fájdalom miatt való sírástól ; könnyeket csak édesebb ellágyulások

¹ K. Költeményei. I, 48.

² *Negyedik gyermekem születésére.* U. o. 64.

ban ontanak.¹ Arra született, hogy folyton áldozzon és semmit se érezzen áldozatnak. A nap könnyen feledtette vele az éjtszakát s éjjeleibe mindig becsilámlott a tegnapi alkony és a holnapi hajnal fénye. «Áldom azt, aki kígyókon és sárkányokon s a pokolnak minden ijedelmein vitt keresztül s most jutalmaz.»²

Nem volt egyetlen írónk, ki annyira író és csak író lett volna mint Kazinczy. Mit sem érez magára nézve igazán fontosnak, mint íróságának sikerét, mely szemében a magyar nyelv, ízlés, műveltség, sőt váltság és jövő kérdése. Egészen e gondolatban él és semmi másban: csupán íróasztala mellett; a többit mind, börtönt és szegénységet, mintha csak álmodná. «Fény az egy bálványom; mindig csak ő volt és mindig csak ő lesz»,³ mondja a Kis Jánoshoz írt költői levéltöredékben. Komoly és kizáró lelkesedése minden ízében művészi temperamentumot tölt el s az élet apró és jogos igényeinek szempontjából könnyelműségnek látszik. Gondatlansága egy nagy és szent gondnak árnyéka. Fél százados pályája, nagy célja szolgálatában, épen annyi hiúságot, mint hősiséget, ép annyi kicsinyességet mint vaskövetkezetességet mutat. Gyöngéd férj, szerető atya, hű barát; de magánéletének eseményei közül is kétségkívül azok érdeklik legjobban, melyek a kitünő levélírónak alkalmas motivumokat szolgáltatnak. Egy szép levélbe, melyet ír, könnyen temeti gondját, s egy dicsérő szó, melyet kap, hamar feledteti bajait. Minden könyvet, minden verset, minden új szót nevezetes tettnek tekintván és megszokván így tekinteni, csökken fogékonysága, érdeklődése a másnemű tettek világa iránt. Az ő múzsáját nem némítja el a harc. Olvasva leveleit ez esztendőből, bár a háborús világ hírei emlegetve vannak bennök, különösen a Dessewffyhez intézettekben: hangjokból, stíljökből és tárgyaik változatosságából alig lehet fogalmunk róla, hogy körülötte alapjaiban reng a

¹ Erdélyi Levelek (Családi Könyvtár), 196.

² K. Levelei Kishez I. 120.

³ K. Költeményei, II. 9.

monarchia, Napoleon Bécsben székel s az anyacsászárné, Széphalomtól néhány órányira, gróf Csáky Imre terebesi kastélyában tördeli kezeit.¹ A zempléni insurrectio készülleteiről hallunk egyet-mást; de a sajnálkozásnál a győri csatában elesett barátok fölött, majdnem hangosabban nyilatkozik a megbotránkozás, hogy Kisfaludy Sándor hadi marsa mily szörnyű támadásokat követ el az ízlés és jóhangzás ellen.² Míg Aspernnél és Wagramnál dörögnek az ágyúk, őt inkább mostanában megjelent magyar Marmontelének, a magyar nyelv érdekében Németországra küldött pályairatának s készülő Rochefoucauldjának sorsa tartja izgalomban. Hadi készletét gyűjti: epigrammáit a csombókos poéták és maradi írók ellen. Diadalt ül ő is: megírja az első magyar szonetteket, s győzelmi jelentésekül küldi szét a szélrózsa minden irányába.³ A harci zaj közt hallgatja a barátok tapsait.

Épen a schönbrunni béke megkötésének napjaiban, mikor az uralkodó a magyar korona területének egy részéről lemondani kénytelen, 1809 októberében, tervezi és írja híres epistoláját Berzsenyihez. Írói dicsősége sohasem ragyogott fényesebben, tekintélye sohasem volt szilárdabb, elsősege föltétlenebb, mint ez idétt. A költészetben legnépszerűbb vetélytársával, Kisfaludy Sándorral, kire sohasem tudott igazán jó szemmel nézni, fegyverszünetet köt, melyben ő marad a helyzet ura. Himfynek a múlt tavaszon elküldte Petrarca arcképét,⁴ s bókoló levelet vesz tőle, melyben Gessnert magasztalásokkal halmozza el s fordítóját a maga mesterének vallja. «Az istenek sugallták neki!» tör ki Kazinczy,⁵ s Himfy dalairól dicsőítő cikket ír egy német ujságba.⁶ Szava nemcsak a költői

¹ K. Levelei Szentgyörgyi Józsefhez, 184.

² Gr. Dessewffy József Levelezése Kazinczyval, I. 87.

³ U. o. 76. K. Levelei Kishez, I. 294—299. K. Levelezése Berzsenyivel, 22.

⁴ Kazinczy Levelei Kishez, I. 255., 262.

⁵ U. o. 271.

⁶ U. o. 297.

nyelv, hanem a nyelvtudomány dolgában is nyomatékosá lesz. A magyar nyelvészet legnagyobb és legeredményesebb harcában, melyet Révai és Versegli folytattak, nyilatkozatai tekintélyül idézvék s Sylvester kiadásának bevezetésében még határozottabban állást foglal a nagy Révai emlékére s rendszere mellett.¹ A múlt évben, az ő szemei előtt szövetkeztek triásszá pesti barátai, Horvát István és Vitkovics, magukhoz csatolván a fiatal Szemere Pált, kit Kazinczy «lelke másá»-nak nevez, s szövetségükben ép annyi lelkesedéssel ragaszkodván holtig a mester személyéhez, mint elveihez.² Alig ér haza, új öröm várja. Az új nemzedéknek két legfényesebb költői csillaga az országnak két ellenkező széléről sorakozik be az ő pályakörébe: 1808 októberében Berzsenyi,³ decemberében Kölcsey.⁴ Mindegyikök költeményekben siet tömjént gyűjtani mesterének. A jövő hódolatát hallhatta szavaikban először és utolszor, mélyen és föltétlenül. Szellemének uralma teljes; ellenzéke még szétszórt és tehetetlen. Az egyetlen ember, kit az irodalomban elsőbbségnek ismer magánál: Báróczi, már sírja felé közeledik. A családtalan és hazátlan agg külön 1809-ben a család és otthon ünnepén, karácsony szombatján, el is költözik családot és hazát keresni.

Kazinczy az irodalom élén áll, úgyszólván uralkodói vagy főpapi szerepre jut. Első minisztere Kis János, kit hűsége jutalmául bőven elhalmoz a bókok érdemkeresztjeivel. Ebben a helyzetben jut eszébe, hogy rövid foglalatban, mintegy költői trónbeszédül, előadja gondolatait a magyar költészetnek amaz eszményéről, mely szemei előtt lebeg, melynek megvalósítására maga törekszik s a magyar irodalmat és közízlést vezetni szándékozik. Megírta ugyanannak a helyzetnek ugyanabban a hangulatában, mely egy év

¹ U. o. 194., 262. s. k.

² K. Levelei Kishez, I. 276.

³ K. Levelei Kishez, II. 15.

⁴ U. o. 288. K. Levelezése Berzsenyivel, 23.

mulva a Vitkovics-hoz címzett híres költői hadizenet kibocsátásra vezette a maradiak ellen. A levél, melyről ezúttal szólni kívánok, *Berzsenyi* nevét viseli élén; de csak később címezte és küldte hozzá. Nem az új barát irányzásának vagy megtisztelésének, hanem általában a nyilatkozásnak vágya vezette. Előbb Cserei Farkasra gondolt s közli is vele október 17-dikén szándékát és a költeménynek két töredékét. Négy nappal később elküldi első kidolgozását, élén még mindig Cserei névvel, Berzsenyinek is.¹ November 13-dikán azonban már azt írja Csereinek, hogy ez a művészetet illető dolgokkal lévén tele, versírói illet; azért inkább Berzsenyihez adresszála s útnak is indította hozzá; ő továbbra marad. E nyilatkozat ellenére bizonyos, hogy a levél Nikla felé csak két hónappal későbbben indult.² Berzsenyre kétségkívül gondolt már Kazinczy, de hogy levelét csakugyan hozzá intézze s elküldje neki, e szándékában valószínűleg csak «a niklai remete» újabb hódoló sorai erősítették meg. Somogyból a következő 1810. év első napjaiban két üdvözlő költeményt is vett. Az első egyenesen Kazinczyhoz volt intézve s Tiborc harsány, erővel teljes panaszai zendülnek meg benne külföldieskedő uraink ellen. Ki hivatottabb őket magyarságukra inteni Kazinczynál, kiben «Sokrates nyájas bölcsessége egyesül Horatius lelkével s élesb kacajával?» «Hol én tanácslok, ott parancsolsz te», írja Berzsenyi, kinek már akkor fiókjában hevert a *Romlásnak indult*. Másik költeményét Török Zsófiához írta, azt kívánta tőle, hogy «myrtus-ágakkal övezze Kazinczynak kevély koronáját». Ezeknek vétele után küldi el csak Kazinczy jan. 19-dikén epistoláját végső kidolgozásban s már Berzsenyre címezve, de nem egyenesen neki, hanem Kis János által.³ A kísérő kéziratnak néhány sora fölötté érdekes: «Ne legyünk oly hiúk barátom, hogy azt higyük, hogy amit mi írunk, a

¹ K. Levelezése Berzsenyivel, 28.

² U. o. 254.

³ U. o. 53., 55., 57. K. Levelei Kishez, I. 308.

maradék religiosus tisztelettel fogja nézni. Mi még hajnallunk s távol a határ! De higyük azt gőg nélkül, hogy lesz oly idő, amidőn azt a papirosat, amelyre karunkon által ömlött fejünk gondolatja s szívünk érzése, a háládatos s igazságos maradék tisztelettel fogja illetni. Ne hajtsd bé tehát a Berzsényi Epistolája leveleit, hanem úgy add által neki, ahogy itt megyen s kérdd, hogy tegye félre leveles ládájába. Egykor talán feljebb fogják becsülni maradékai, mint az armális irháját.»¹ Berzsényi egyszerű és érzékeny lelke, mely oly vonzóan tűnik föl előttünk leveleiben, komoly örömmel veszi a megtiszteltetést s februárius 28-dikán minden bőbeszédű hálálkodás nélkül köszöni meg. Sőt, Kazinczyval szemben ezúttal először, kritikára bátorodik. Az első dolgozatot remeknek mondja, melynek egy nagyobb részletét és számos sorát ez a második iskolás módon rontotta meg. Maradékainak amaszt teszi el, «a hasonlíthatatlan szépségekkel teljest», a korcs kópiát pedig kérlelhetetlenül elégeti. Kazinczy udvariasan veszi a bírálatot s a javasolt *in integrum restitutió*t nagy részben elfogadja.²

A levél veleje vagy csirája benne foglaltatik Kazinczy-nak egy, Kis Jánoshoz 1805 július 14-dikén írt levelében.³ A költészettannak őt legközelebbbről érdeklő, előtte legfontosabbnak látszó tárgya a nyelv és verselés kérdése: a költői kifejezés. A többivel, elméletben és kritikában, keveset törődik. Kis Jánosnak áradó dicséretekkel köszöni meg epithalamiumát, melynél, szerinte, «mennyeibb zengzeteket magyar lant még nem adott». Ebből az alkalomból mondja el, mintegy elvei fenntartásául, hogy ő becsülni tudja ugyan a kadenciás verseket is, de a görög módra írottak mégis csak «fensőbb szépséggel zengenek»; ezekhez közel áll a mértékre vett rímes verseknek «újabb módú zengése». E költői, vagy helyesebben verselési eklekticismus mind kevesebbet türt a rithmusnak alig

¹ K. Levelei Kishez, I. 308.

² K. Levelezése Berzsényivel, 57—61.

³ U. o. 77.

érezte régi magyar versmódból, s mind jobban elfogult a Ráday-nem hangzatos váltakozásaiban. Együtt érzi ebben mívelt nyugodt játszói kényességét, a klaszszicizmus derűs harmóniáját s a magyar nyelv komoly szépségét. Ennek az egyesítő és válogató ízlésnek írta meg költői történetét és elméletét a Berzsenyi-epistolában. Választott muzsájának hűségére szenteli fel a magyar Helikont. Ki ez a múzsa, honnan jött hozzánk és mivel kecsegtet bennünket?

A költő fő törvénye az ízlés; a verset verssé a szózatosság teszi. Ezt a kettőt keresi csak, a többivel keveset törődik; az ízlés fogalma is nála csupán a kifejezések választékosságára és hangzatosságára szorítkozik. A példákhoz és tanításokhoz való ragaszkodás ízlés nélkül mit sem ér: vagy szépek-e a Horatius után anapesztusokban ugrándozó magyar jambusok s a Gyöngyösi módján rotyogó, totyogó, potyogó, szotyogó rímek? A példa és a tan kénye szépet nem széppé, rútát nem rútta nem tehet. A szózatosság a bájban, elevenségben és könnyűségben áll; Horatius tanítása: «az nem elég, hogy szép, légyen még bájos is a vers».¹ Kazinczy is idéz versében verseket, mint Horatius Homer sorait; de ő nem a felcsapó láng, hanem csak a lírai szózatosság példájául szövi be kedves Daykájának sorait. Azt mondja ugyan, hogy ő «az iskolások feddésit kacagja»; de maga is megírja a jambus törvényeit, más szavakkal, de ugyanazzal az értelemmel és szigorral, mint Horatius, epistolájának a trimeterről szóló soraiban. Azonban² ő nemcsak újjal, hanem «füllel is méri hangjait»;³ Kazinczynál ez a fő fontosságú: a fül kényessége, hogy úgy mondjam, külön ízlése. De az iskola kénye ellen szólván, felfogásában, szellemében még távolabb jár az egyéni kénytől, a szabadságról.

Az boldog, akit nyájas istene
Keggyel vezérel a saját nyomon.

¹ Horatius, Epistola ad Pisones, v. 99

² U. o. v. 251—268.

³ U. o. v. 274.

Ez a nyájas isten azonban közös isten: Hellenis, kinek rég koszorúja már a művelt nyugat új virágai-
val is díszlik. Ő az, aki távozásra int «a durva nép
beszéditől», a Horatius által csúfolt «hagymán és bor-
són élőnek» modorától és nyelvétől.¹ A magyar dalba ő
lehell «görög kecsket» s «hesperi eget» ő derít tetőinkre.
Vezérlete alatt nem érthetünk egyebet a pisói levél
tanácsánál a költőkhöz: hogy az ő kinyilatkoztatá-
sait, «a görög példányokat forgassák kezök közt ébren
is, alva is».² E levél kérdéséhez jut Kazinczy is:
«természet szül-e jó költőt, vagy képzi művészet?»³
s felfogásában az ízlést is csupán tanulmány és mű-
veltség eredményeül tünteti föl, úgyszólván minden
forrását külföldön keresvén. Neki, kiből oly elevenen
élt és hatott különben a nemzeti eszme, az ízlés nem-
zeti elemei és forrásai iránt semmi fogékonysága.
A római költészet nyers kezdeteit, a *Carmen Saliar*-et
és Andronicust, Horatius sem kíméli; Kazinczytól is
bőven kijut Tinódi «ihlettelen, rest és siket» versének,
melyet «Szikszó borától fülve, dúdola». Gyöngyösinek
csak könnyűségét dicséri; de már Zrinyi, valószínű-
leg az elragadtatott Ráday tekinélyének alapján, mint
verselő is elismerést nyer tőle. Ám az övénél fényesb
útra a klasszikai költés múzsája Sylvesterünket hitta,
kinek szavát Tihany leánya felkapá s hordta szét a
Tátraig és az Oltig. Ne értsük félre Kazinczy képze-
letének szárnyalását: a verselésről van szó, a hexa-
meter viszonyáról a Zrinyi-vershez.⁴ De a népszerű
«rekedt koboz cincogása», «veszett patkó-csattogás»,
«részeg cigányok» közt a hellen múzsa elrejtezett,
mígnem Ráday megtalálta. Kalmár György, a «pór
zarándok», hasztalan lopta el lantját; igazibb hang-
ján csak a pap-triász kezében szólalt meg, míg édes

¹ U. o. v. 229., 247—250., 273.

² U. o. v. 268—269.

³ U. o. v. 408.

⁴ Ugvane tárgyú kisebb költeményei: *Sylvester* (Tövi-
sek és Virágok) s *Az újítók* (Virágok és Gyomok). K.
Költeményei, I. 104—117.

mosolyával, bájos kegyével Hellenis Virágot boldogítja. Mellettük Zrinyi kobza sem némult el, de «két pár húrjait egy párra szállítá le Bessenyei». Így verték követői: Barcsai, Ányos, Teleki József és Ádám, «versökben nehézkek, s etelve mégis végtelen csekkel».

Így jut el saját korához és köréhez. Napjainak mindegyik költői irányára van egy elismerő vagy bókoló szava; de csak annyiban, amennyiben valamely idegen, a mienknél felsőbb művelődés hangját érzi bennök. A régi magyar versbe oltott franciás mód, az eredeti s a németbe oltott görög ízlés, azután az egészen németes: ezek hangolják dícséretekre. Csak egy irány és mód van, melyet föltétlenül és nyers hangon ítél el: a népieseké, a durva pórhadé, a békaké a fülemülék mellett, kiknek dongására pirul a büszke Pieris, s legfényesebb koszorúját «a hon nagy díszei»-nek: Daykának és Kisnek, Berzsenyinek és Kisfaludy Sándornak halántékaira nyomja. Különösen az első kettő: az ő Vergilje és Variusa. Szentimentalizmusa és hiúsága furcsa ellenmondásokba keverik. Felsőhajt, hogy «ők még csak hajnallanak», a határ távol van, énekeiket újabb dalosok el fogják feledtetni. Rögtön utána veti, — igaz, hogy már csak Berzsenyre vonatkoztatva, — hogy nem lesz oly kor, «mely nevét csodálás nélkül emlegesse». Hiába szidalmazza őket «a vak tudatlan s a pöffedt kancsal bölcs» nyelvrontóknak! E kitörésével Kazinczy egészen Horatius s az *Ars poetica* tekintélyére támaszkodik, melynek a szóújítás szükségét és jogát fejtegető soraiban¹ mintegy a magyar nyelvújításnak klasszikus programját és védiratát látja és idézi. Epistolája végén költői finomsággal és lendülettel festi s szólaltatja meg műzsáját, ki a sullogó Bodrog mellett dallva akadt rá s első tekintetre megigézte ismerősen ismeretlen bájaival. «Ah ki vagy? Csudállak és szeretlek!» Neve Xenidion s Etelke. Tehát idegen és magyar. Ez a második neve azonban, a magyar, csak olyan igazi második

¹ Horatius, Epistola ad Pisones. v. 45—72.

név, mely elfeledve marad az anyakönyvben s csak a legünnepélyesebb alkalmakkor kerül elő. Báróczi, «az új Atticának méhe», volt az ápolója, s finnyásan fordul el a nép beszédétől. A hellen, római, olasz, francia és német mûzsáktól tanult. Éneke külföldi s nem is volt mindig az övé; de a művelés magyarrá teheti. Törvénye egy: a szép. Röviden: az új műveltség által megértett, alakított, fejlesztett régiség, a magyarul szóló idegen ízlés. Ím ez, száraz kivonatban, a Berzsenyi-epistola tartalma, Kazinczy elmélete.

Bizonyára szűk a kör, melyben ez az ediktum mozog: a versmódok s az ízléses és hangzatos kifejezések köre. Nem mondja egy szóval sem, hogy ez nem az egész költészet. Az ő szemeiben, ki mindenekelőtt a nyelv eszthetikusa volt, mindenestre legfontosabb mozzanata, a költői hivatás és képesség próbaköve. Nemcsak ebben az epistolában, de összes értekező irataiban, bírálataiban, leveleiben sehol sem mutat hajlamot a művészet lényegére vonatkozó kérdések, a költészetnek alapelemeiben és végső feladataiban vizsgálása iránt. Csak a legnagyobb általánosságokban szól felőlök, s bizonyos «tartózkodó méltósággal» érinti a műfajokat, különösen az úgynevezett nagyokat. Kritikai szempontjai: a választékosság, dísz, kecs, zengzetesség, mind csupán szavakra, sorokra, legfeljebb versszakokra vonatkoznak. A felfogás, jellemzés, szerkezet magyarázatába és vitatásába nem bocsátkozik. Íz, csín, tűz legyen a versben: ez neki elég. Ha egyéb munkái mind elvesztek volna, a kritikus képéből meglehetősen pontossággal vonhatnánk következtetést írói tehetségének és munkásságának képeire. Bizonyos, hogy verseket írt: a szépenszólás művészetének ez az igazi mezeje. Nem találják-e el, hogy költészete azokra a fajokra szorítkozik, melyekben a kifejezés fontossága a költemény rövidségének arányában emelkedik? Nem keresnék-e az ötletek, elmés, kecses, zengő kifejezések kultuszát: dalokat, szonetteket és epigrammokat; ódát már kevesebbet? Könnyűsége nehéz munka, rövidsége hosszú fáradság eredménye. Képzeltetjük-e dalolva a mezőn vagy a

pillanatnak fenkölt ihletében önkénytelenül megnyíló ajakkal? Ezt a költőt csak íróasztala előtt láthatjuk; hosszan-hosszan nézve a zöldes, durva, tiszta papirlapokra, melyeken a hajnal több kitörölt, mint meghagyott szót talál. Nem gondolnánk-e, a szerkezet csekélyebb fontosságának révén, költői levelekre? Nem lennénk-e bizonyosak benne, hogy Kazinczynak főképen és első sorban fordítóvá kellett lennie, még pedig nem az irodalmi viszonyok számbavételével, melyekre hivatkozik, hanem tehetsége természeténél és irányánál fogva. A kifejezés művésze, nem az alkotásé; az alkotók tolmácsolására született. Legkitünőbb műve, melyet szintén nem hagyott készen maga után, de alapját ő rakta le: az a magyar nyelv, mely képessé lett a művelt világ eszméinek és érzéseinek tolmácsolására. E közben mozog mint költő, mint műbíró, mint tanító.

Horatius pisói levele sem költészettan a szó igazi értelmében, csak Quintilianus s utána a későbbi római írók nevezték el *poeticának* s állították ezzel némileg hamis világításba. Ami szerkezetét illeti, sokkal szélesebb, lazább és töredékesebb, mint a Kazinczyféle levél. Csak egy lépéssel fejlesztette tovább a klasszikai poetikának és bírálatnak hagyományos verses műformáját, az epigrammot. Görög és római költők ily verses apróságokban, műtárgyak és képmások képzelt felirataiban, majd csak mint a rövid és csattanós kifejezés hatásos formájában, ismertetve magasztalták a művészet nagyjait és alkotásaikat, magyarázták és védelmezték saját műveiket, korholták és tanították közönségöket, csúfolták a kontárokat és szidták kritikusaikat. A görög és római anthológiák epigrammjaiából a sugaraknak egész özöne árad az antik világ műfelfogására és irodalmi életének jellemző mozzanataira. Ilyen poetikai epigrammokat, egész gyűjteményt fűzött össze Horatius a pisói levélben a nélkül, hogy igazán egygyé öntötte volna. Valószínűleg hosszabb időn keresztül jegyezte a költészetre vonatkozó gondolatait s alkalom adtán ezekből állította össze híres levelét. Már élete vége felé járt.

Érezte a kor súlyát, mely «szerelemtől, bortól, tréfától s végre s végre a lanttól is megfoszt bennünket».¹ Elhízott, elkényelmesedett s a költészet hevületei és a város izgalmai helyett szívesebben szunyókált a sabinumi villa márványpadján vagy nézegette csöndes gyönyörűséggel a természet pompás képeit maga előtt. Öregségén nem szomorkodott. Megnyugodva jelenében, hálásan gondolt múltjára, mely dicsőséget, barátokat s ezt a villulát és agellust szerezte neki, ezt a kedves tanyát gyertyános kertjével, hűs patakjával, lankás földjeivel és zöld hegyeivel. Költészetének köszöni, melyre valamikor semmi egyéb, mint a nyomorúság vitte.² Azután azokra gondol, akik utána fogják az ő módján keresni, amit ő már megtalált. Ha kegyes műzsájának már nem hódolhat régi hevével, pajzánságával, tréfaival, legalább hálásan emlékezik meg az örömeiről, melyeket neki köszön, vele foglalkozik utolsó epistoláiban s az ő méltó szolgálatára tanítja az új nemzedéket. A bölcs és jó öregek lelke ez: az emlékezés hálája s a tanítás vágya és kedve. Ebből fakadt epistoláinak második könyve, melynek nemcsak pisói levelében, hanem a két előbbiben is a költészet és irodalom ügyeivel foglalkozik. Kései, utolsó munkái ezek, mintegy bucsúja a költészettől. *Julius Florusnak*, a második levélben elmondja, mint lett költővé, s milyen zaklatott, gonddal és fáradsággal terhes pálya a költőé, ha kontár nem akar maradni. Csak a szavakkal is mennyi a baja! Az avatag vénségből kell életre idéznie a jó régi kifejezéseket s forgalomba hozni a gyakorlat szentesítette újakat.³ Nem tűnik-e föl előttünk egy lelkes ifjú a Sátorhegy alatt, ki egy új irodalom teremtésének módjain gondolkodva, figyelve figyel a sabinumi öregre s szavait íróságának vezérkönyvébe jegyzi? Fontosabb az első, *Augustushoz* írott, levél, melyben a régi római költők túlzott kultusza ellen fordul, kiket magasztalni

¹ Horatius, *Epistolarum lib. II. 2. v. 55—58.*

² U. o. v. 49—52.

³ U. o. v. 115—119.

divat, de olvasni nem. A görögök : azok örök példányok ; de a görögség szellemi élete másképp fejlett, mint a rómaiaké. A nehézkes és csiszolatlan régieknek túlságos becsülése csupán régiségök miatt : oktan affektáció. Mindig dühbe jön, ha az új költőket lenézik, csakis mert újak. Augustusnak, kinek hatalma a viszonyok szükségszerű fejlődéséből állott elő s az avúlttal szemben az újnak jogát képviseli, a költészetben is az új mellett kell pártot fognia. Mily fontos s mily ritkán emlegetett nyilatkozatok ezek.

Híresebb a harmadik levél, az úgynevezett *Ars poetica*, az antik világnak ékesszólást és költészetet tanító techné-i és ars-ai között a legismeretesebb, valódi kritikai közmondások tára. A szó igazi értelmében sem nem egészen egységes, sem nem tisztán tanító költemény. Keletkezésének vagy legalább összeállításának és kidolgozásának körülményei megértetik gúnyolódó, tréfálkozó hangját s szubjektív, majdnem lírai színezetét. Lucius Calpurnius Piso consulságot viselt, érdemes és művelt ember volt. Fiait, úgy látszik, megszállta vagy megszállani készült a hivatlan költők dühe. Atyjok barátja, Horatius, a költő-mesterség komolyságának, nehézségeinek, veszedelmeinek elsorolásával s a fűzfa-poéták kegyetlen gúnyolásával akarta őket eszökre téríteni. Valóban tanítva ijesztget s ijesztgetve tanít. Összeszedte jegyzeteit, Aristoteles s talán Neoptolemos tanításaira való emlékezéseit, egyiket-másikat kibővítette s új képekkel világította meg, élcei új szikrákat pattantottak ki lelkéből : így szerkeszthette meg vagy inkább össze levelét. A költészet világának elméleti és gyakorlati mozzanatait, amint az ő eleven szellemének folyton mozgó tükrében visszaverődnek. Lényegét és mesterségét, fogásait és hangzatait illető finom megfigyeléseknek, jellemző észrevételeknek, eredeti képeknek, helyes útmutatásoknak egész tömege, hol a lendület erejével, hol a képzelet eleven színeivel, hol az élc ragyogó szabatságával fejezve ki. Csupa találó ötlet, de csupa rendszertelenség az egész. Az erőszakos kísérleteknél, melyek bizonyos rendszerül akarják feltüntetni, minden-

esetre jobban sikerülne azé, aki külön epigrammákra kívánná feldarabolni. Elkülöníthetne körülbelül harmincat. Nemcsak kitűnő voltának, hanem ilyenén természetének köszöni, hogy a poetika világirodalmában nincs könyv, melyből annyi idézet élne a kritikusok ajkán, eredetiben vagy fordításban, mint ez a rövid, néhány lapnyi költemény.

A pisói levél epigramm-fűzésének részletes ismeretése annál kevésbbé szükséges, mert úgyis ismeri mindenki. Tanításainak legtöbbje oly kört illet, melytől Kazinczy, mint költő és kritikus, távol maradt: a drámát. Az egyik fiatal Piso valószínűleg színműírói dicsőségről álmodozott. A költői képzetek és tárgyak lélektani megvilágítása, választásuk és csoportosításuk elvei, a jellemzés módjai és szabályai, a költői érzés és eszthetikai hatás viszonya, a szerkezet általános törvényei: ezek visszhangjára is hasztalan hallgatózunk Kazinczynál. Ami az *Ars poetica* egyes tételeinek ilyen visszhangjául zendül meg a Berzsenyilevélben magában, megemlítettem. De ezen kívül, Kazinczynak egész kritikai felfogásában és számos nyilatkozatában nyomait, hatását látjuk a Pisókhöz intézett egyik-másik tanításnak. A nyelvújításról, a görögség iránti lelkesedésről nem szólok többet. Horatiusra támaszkodva alkotja meg elméletét a régi és idegen tárgy vagy mű új dolgozása, új tolmácsolása által szerzett saját érdemről; ¹ a molièrei átdolgozásokban adott bizonyosságot is, hogy mily gyökeres magyarsággal, mily népi ízzel tudott írni, ha akart, talán ép a horatiusi intéseknek köszönjük: hogy a mű hangja feleljen meg a műfaj s a szereplő személyek jellemének.²

Azonban minde részleteknél hasonlíthatatlanul fontosabb a horatiusi poetikának néhány alapgondolata, melyek változó magyarázattal különböző megvilágításban s új meg új formulákban mély és általános befolyást gyakoroltak hosszú korszakok műfelfogására

¹ Horatius, Epistola ad Pisones, v. 130—135.

² U. o. v. 112—117., 244—250.

és költészetére. A görög költői szellem egyetemes, az egész világra és minden időkre szóló érvényének, példaszzerűségének Horatius az első hirdetője idegen nyelven. A *Versate diu* a költészettan ezredéves tanításává lett.¹ Vére atyjáról talán neki is görög volt, iskolája Athén; de nyelve idegen, első példája ama számtalan idegennek és újnak, melyek Hellasra mutattak, mint minden költészet iskolájára. De általában: iskola vagy természet alkotja-e a költőt, tanulmány vagy adomány-e a költészet? Ezt a nagy kérdést is fölveti Horatius s azt feleli ugyan, hogy mind a kettő, a kettő együtt; ² de hogy az előbbit, az iskolát és tanulmányt tartja fontosabbnak, kitetszik egész eszejárásából. A félszegek közül maró gúnyja csak azok ellen fordul, kik magában tehetségökben bizakodnak el; a túlsóknak könnyebben megbocsát. A jó írás forrása a «bölcs ész», a *recte sapere*,³ a boileau-i poétika alapfogalma: a *raison*. A költői hivatás nem annyira valamely titokszerű adományban áll, mint inkább a költői tanulmányban, elszánásban, munkáskészségben. Ha nemcsak a pisói levélben, hanem Horatius szatiráinak és epistoláinak összes, a költészetre vonatkozó tanításai között valamely legfőbb, vezérlő gondolatot keresünk, alig találhatjuk meg másban, mint a műgond fontosságának újra meg újra hangoztatásában. A kitünő, közelebbről a görög példákön készülni és tanulni, izzadni és fáradni éj-nap, szünetlen csiszolni és simítani, tisztelni a kritikát, törölni és újra törölni irgalmatlanul, minden vers kiadásával kilenc évet várni: ezek a költői siker biztosítékai. Az Olympus fényének magasztalásában nem bővebb szavú, mint útja nehézségeinek elsorolásában. A költészet nála már nemcsak az istenek ajándéka, mint a népregékben és Homérnál, hanem tanulmány, lelki munka jutalma, s inkább ez, mint amaz.

A legérdekesebb tanulmányok egyike lenne, Hora-

¹ U. o. v. 68—69.

² U. o. v. 408—418.

³ U. o. v. 309.

tius e felfogásának hatását és fejlődését pontosan nyomozni ki az eszthetikai és költői irodalomban. Maga a haladás embere volt s a görög remekírók mellett a saját kora nagyjainak, Vergilnek és Variusnak is, lelkes dicsőítője. Tanításával úgy járt, mint követői által sok más gondolkodó: alaptanait szétbontották s csak egy oldalon építették tovább. Tételei a görög mintákról s a tanulmány fő fontosságáról fejlődésükben elnyomták más, szintoly jelentékeny tanainak érvényesülését, melyek talán amazok ellensúlyozására voltak hivatva. Így uralkodott a renaissance hajnalától kezdve egészen addig, míg a népies fuvalma Európaszerte fel nem támadt. A humanistáknál a költészet mintegy a tudománynak, a régiek megértésére, követésére, utánzására törekvő tudománynak ágává lesz. A költő tudósnek tekintetik, mert csupán tanulás, a régiek tanulása által lehet igazán költővé. Ezek maguk is ily színben állnak a közfelfogás előtt. Homér helyére Vergil lép; de Horatius halhatatlan görögjeinek uralkodó igényével és jogaival. Vida Jeromos, a renaissance nagyhírű tudós költője és poétikusa, már azt hirdeti, hogy Vergil inkább költészettant akart adni *Aeneis*-ében, mint költészetet. Amint e kor fejedelmei a római patriciusokhoz kötik családfáikat, úgy költői is római elődeikhez csatlakozásukban keresik fensőségök biztosítékát és pecsétjét. Míg latinul írnak, ők leghivatottabb és legékesebben szóló tolmácsai a bámult rómaiságnak. De nem egészen közvetetlen tanítványai. Tanulmányaik vezetésére egymásután állanak elő a poétikák, élükön Scaliger Julius Cæsar hatalmas foliansaival, melyek meghozták a költészetnek nem tíz, hanem száz és ezer nemcsak kifejtett, hanem kigondolt parancsolatát. A tudós filológia gögje és civakodó kedve a vizsgálódó és tanító feladatát a törvényhozóba és uralkodóba játssza át. A költészetnek, melytől a kor tudományt kívánt, hódolnia kellett s hosszú időn át úgy látszott, mintha nem a poézis lenne a poétika feltétele, hanem megfordítva. A poétikákhoz csatlakoznak a nagy számú *Marga-*

riták és *Florilegiumok*, klasszikus idézetek, példák, képek s különösen epithetonok gyűjteményei, melyeknek minél bővebb kiaknázása a költészetnek nemcsak meg van engedve, hanem egyenesen kötelességévé téve. Helyeselve a régiek műveiből egész soroknak, sőt szakaszoknak átvétele. A tudós készültség bizonyítékául dicséretet arat olyas, amit ma idegen tollakkal kérkedésnek neveznénk.

A renaissance kritikájának uralkodó tekintélyét, bár más fejlemények között, öröklük és gyakorolják Ronsard, Boileau és Pope, Heinsius, Gottsched és Kazinczy. Új eszmék, új formák, új fogalmak is lépnek fel általuk és társaik által, s a nemzeti nyelveket váltott költészet elméleteiben a nemzeti lélek is megmeglobbenti szárnyát; de mindnyájan aggodalmasan sietnek kibékíteni a tannal. Boileau megmagyarázza, hogy a francia szellem a görögben és rómaiban voltaképp magát tiszteli; Pope meg, hogy a természetnek Aristoteles-szel és Homeros-szal való azonosságát csak a vak nem látja. Rendszereiknek más-más a nevök, némely elemeikre nézve is különbözök; de a renaissance által felápolt horatiusi hagyományban egyetértenek. Csak Hellenis és Quirina, a görög és római mûzsa, adhatják az igazi költői koszorút. A forma, a beszéd dísze és szépsége, a művészi munka fő jelentőségű. Szabályaik és mintáik mellől a képzelet szabadabb röptét, a gondolat ismeretlenebb mélységeit, az eredetiség ritkább varázsát tartózkodva és idegenül nézik. Nagy és eredeti szellemek át-áttörik e felfogás korlátait; de inkább tagadják, mint vallják s a közfelfogást alapjában nem módosítják. A jó Lope de Vega *Arte nuovojában* panaszkodva beszéli, hogy jól tudja ő, hogy csak a régiek szabályai vezetik igazi céljához a költőt, ismeri is a szabályokat, de műveletlen közönsége nem engedi követnie. A horatiusi poétikának ekként alakult és érvényesülő hatása ott van azon az egész irodalmi életen, mely a néptől, a profanum vulgus-tól, lehetőleg elkülönözte magát. A költő magasabban áll, hogysem bármi köze lehetne hozzá. Korábban egyenesen tudósnak érezte

magát, utóbb az ízlés papjának, s ezzé ismét csak a tanulás, a régi és idegen nagyok tanulása képezte. A latin nyelv választó fala ledőlven, más módon segített magán, hogy méltóságát megőrizze. Ismét Horatius utasítását követve s az ő tekintélyére támaszkodva, nemzete nyelvét kezdte átformálni olyanná, mely ennek keretén belül, csak az övé és a választottaké legyen. Ami túlzó, hivalkodó és nevetséges volt e törekvésben, mintegy magától sorvadt el; ami életrevaló és hasznos, az kihajtott és virágzik, túlélve a tant, melynek nevében és szentesítésére ültették. E tan befolyásának a költői életre a népköltés hatása vetett véget, mely a tizenhetedik századtól kezdve egyre erősödött, s keresztyén és romantikus, reális és keleti, modern és népi nevek alatt módosító vagy épen határozó elemül lépett föl. Ma is méltán és sokat idézzük a horatiusi poétikának hasonlíthatatlanul elmés és találó mondásait, de nincs többé költészet, melyen a belőle kifejtett s röviden vázolt rendszer uralkodnék.

Ennek a rendszernek, e nézetkörnek fényében és árnyában tűnik fel előttünk Kazinczy. Befolyása nyilatkozataira, munkáira, pályájára, sőt írói és emberi jellemére, nagyobb, elevenebb és világosabb, hogysen hosszasabban bizonyíthatnom és fejtegetnem kellene. Horatiust magát is nagyon szereti. Könyvtárában, melyet bizony majdnem a szájától megvont falatok árán kell gyűjtögetnie, öt kiadása van meg.¹ Folyton olvasgatja s munkái és levelei során sűrűbben emlegeti, mint bárkit a klasszikus költészetből. Bálványa Goethe, tanító mestere Horatius. Ismeri Mitscherlich, Wieland és Nietsch magyarázatait,² forgatja Voss német fordítását is,³ s a magyarokat az ő kedves Virágjától és Kisétől. Az utóbbit lelkesen biztatja az *Ars poetica* lefordítására,⁴ s 1811-ben meg-

¹ K. Levelei Siposhoz, 79.

² K. és Guzmics Izidor közti Levelezés, 266.

³ K. Levelei Kishez, II. 42.

⁴ U. o. 42.

jelent horatiusi epistoláit, melyekhez ő maga dolgozta át Wieland jegyzeteit, litteraturánk «legbecsesebb productumának» nevezi.¹ Eléje rézmetszetül a sabini szántóföldén dolgozó költő képét tervezi, azzal az aláírással: *Rident vicini glebam et saza moventem.*² Nem magát gondolta-e oda, a durvaság göröngyeit s a lelketlenség köveit hányva, amint a munkában izzadó római öreg énekest elképzei? Verseiben, különösen epigrammaiban nem ritkák a horatiusi indítékok és emlékezések, s némeiy epistoláját egyenest az ő hatása alatt írja. A Berzsenyi-levelelről szóloztam; a Vitkovicshoz intézett epistoláról, mellyel kilépett a harc mezejére, maga mondja, hogy az *Ibam forte via secra* kezdetű szatíráát követte,³ a Buczy Emilt üdvözlőben pedig a *Julius Florushoz* írott levelet.⁴ Barátai, midőn leveleikben gyakran emlegetik «horatiusi lelkét», újból meg újból a venusiai énekesre irányozzák figyelmét. Ebből a lélekből csakugyan megvolt benne a könnyed elmésség, a szatirikus hangra való hajlam, az eleven vázlatokkal rajzolás képessége, a kényesség a durva és hamis hangok iránt, a kószáló kedv s az élet mindennapi gondjaival könnyű számvetés.

Még egy: ő is hiszi rendületlenül Horatiussal, hogy «ércnél maradandóbb emléket állított magának». Bizalmas embereihez írt soraiban nem egyszer fejezi ki ezt a hitét, talán legszebben a Kis Jánoshoz 1802 május 8-dikán írt levél elején. «Nékem a halhatatlanság az egy bálványom. Csak ez legyen enyém, örömet lemondok az életnek minden örömeiről, örömet eltűröm az életnek minden viisszás eseteit... Menjünk a kitett cél felé, barátom, s szeretetünk édeségeit vegyük kezességeül a halhatatlanságnak, mely bizonyosan a miénk». Ime, mint kapcsolódnak egygyé ebben a hitben hiúsága és áldozatkészsége.

¹ U. o. v. 24—35.

² U. o. 118.

³ Dessewffy Levelezése K.-val, I. 210.

⁴ K. levele gróf Gyulay Lajoshoz.

Ami azonban legszorosabban kapcsolta Kazinczyt Horatiushoz, bizonyára az volt, hogy őt tekinthette és idézhette a neológiának legősibb és legtekintélyesebb, mert az egész világra szóló, harcosa gyanánt. Láttuk, hogy az úgynevezett «fensőbb nyelvek» alapítása mily benső kapcsolatban állott a költészetnek Horatiusból fejlett arisztokratikus felfogásával, noha a pisói levél nem ily tanok következeként ad a nyelvújításra engedelmet. Ami epigramm volt csak, utóbb egy rendszer elemévé lett. Ilyenül jelenik meg Ronsardnál, kitől Kazinczy csak annyiban különbözik, hogy míg a francia nyelvreformátor tisztán görög és latin kaptára akarta húzni nyelvét, ő minden miveltebb nyelvnek szépségeit be akarta olvasztani a magyarba. Nyelvújító tevékenysége harcában a csillogó római fegyvert sokszor előveszi. Vitáiban, cikkeiben, leveleiben, melyeket orthológ vagy a mint ő nevezni szokta: palæológ ellenségeivel és barátaival váltott, sűrűn és szívesen hivatkozik rá; így a *Tövissek és Virágokhoz* szánt, kéziratban maradt jegyzeteiben is.¹ Sőt a pisói levélnek ide vonatkozó részletét rímtelen jambusokban le is fordította s a Wieland—Ade lung-féle német nyelvvitának terjedelmes ismertetésébe szöve a *Felső-Magyarországi Minervában* ki is adta.² Fordítása így hangzik:

Jó lészen a vers,
Midőn egy elnyűtt szót egy nem remélt
Ravasz helyheztetés újjá csinálja.
Ha még nem ismért dolgot kell nevezni,
Szabad lesz olyan szót kovácslanod,
Amellyet a Cethégusz meg nem ért;
Csakhogy szerényen bánj az engedellel.
Hogyan? s az, amit Róma Plautuszának
S Cecilnek engedett, nem fog megadni
Virgilnek s Variusnak? — —
Mindig szabad volt és mindig szabad lesz
Bélyegtelen, de jó szót hozni elő.
Életre jön sok, már elhalt szavunk.

¹ K. Költeményei, Jegyzetek, 240—244. s. k.

² 1825. évi folyam, 281—282.

Sok el fog halni, bár tiszteltetik,
Ha úgy akarja azt a szokás, ki ebben
Mint teljes kéjű bíró s úr parancsol.

A nyelvújításnak fő törvénye: az ízlés; ez a költőé is. A régiek nem egyedüli mesterei többé. Az újabbak is hatnak rá, különösen a németek, s legalább is oly erősen, mint a klasszikusok. De míg ekként a fejlődés hatása alól nem vonhatja ki magát, törvényei nem tűnnek föl világosan előtte. Mindössze is a horatiusi minták szaporodnak, melyek rá nézve nemcsak lényegökkel, s nem is annyira azzal, hanem képzeletök, formáik, kifejezésök idegen és avúlt sajátosságaival irányadók. Fogékonysága érzi az új nagyok hatását, de a régi kritika szempontjából ítéli meg, magyarázza és tanítja. «A régiekhez képest nincs író, — írja Dessewffynek; — az újak, kivéve akik az ő iskolájokban neveltettek, csak mázoló!» Sok bókot¹ kapott híveitől, de azt hiszem, hogy egyetlenegy sem esett oly jól szívének, mint Dessewffy József a *Tövisék és Virágokra*: «Oly édesen szúrsz és döfsz, mint a lampsacusi isten, — de kíméld barátaidat, mert azok szűzek és te magyar vagy, nem pedig görög».² Az ízlés nála egy jelentésű a művészettel. A forma tisztasága, a csín zománca, a díszes és mégis könnyű választékosság, szóval a műgond: a határozó súlyerre esik kritikai felfogásában is. Aművészből csak a mestert látja tisztán; nem azt, aki érez, képzel és terem, hanem azt, aki «újjal és füllel méri hangjait», csiszol, javít, törül és nem tud megnyugodni. Kritikája nem a hivatlanok, csak a gondatlanok ellen irányul; a renaissancenak szerinte főfeladata «az írókat a gondatlan dolgozástól elrettenteni».³ «Minden szép-mesterségbeli műnek a *rajta-dolgozás* a legszebb jutalma»;⁴ «íróban nincs becsesebb tulajdonság, mint

¹ Dessewffy Levelezése, II. 357.

² U. o. I. 173.

³ K. Levelei Kishez, II. 14.

⁴ K. Levele Cserei Farkashoz, 1810 ápril 5.

törlení tudni»; ¹ «a correctio a legkissebb és legfőbb érdeme az írónak», ² tanítja s követi is. A *Nonum prematur in annum*nak egy új, rendkívül elmés formuláját szerkeszti meg a híres Himfy-epigrammban: a legkegyetlenebb költői megtizedelés tanát. Önbírá-lata sohasem nyugszik: *Erdélyi leveleit* hatszor dolgozza át újra, ³ Gessnerét tizenötször, ⁴ Sallustiu-sát maga is alig tudja hányszor. ⁵ Füle ily módon rendkívül elkényesedik, hallása valóban csodálatos finomná fejlik; de mintha szemének, a dolgok mé-lyére irányuló tekintetének élességét vesztené. «Meny-nyeibb zengzeteket» szerinte magyar lant még nem adott, mint a becsületes Kis János kezében. ⁶ Mily bőkezűen szórja bókjait üres formai kísérletekre s mily hidegen és értetlenül tekint a gondolatnak és érzésnek nem egy, talán tökéletlenebbül csiszolt gyé-mántjára! Berzsenyi klasszicitás-a meghódítja, bár épen nem föltétlenül. Véleménye Kis Jánoshoz egé-szen máskép, sokkal hidegebben hangzik, mint a köl-tőhöz magához intézett riadó üdvözlése. ⁷ Első szava, hogy e versek egy részét el kell égetni, s jellemző, hogy míg *Psyche* ⁸ elragadja, a *Magyarokhoz* írt ódát lenézően csekélyli. ⁹ Kisfaludy Sándor romantikus szel-lemétől, mintha a jövő ellenség közeledtét érezné benne, szinte borzongva húzódozik. A Himfy-dalokat illető bókjai közt magában a Himfy-epigramm gyil-kos distichonját skandalja: «Tűzbe felét! Újra felét! Harmadikat még!» A *Regék* hitványságát nem tudja elégszer ismételni. ¹⁰ Csokonai poétai genie, de «versei

¹ *Poétai Berek* előszava.

² K. Levelei Kishez, I. 29.

³ Dessewffy Levelezése K.-val, II. 251.

⁴ K. Levelei Kishez, I. 20.

⁵ Dessewffy Levelezése K.-val, II. 355.

⁶ K. Levelei Kishez, I. 77.

⁷ K. Levelezése Berzsenyivel, 3., 4.

⁸ *A szerelemhez* címen Berzsenyi verseinek első köny-vében; egészen jelentéktelen dalocska.

⁹ K. Levelei Kishez, I. 276.

¹⁰ U. o. I. 255. II. 200.

rettenetes mázolások»,¹ «sok munkája merő szemet».² *Annales Valusi*. Nagyon durva, faragatlan, paraszti ízű neki, s egészben méltatlan arra, hogy Kis Jánossal csak említették is együtt.³ A *Tövisék és Virágok* új kiadása, melyben a Himfy-epigrammot Csokonaira akarta alkalmazni,⁴ nem jelent meg, de egy kegyetlen gúnyverssel könnyített magán. Műveinek gúnyos jegyzékbe szedése után, biztatja a költészet képzelt adeptusát :⁵

Esküszöm, te nemsokára
Felhágsz, csak nézz a példára,
A homoksík Tátrájára!

Valóban, ha e nyilatkozatokat is az arkádiai pör aktáihoz csatoljuk: a debreceniek háborsága alig tűnik fel többé komikusnak előttünk. Kazinczy legjelentéktelenebb híveit is siet baráti megszólítással kötelezni le; de Csokonait, Csombók Sára és Csombók Jankó kedves költőjét, mindvégig hidegen urazza. Ez nem az ő társasága.

Él a horatiusi hagyománytól, a renaissance tudós gögjétől, a francia udvari kegyektől s a német széplelkű kényeskedéstől örökölt jogaival. Az Elysiumban él; szemében és ajakán Apollo és a Charisok. A *pro-fenum vulgus* lenézésében még később és bővebb beszédű, mint Horatius. Munkáit egyenesen úgy kényszeríti, hogy a «seregnek» ne tessenek, s «a pór rend javallását csak gyaláztatnak tartja». «A taps kedvesebb neki, ha kevés.» «A poézis nemcsak a durva valóból, hanem a népből is kikap bennünket.» A születésre, tudományra, ízlésre kiváló fensőbb körétől vesz irányt és várja a lendületet, a magyar szó diadalát, a magyar költészet támogatását, formáinak, hangjának, ízlésének nemesedését. Horatius Augustushoz

¹ Dessewffy Levelezése K.-val, II. 214.

² K. Levelei Szentgyörgyihez, 124.

³ K. Levelei Kishez, I. 211.

⁴ K. Levelei Kishez, II. 177.

⁵ Dessewffy Levelezése, II. 195.

szólhatott ; Kazinczy hiába tette volna : korának Augustusai közül egy sem értette szavát. Bízott a Mæcenásokban s a hagyományos hódolattal fordult hozzájuk. De szívesebben és többször, fáradhatatlan buzgalommal, ötven év alatt ezerszer és ezerszer az írókhoz.

Híveinek, barátainak, tanítványainak nagy serege az egész hazából oly kegyelettel veszi körül, mint valamely theokratikus rend papi fejedelmét, patriarcháját, kinek szavában az Ige tiszta lángja lobog. Maga is ilyenformának tekinti és akarja helyzetét. Szereti, keresi, sőt áhítja az elsőséget, tömjént, mely minden oldalról, nagyoktól és kicsinyektől, bőven árad Széphalom felé. E dicséreteket, amint veszi, azonnal siet közleni többi barátaival. Élete végéig nem fárad ki újra meg újra leírásukban. Különösen azokat idézi szívesen és gyakran, melyekben elsősege van kiemelve, egyik-másik dolgozata legjobbnak, nemében elsőnek, irodalmunkban eladdig példátlanak nevezve. Így tartja folyvást szellővel a tömjénfüstölőket. Elbeszéli, hogy egy költői levelét Horvát István «religiosus cultussal imádja», s hozzáteszi : «Örvendek az ilyen tömjénnel!»¹ Ültessenek fákat tiszteletére, mint Klopstocknak tették ; különösen azt a karcsú, finom, illatos idegent, mely csak mostanában érkezett külföldről s oly szívesen vert gyökeret a magyar homokban ; nevét is ő mondja meg Berzsenyinek : ákásznak hívják.² Pannonhalmán maga metszi egy gleditschiára névbetűjét, s amint írja, «ép akkor szólala meg az első fülemile, melyet abban az esztendőben hallott». *Crescetes amores!*³ Íme ennek az életnek, egész felfogásnak egyes vonásai közül hány és mily tisztán utal arra a, Horatius poétikájából fejlett szellemre, mely a renaissancetól s az új klasszicizmustól nyert rendszerében oly hosszan uralkodott! Kazinczy után még sokan fordították, követték, utánoz-

¹ K. Levelezése Berzsenyivel, 97.

² U. o. 89.

³ Pannonhalmi Út, első kiadás, 26.

ták Horatiust, különösen az ódaköltőt, irodalmunkban, még pedig hozzá közelebb álló tehetségek is: de e poétikai rendszernek teljességében talán az egész művelt nyugaton Kazinczy volt utolsó képviselője.

De ne legyünk kegyetlenek, ami többször igazságtalanság is, mint az igazságszeretnek kérkedése hiszi. Nem, épen nemcsak az teszi Kazinczyt, ami belőle elavult. Gyöngéi ne feledtessék el velünk erejét, melynek lázas munkája és feláldozó lelkesedése szomorú évtizedeken keresztül mintegy vállain tartotta a magyar kultúrát. Hogy az út, amelyet járt, immár elnéptelenedett, ne feledtesse el szent buzgalmát, a nagy nemzeti célt, hova törekedett rajta. Utainkat a fejlődés törvényei szabják ki; a magyar művelődés útjaival is így történt. Mária Terézia az idegen műveltség magaslatára akarta emelni nemzetünket, de nyelve árán, mely haladásunk akadályának tetszett előtte. Kazinczy nem alkudott volna így. Lelkes és rendületlen magyar volt s keserű szemrehányásokkal árasztja el Berzeviczy Gergelyt, ki a nagy császárné szellemében tervezte anyagi boldogításunkat.¹

Néked legfőbb kincs a kereskedés,
A nyelv nekem s a nemzet bélyege!

A napoleoni háborúk megpróbáltatásának nehéz napjaiban mily szívesen ajánlja csekély mindenét azzal a felkiáltással: «Mindenemet, csak magyar maradhassak». ² Mily mélyen világít be lelkébe az a, Dessewffyhez intézett kérése, hogy ha ő meghal, kettőre tanítsa árva gyermekeit: «moralitás nélkül nincs boldogság, — a jó ember szereti a hazát». ³ A felfordult világ zavarában, midőn senki sem tudja, mit hozhat a holnap, suttogó bizalmassággal biztatják egymást derék szomszédjával, hogy a hatalmas francia hódító

¹ Dessewffy Levelezése K.-val, I. 61., 64., 158. K. Leveli Kishez, I. 340.

² K. Leveli Kishez, I. 251.

³ Dessewffy Levelezése, II. 320.

mindenütt tiszteli a honi nyelveket, s titkolózva emlegetik a hírt, hogy Bonaparte Lucián egész családjával már három esztendeje tanul magyarul.¹ Mily ingatlan hite nemzetének jövőjében: «Azt hiszem, nyelvünk és nemzetünk a Jézus Krisztus eljöveteléig is fel fog állani!»² Megmaradásunk biztosítékáért már nemcsak a külföldhöz fordul. E biztosíték az ő szemei előtt az idegen műveltség ugyan, még pedig eredeti szellemében és formáiban, de magyar nyelven: a méltó magyarsággal szóló idegen. Ma más utat járunk, más eszmék lelkesítenek; de ezek ébresztésében is neki fő része van. Még ő az idegen és arisztokratikus hajlamú irodalmi felfogása is nagy és jelentős szolgálatot tett ügyünknek. A nyelvújításban, tévedései ellenére, a szellemi haladásnak olyan eszközét, föltételét köszönjük neki, mint egész történetünkben kivülről senkinek. Lelki adományainak finomsága, ízlésének kényessége, tanulmányainak gazdagsága, korában mindennél jobban hatott a nemzeti lélek nemesítésére, művelésére, — és ne feledjük el, hogy saját utat csak művelt lélek talál.

A sorsnak oly választott kegyeltjei, mint Petőfi volt, ritkák; Kazinczy túlélte uralmát. Lelkének harmóniáját egész életében, legelkeserültebb küzdelmei között is, megőrizte, s irodalmi harcaiban szava mindig úgy hangzott, mint a legnemesebb acél csattogása a csatában a zenének. A jelenet mégis, mellyel pályája szemeink előtt bezáródik, mélyen disharmonikus.

Hetvenegy éves s mindenfelé megváltozott világot lát maga körül. A nemzeti elv, mely lelkesítette, már az övétől eltérő utakra vezette a nemzeti ízlést. A nemzeti hagyományok, képzelet, érzés, formák nyomról nyomra hódítják a tért. A tova szálló Xenidionnak, a Kazinczy-féle ars poetica bájos műzsájának, csak fátyla ragyog még felénk: Vörösmarty hexameterei. Kitűnő tehetségek állanak elő, Kisfaludy Károlyt hallgatva, Vörösmartyt bámulva, Bajzát félve; de

¹ U. o. I. 47., 85.

² K. Levelei Siposhoz, 5.

a szent öregnek, a patriarchának meghagyva még tiszteletbeli primátusát. Az irodalmi életet és viszonyokat nemcsak nemzetibb, hanem demokratikusabb áramlat hatja át, érezhetően különböző attól, melyben még nemrég a költők őseikkel mutatták be egymásnak magukat : Kazinczy, hogy Abának az Úrk vagy Muytha nemzetségből való unokája;¹ Berzsenyi, hogy Zrinyi, Nádasdy és Gyulafi-vérből ered;² Kölcsey, hogy Etének hű maradéka. Az egyéni súly és erő érvényével az irodalmi tekintély hagyományos elve is hanyatlik. Kisfaludy Károlyt, ki az új iránynak első szerzett diadalt, még némileg mesterül nézi az ifjú irodalom; de halála után öröksége már megszlik hívei között, s a régi rend újnak, egy kör uralmának ad helyet. Ezzel véget ér Kazinczy névleges elsőse is. A patriarcha megjelenik 1831 tavaszán az akadémia első ülésein Pesten s itt szemtől szemben találja magát azzal az újjal, mely ellensége a réginek. Még nem egészen reménytelenül jön s egy kissé áltatja magát : hisz Torna vármegye rendei csak az imént tisztelték meg nevét³ s a jó pannonhalmi szerezetesek, élükön Guzmics Izidorról és Maar Bonifáccal, egészen az egykori hangon üdvözölték körükben. A pesti fiatalokkal szemben is megpróbálta, hosszú és bizonyára kelletlen kitartással a lekötelezés régi módjait : leveleiben hangzatos bókokkal halmozta el őket, melyek azonban könnyen visszavonhatólag voltak fogalmazva. Nem gondolt rá, hogy szemeik jobban ismerik a természetet, mint az övéi, s könnyen meg tudják különböztetni a csinált-virágokat az igaziaktól.

Az áradó dicséretnek, a viszonzásra váró rózsanyilak ideje lejárt; nem bájoltak el s nem ígéztek meg senkit többé. Az ifjak kegyetlen eréllyel haladtak előre a maguk útján. Kazinczynak legrégibb és legbensőbb barátját, Dessewffy Józsefet, csak imént sujtották le Bajzáék a Conversations-lexikoni pörben; most ő rá

¹ K. Levelei : *Kishez*, II. 10.

² K. Levelezése Berzsenyivel, 15.

³ Zádor Levelezése K.-val, 167.

támadtak kíméletlenül, hogy egy magyar főpap német munkáját fordította. Kazinczy *Pannonhalmi útjában*, melyet május 2-dikán az akadémiának is bemutat, keserűen kiált föl, hogy «borzad már a párducos Árpád éneklőitől s szégyell társoknak tekintetni».¹ Schedel lakásán találkozik velök, s egy valóban drámai erejű és érdekű jelenetben ütközik össze Bajzával, Schedellel és Fenyérivel, kik kereken felmondják neki a hódolatot.² Bajza fenyegeti, hogy új támadást mér rá, s az aggnak reszkető ajkán, életében először szakadnak ki a szenvedély szavai. Irodalmi dúlók, kiknek éretlen gőgjét, szemtelen vadságát, neveletlenségét nem az ügy szerelme, hanem személyes tekintetek gyúlaszták tűzre!³ Még néhány nappal utóbb is azt írja Kisnek: «A hetvenkét esztendőös öreg és a huszonhét éves ifjú bennem együtt van s én tudok ölni méltósággal».⁴

Nem ölni, csak halni tért haza, azzal a tudattal, hogy elméletének, rendszerének, életre hatásának immár vége. De nem halt vigasztalanul. A széphalmi tájék, melyet huszonöt évvel korábban oly lelkesen köszöntött, nyájas mosolyával talán utat talált elborult szívébe. Talán behangzott hozzá egy arató leány dala s egyszerű, természetes és magyar hangjával megenyhítette sebet, melyet ugyanennek a hangnak tudós harcosai ütöttek rajta. Bizonyára eszébe jutott, hogy bár elmélete összeomlott, de a győztes tábor az ő lelkéből vette tüzeit s utoljára is az ő eszményét, a magyar kultúrát, fogja győzelemre vezetni.

A gigászi, tragikai sorsot, mely fölemel, a midőn lesujt, némán és megindítóan tolmácsolja az az arckép, melyet Kazinczy utolsó éveiből a széphalmi mauzóleum őriz. A csapás fájdalma szól hozzánk fakó, elvéhedt, redőkkel borított arcáról; előbb oly éles

¹ Pannonhalmi Út, 45.

² K. Levelei Kishez, II. 371—373. Levelezése Guzmicscal.

³ K. és Guzmics Levelezése, 264. s. k.

⁴ Kazinczy Levelei Kishez, II. 373.

szemei értetlenül és bizonytalanul néznek maguk elé. Az ember, aki megtört. De fehér hajának kúszált koszorúja úgy veszi körül fejét, mintha ezüst glóriával környezné a győzőt, aki megdicsőült.

SZÉCHENYI MAGYARSÁGA.¹

1840 november 19-én, Pest vármegye gyűléstermében Kossuth Lajos ejtette ki először azt a két szót, mely azóta minden magyar szívben és magyar ajkon Széchenyi István nevével összeforrott: «legnagyobb magyar». A loyaltás nemes fölhevülésével ismétli e szavakat a *Kelet népére* írt *Feleleté*-ben, a magyar politikai irodalomnak e legnagyobb szerű és legmegrendítőbb párbajában ékesszólásának ragyogó fegyverével, mielőtt védekeznek, mintegy tisztelegvén nagy ellenfele előtt. Okát is adja: «Széchenyi ujjait a korszak ütőerére tévé és megértette lüktetését; nem ismer senkit históriánkban kiról elmondhatnók, hogy százados hatásra számított lépései sem korán, sem későn nem érkeztek». Ez a magyarázat azonban a «legnagyobb magyar» kifejezés tartalmának csak egyik mozzanatára vonatkozik, arra, hogy minden magyarok között a korát igazán megértő és irányzó Széchenyi a legnagyobb. De előttünk már politikai és írói pályájának folytatása s életének tragikus vége, nyilvánosságra került naplói és levelezése, történetünknek későbbi fejleményei megvilágítják a másik mozzanatot is, azt, hogy magyarságban sem volt nála senki nagyobb.

Nem, a magyarságnak legjellemzőbb közérzésében: a hazaszeretetben, melyben összefoglalva fejezi ki szülőföldje és sokat korholt faja iránti égő szeretetét. Kifejezte minden cselekedetében, indítékaikban és céljokban egyaránt és valamennyi szavában, a ritkább

¹ Felolvastatott a Magyar Társadalomtudományi Egyesület Széchenyi-ciklusának során.

lelkésítőkből ép úgy, mint a sokkal sűrűbb korholókban, sujtókban, sőt csúfolókban. Mint ahogy a keserű ízbe olykor szinte az égés érzése vegyül: az ő honfiúi keserűségében, kitörésének mélységében és erejében, hangjának maró gúnyjában egy belső tűznek örök lobogása perzsel. A nemzetével való közösség érzésének lángja, mellyel pusztuló faját ki akarná szabadítani roskadó világának temetéssel fenyegető romjaiból, s egy új világnak, új életnek útjára vezetni. A közösségnek ezt az érzését, mely műveltet és műveletlent egy vágyban egyesít, tartja és vallja sokszor, legszárnyalóbb szavakkal a *Hunniában*, legnagyobb nemzeti kincsünknek, mellyel méltatlan helyzetünkben, vétkeink és hibáink özönéből megváltásunkat remélhetjük. Ereje Széchenyi lelkében oly mérhetetlen és föltétlen, hogy ő, kinél élesebben senki sem látta, keményebben senki sem ostromozta és mélyebben senki sem fájlalta a nemzet hibáit, titkos óráinak magával való számvetésében, naplóiban szinte elemi erővel tör ki belőle a vallomás: «Szeretlek, minden hibáiddal». De hát szükséges-e, sőt szabad-e lelkének erről a legmélyebb érzéséről, melynek alkotó, teremtető erejéről kövek és intézmények, irodalom és törvények, egy nemzetnek új és méltó életviszonyait tesznek tanúságot: szabad-e így általánosságban tovább szólnom?!

Nem volt életírója, nem pályájának és alakjának egyetlen rajzolója, aki lelkének vonását, költői tartalmát meg ne látta és ki ne emelte volna. Ennek a vonásnak, ennek a tartalomnak sem szavaiban, sem naplóiban nincsenek szólóbb bizonyosságai, mint épen azok a helyek, melyekben hazaszeretete tör ki. A tépelődő, élethivatását kereső huszárkapitány naplóiban, a *Hitel* végszavában, a *Kelet népe* több helyén, a *Hunnia* bevezetésében és egyebütt, ezek a kis himnuszok, majd föltétlen elragadtatásukkal, majd égő fájdalommal, azután a felcsillanó remény varázslatával, ugyanazt a kizáró, természeti, elemi erejű érzést tolmácsolják, amelyet ily abszolút uralommal és erővel csak nagy költők szívéből és ajakáról hall-

hatunk. Oly lélekállapot megnyilvánulásai ezek, melyben a léleknek egész ereje egyetlen érzésben összpontosul s a fölhevült fantáziának legtúlzóbb képeiben, legnagyobb szavaiban is kétségtelenül éreztetni tudja őszinteségét és igazságát. Maga is szinte ösztönszerűen érzi rokonságát, lelkében és törekvéseiben való közösségét a nemzet költőivel. Ismételve emlegeti ezt a rokonságot, talán legszebben a *Hunniának* következő szavaival: «Míg a magyar mélyen aludt s a gyalázatok szomorú árnyékot vetének a mindenható szép világára, kifakadt itt-ott egyes el nem romlott mellekből a legmélyebb panasz s a gyászoló természet hangjain keseregve elzengék honunk lelkes lantosai nemzetünk tenger bánatát; és Istentől sugallott szavaik, bár hosszú évekig csak a pusztában hangzók, bár a felbőszült viharok dühaitól mint tengerparti virág a határtalanban elsodorva, nem vesztek el, de sok, még egészen el nem hült kebelbe édes rokon kint öntének». Politikánk vezetői között Széchenyi az első, kiben öntudatra ébredt ez a találkozás, mely úgy a magyar politika, mint a magyar költészet fejlődésére nézve végtelen fontosságúvá lesz; ez a találkozás költészetünknek legősibb és legegységesebb motívumában: a nemzeti érzésben.

Széchenyi hazaszeretetét az ő történetének és a mi történetünknek közismeretű tényeivel világítanom meg: magyar közönség előtt egészen fölösleges. Életrajza épen ennél a vezető motívumánál fogva lett nemzeti történetté. De talán szabad erejét, intenzitását e történet fejleményeinek éles megvilágításában néhány szóval jellemeznem. A nagyoknak nagy érzései, azoké, kik nem a szavak, hanem a tettek emberei, szemünkben legnyilvánvalóbbakká az által a befolyás által lesznek, melyet életünknek külső és belső útjára gyakorolnak. Akiknek élete nagy változásai, megdöbbentő peripetiái, önkéntes vagy kényszerű áldozatai, fénybe vagy romlásba fordulásai végesvéig és világosan egyazon érzésben gyökereznek; ez érzésnek uralkodó erejét a legkétségtelenebbül, emberileg legmeghatóbb és legmeggyőzőbb módon

tanusítják. Kicsoda merné s kinek lenne joga rá, hogy három nagy «nemzettévőknek» teremő, alkotó, megmentő nemzeti érzését összeméregesse; de hármuk közül bizonyára Széchenyi pályája az, melynek kialakulásában, fordulataiban, válságaiban és katasztrófájában, egész képében ez az uralkodó érzések a legmélyebben megrázó erővel hat képzeletünkre és szívünkre. Deák pályája jól megalapozott, tehetségéhez méltó, fényes kezdetet, majd bölcs tartózkodást, azután nagy fölemelkedést és a siker áldását mutatja; de sem külső rázkódást, sem belső megtörést soha. Mintegy a magyar néplélek egyenes céltudatosságának, rendületlen jogérzetének, világos belátásának megtestesülése ő a genialitás méreteiben és erejével. Kossuth szenvedélyesebb, exaltáltabb lélek; szeretetében és gyűlöletében végletesebb; szívében századok magyar keserve ég és álmai rajzanak. A katasztrófának dicsősége és gyásza, melybe az ő lángelméje ragadta nemzetét, pályáját is ketté töri. De csak külső pályáját, mert lelkében, meggyőződésében, magával való egyességében mindvégig ugyanaz marad, aki volt, belső összeütközésnek, az igazi pályatörésnek minden nyoma nélkül. Széchenyinél ez az érzés nemcsak életét vezető hatalomnak látszik, hanem teljes tragikai végzete eszközének. Ami élete hivatását keresteti vele: hazaszeretet; szégyenérzete és fölháborodása méltatlan közállapotainkon: hazaszeretet; olthatlan tettvágya; hazaszeretet; tépő aggodalma a közszellemnek forradalmi fordulatan: hazaszeretet; önmagával való meghasonlása: hazaszeretet; kétségbeesése: hazaszeretet. A nemzeti ügy bukása nemcsak külső pályáját töri meg, hanem lelkét is homályba borítja, maró kétségek közé és öngyilkosságba kergeti. Valósággal egész történetünkben nincsen senki, aki ennek a történetnek lélektani vezető erejét a maga pályájával, minden árnyéklatában, kizáróságában, föltétlenségében, tragikus erejében mélyebben éreztetné, mint Széchenyi.

Igaz, nála a magyar léleknek ez a, minden viszálykodás és pártosság ellenére is elejétől jellemző köz-

érzése élesen egyéni képben, meglepő és szinte ismeretlen vonásokkal, szokatlan bonyolultban jelenik meg: az egy napnak örök fénye, de egy, merőben újnak tetsző színösszetétel káprázatában. Mind Kossuth, mind különösen Deák közelebb állanak ahhoz, a lelki típushoz, melyet általán magyarnak ismerünk, mint Széchenyi. De azért nem csupán alapvető érzésével kapcsolódik ehhez a típushoz, hanem sajátos egyéniségének nem egy olyan vonásával is, melyek csak lelkének legigazabb és legtökéletesebb tükréből, naplóiból villanak élénk, vagy iratainak és beszédeinek egy-egy helyén szinte önkéntelenül törnek elő, hangjuknak most harsogó erejével, majd önfeledt lágy-ságával mutatván forrásuk mélységére. A szenvedélyes utazóban hányszor támad fel bolyongásai közben a magyar vándor honvágya; a természetnek és életnek legbámulatosabb, legigézőbb képei között egy szüzi érzés elnyomhatatlanságával hányszor tesz vallást, hogy hazájának műveletlen és egyhangú világa kedvesebb szívének. A gyárak és gépek, a művészet, ipar és kereskedelem haladott világába egész lelkével belemerülő nagyúr meg «a sötét olajfák illatos berkének» bús vándora egy lélekből egy sóhajtaást küldenek hazafelé. Minden pathosának, gyakorlatiasságának és titkolt szentimentalizmusának ellenére volt ebben a vilgájáró kapitányban valami a magyar katonához humoros, mókás kedvéből, mellyel élettől és halállal szembenéz; egy tengeri vész legválságosabb pillanataiban régi huszárjának mondásával bátorítja magát: «a halál csak tempó!» Az európai, fejedelmi és nagyúri társaság, fényűzés, élvezetek, modor bécsi központjában élő fiatal mágnás könnyekig ellágyuló kedvét találja huszárjainak magyar mulatságában. «Oly lágy hangulatban vagyok, ha bármi honit látok, hogy egy hegedű, egy cimbalom, de még egy duda is elbájol s szinte könnyekig megindít; egy népnek eredeti jellegét sohasem kellene átváltoztatni.» A magyar nép érzésének legközvetlenebb megnyilatkozása, zenéje és dala, mindig erősen megrezegteti lelkének húrjait. Táncnótákat és népdalokat jegyez föl, akár Csokonai.

Még a puszta szeretete s a polgári és hadi élet felfogásának vele kapcsolatos mozzanatai sem hiányzanak az ifjú Széchenyi lelkéből. «Az Alpeselek legszebb vidékein, Olaszország leggazdagabb völgyeiben sohasem tudott úgy felbuzdulni, átmelegülni s lelkesülni, mint hazája kopár pusztáin». Szinte azt hiszi, hogy a legősibb hún fajból kellett származnia, mert nem vonzza a hegylakók védekező vagy bosszúálló vitézsége, de irigyli Atilla lovasait, kik szerte száguldva, támadva és győzve járták be a világot. Naplóinak érdemes ismertetője, Zichy Antal, Petőfi erének lüktetését érzi ebben a kifakadásban. De nem juttatja-e méltán a magyar hadvezetésnek s a hadvezetés magyarságának koszorús hőst, Zrinyi Miklóst is eszünkbe? A velök és az örök magyarsággal való kapcsolaton kívül nem érdemel-e figyelmet e vonás Széchenyi fejlődésének pszichológiai gyökérszálai között, mikor kifejlett politikai életfelfogásában, alapgondolataiban és rendszerében a szabadság, éppen a szabadság fogalma és kultusza oly kiváló helyet foglal el? Bármily élesen szegült is ellene minden elfajulásának: nem szűnik meg újra és újra hangoztatni nemzetlélektani, közművelődési és politikai értékét a magunk életére s ez által az emberiség tágabb világára. De mindezeken túl van egy-két helye naplóinak és beszédeinek, melyek azt bizonyítják, hogy a nagy mérséklő, fékező ifjú szívébe olyan disszonanciák is útat találtak, melyeket ellenséges hatalmak, bennünket megérteni nem tudó és nem akaró uraink dobtak a magyar lélekbe. Nem forradalmi lázongás, hanem a fejedelméhez és nemzetéhez egyaránt hű szívet fenyegető összeütközésnek, a jog- és nemzetvédelem kénytelen-ségének keserve: valami éppen abból a «bús magyarból», akit utóbb annyiszor megcsúfolt. Nem ennek a hangulata lett-e úrrá lelkén, mikor azon töprengve, hogy közpályára, hazájának szolgálatába lép: egyszerre a börtön fenyegető képét látta szemei előtt? Mihez kezdjen olyan országban, hol a törvénytiszteletet lázításnak bélyegzik, míg a hazaárulást kitüntetések várják? Nem ez lüktet-e borzalmas dilemmájá-

ban : «Vagy tűrni, szenvedni, fáradni, szolgálni, vagy készen lenni mindenre, még az akasztófára is». Nem ez kapta-e meg szívét, mikor Voltaire mondását följegyezte : «Nincs boldogtalanabb nép a magyarnál». Nem ez harsog-e szavaiban : «Meggyilkoltathatunk talán, de a többi ausztriai tartományokkal összeolvadni sohasem fogunk!» Sűrű kifakadásai a szentszövetség ellen mind ebből a hangulatból fakadnak. Erősödő önfegyelmezése, egyre erő politikai belátása és gazdagodó tapasztalata, a nemzeti élet céljának és útjának kialakulása szellemében, a nagy munka biztató megindulása elnémították ; de mikor jellemző magyar vonásait keressük, rá kellett mutatnunk, hogy ez a legsajátosabb és legszomorúbb magyar érzés is csirázni legalább csirázott lelkében.

Jövőjén való tűnődéseiben, a láthatárán átvonuló felhők között újra meg újra, egyre erősödő fény-nyel sugárzik ki magyar érzésének, honszeretetének csillaga. «Mindazt, amit tettem, azért tettem, mert magyar vagyok», írja a *Kelet népében*. Vezetőjévé lesz. Miután nyitott szemével, mohó ismeretvágyával, sok irányú tanulmányaival a külföldön tisztába jött a nemzetek igazi életútjaival, a fejlődésöket, emelkedésöket, jövőjüket biztosító anyagi és szellemi kultúra, munka útjával : ez az érzés vezette el nagy történeti hivatására. Körülbelül azon a módon és abban az irányban, mint egykor Apáczait s félszázaddal korábban Bessenyeit, kiknek nemzeti érzése szintén a művelt idegenben ébredt öntudatra és izmosodott tett-vágygá. A magyarság és műveltség apostolai ők is ; de csekélyebb erővel és szűkebb körben : inkább csak a filozófia, oktatásügy és költészet mezején. Jelentőségök, hogy magyar érzések lobogó világánál felismerték a helyes utat ; de amaz csak a pusztába kiáltott, emez csak egy írói csoportra hatott, erre is inkább formáival, mint eszméivel. Széchenyit a lángelme univerzalizációja és gyújtó ereje emeli föléjük. Egyazon motívum és egyező körülmények értették meg vele hivatását ; de ő lángeszével be is töltötte ezt a hivatást. Talán legrövidebben úgy fogalmazhatnók, hogy

az ő szellemében forr össze legtökéletesebben a nemzetiség és a művelődés gondolata ; a kultúra fogalmát ő terjeszti ki elsőben a nemzeti életnek minden viszonyaira ; ő érteti meg velünk legelőször igazán a művelt emberiség életének fontosságát a nemzeti életre és vizsont. Az ő szelleme győzi meg nemzetét teljesen és véglegesen a magyarság és a haladás érdekének benső, elválaszthatatlan kapcsolatáról, arról, hogy élet-halál kérdése ránk nézve, hogy magyarságunkban műveltekké, műveltségünkben magyarokká legyünk. Ebben, csakis ebben van váltságunk az elmaradottságból, halálos aléltásból, fenyegető végromlásból. Ennek a gondolatnak kérlelhetetlen postulatumával indítja meg és folytatja fenséges harcát mindaz ellen, ami érvényesülésének nemzeti életünk bármely körében útját állja, és keresi a segítséget, időlegest vagy állandót, mindenütt, ahonnan támogatást remélhet. Harcol a kishitűség és elbizakodás, a maradiság és elhamarkodás, az önzés és gőg, de elsősorban és legkitartóbban a nemzetietlenség és műveletlenség ellen. A munka hazafiságát állítja szembe a száj hazafiságával. Együtt törekszik leverni hazaszerte a lelki és az anyagi szegénységet s fáradhatatlanul ostromolja mentsvéraikat : az osztály-önzést, az előítéleteket, avult szokásokat és intézményeket, a sérelmi politikát és formalismusát, felekezeti visszavonást, régi jogrendünk jogtalanságainak egész rendszerét. Reformot hirdet, de nemcsak a politikáét, hanem a társadalomét, nemcsak az intézményekét, hanem a lelkekét. Ezeknek meghódítása : Széchenyi lángelméjének legnagyobb bizonyága és történeti munkájának alapja. Amit Dessewffy József, egy shakespeare-i idézettel, magára nézve mond, az egész nemzet elmondhatta : «Fülébe önté lelkét nyelve tüzével».

Hogy mi indította útjára, mi élesítette ki szemeit annak a nemzetlélektani mozzanatnak tekintetében, melyre egész reformtervét alapította : leghatározottabban megjelöli a *Világ*-nak egy helyén : «Minél többet s mélyebben tekinték a múlt idők rajzába, mely

leghívebb tükre a jövődőknek ; minél tisztább világban kezdém látni a jelenkor eseteit : annál erősb hitté vált keblemben, hogy a munkásságnak legnagyobb rugója a honszeretet, a munkásságnak legbizonyosb követője a gazdagság, erő s erény, s hogy így a közgyarapodás, nemzeti súly s lakosok tiszta erkölcsé honszeretetből fakad leginkább». Naplójának számtalan helye bizonyítja, hogy erre az igazságra nemcsak a múlt és a jelen esetei tanították, hanem egyenesen a saját belső története. Széchenyi egyenesen a maga magyarságának indítékából fogott nemzetét nemzetté tevő munkájához. Érzéseivel szemben, mióta ezeknek teljes képét ismerjük, ítéletét és akaratát bizonyos felsőségben látjuk. Mindazt, ami nagy hivatásában értéktelennek vagy akadályozónak látszott, elnyomta vagy legalább elrejtette ; ami pedig ennek irányában hevítette, azt belátásába, gondolataiba olvasztotta, tetté érlelte, szavának gyűjtő hangjában nyilatkoztatta meg. A maga példáján tanulta, hogy a magyar lelket, melynek részese volt, csak ennél a legősb, legmélyebb, legeggyetemesebb érzésénél fogva indíthatja meg és vezetheti új életútjára. Bármily különböző vegyületekben, bármily torzul és visszasan mutatkozik is szemében : midőn új és egységes nemzeti fejlődést akar, csak ennek az egységes nemzeti érzésnek felébresztésével, megerősítésével, salakjaiból megtisztításával, egységes célra irányzásával indíthatja meg. Életünk célját mindig uralkodó érzéseink tűzik ki, az egyesekét úgy, mint a nemzetekét.

Mindenekelőtt két érzés s ezektől érlelve két gondolat az, amit nemzetének lelkében meggyökereztetni és megszilárdítani törekszik. Egyik a nemzeti *egység*. Ez egység közérzése és közgondolata forrása annak az igazi életerőnek, melynek próbájára állítja nemzetét Széchenyi ; emelkedésének és nagyságának föltétele, melyről álmodik. Egység az érzésben, a nyelvben, a munkában, a célokban. Hogy ez az egység igazán megvalósuljon, egyelőre legalább a lelkekben, politikai, társadalmi, gazdasági, művelődési intézmények, hagyományok, szokások, előítéletek állják útját. «El

vagyunk darabolva, mint a *Világ*-ban mondja, pártfelek, hitvallás, külön nemzetek s municipalis alkotmányunk által s ez az eldarabolás teszi hazánkat egy beteg, egy haldokló testhez hasonlóvá, melyben a vér nem kering». Azután a nagy választófal, melyet jogrendünk a nemzet és a belőle kizárt nép közé emelt. Politikai és hivatalos életünk nyelve a latin vagy amint ő gúnyosan írni szokta: a «latán»; arisztokráciánké a francia; városi polgárságunké a német és így tovább; s azoknak a különböző kultúráknak foslányai, melyek e nyelvekkel országunkban kavarognak, útját állják nemzeti művelődésünk fejlődésének. Ez a szaggatottság lekötve tartja, megbénítja, kiforgatja magából az igazi, teljes, feltétlen nemzeti érzést is, mely megtisztult lényegében épen a közösségnek, az egységnek érzete. «Kiki szeresse felebarátjában a hazafit s embert s ne nézze, mi módon vet számot istenével s mely úton igyekezik mennyek országát elérni», olvassuk a *Hitel*-ben. Hogy hazaszeretetünk valóban nemzeti egységérzéssé legyen és hogy a jövő fejlődést ekként szolgálja és irányozza: az Széchenyi magyar nemzeti agitációjának, lelkesítő iratainak és példaadó tevékenységének egyik vezérgondolata. Mikor rendületlenül hisz ennek az érzésnek ősforrásában s erre hivatkozva lát munkához, mennyire kezébe kapta a magyar lélek ütőerét: mi sem bizonyítja jobban, mint a *Hitel Taglalatja*-nak egy lapja. Dessewffy József, kiben a magyar konzervativizmus először támadt fel Széchenyi kritikája és eszméi ellen, áradó lelkesedéssel ír a *Hitel*-nek arról a szakaszáról, mely nemzeti szellemünk erősödésének, érvényének, győzelmének jogát és szükségességét hirdeti. «Mázsát nyomó szavak, melyeknek úgy kellene feküdni szíveinken, mint a véghetetlen sok mázsájú Aetna Briareus felett.» Ebben egyek, ennek a szónak nyitva minden magyar szív.

A nemzeti egységben van a nemzeti erő. De a nemzetben, hogy megtisztult, megnemesedett nemzeti érzésével ezt az erőt teljes mértékben a rá váró nehéz munkára fordítsa: bizalmat kell ébreszteni elégségé-

ben, a munka sikerében, a jövő győzelmében. Ennek a *hite* az a másik motivum, mely Széchenyit vezeti s amelyet nemzetébe oltani törekszik. A maga fenntartásos hitét, hogy a szeretet erősebb, mint a halál, a honszeretet feltámaszthatja a haldokló nemzetet is. A történet-filozófiában egy akkor divatozó elmélet kapja meg, vagy inkább egy ötlet az emberi és nemzeti élet analógiájáról s ebből meríti, erre alapítja, vonatkoztatja újra meg újra argumentációját. A *Stádium* előszavában egyenesen hivatkozik Herderre, ki történetbölcseleti eszméinek tizenhatodik könyvében azt írja, hogy egypár század múlva a magyar nyelvnek nyoma is elvész. Ez a jóslat széles körökben keltett komoly visszhangot, nemcsak a külföldön, hanem hazánkban is: a legfenségesebbet a Sághegy magányos orma alól, Berzsenyi ódáját. De maga az a gondolat, melyből Herder jóslata fakadt, Széchenyit már régebben izgatta. Már az első föllépte előtti évekből följegyzi naplójában, hogy Marosujvárt az öreg Mikes mondta neki: «A mi legnagyobb hibánk és szerencsétlenségünk, hogy Magyarország már nagyon vén». Az analógia érvényét elfogadva, magát a ránk vonatkoztatást, vénségünk, halálraérettségünk tételét egész szenvedéllyel fordítja meg. A nagy jövő munkás hitében kész megtagadni múltunk nagy emlékeit: ifjú nemzet vagyunk, hirdeti; ami mögöttünk van, csak előkészület; a férfikor nemes próbái és dicső erő kifejtése csak ezután vár reánk. «Boldogok mi, kiált fel a *Hitel*-ben, hogy köztünk inkább a fiatalság jelei s hibái láthatók s hogy még távol tőlünk a vénség s koporsó!» «Hála az egeknek, sóhajt a *Világ*ban, még fiatal nemzet vagyunk; nekünk nem fénylik a múlt, ellenben más nemzeteknek nincs jövőjük; — kik szerencsésbék?» «Fiatal a nép — csitítja aggodalmait a *Kelet Népe*ben — s mind inkább erőre virul, melynek tagjai vagyunk s így a legnemesb, a legdicsőbb dologban, egy nemzet felemelésében vehetünk munkás részt.» Nincsen könyve, melyben ehhez a gondolathoz újra meg újra vissza ne térne, ismét és ismét ne fejtegetné vagy legalább ne vonatkoznék

rá. Egész történet-filozófiai felfogásának gerincévé lesz. Mikoriban először vívódik vele, szent akarattal hinni és hitét elterjeszteni akarván, akkor születik legklasszikusabb tanujául ennek az ifjú nemzetnek kebeléből egy kiskőrösi parasztházban a fiatal emberi szív világának legnagyobb költője. Az ő halhatatlan szavából is az a hit szól, melynek Széchenyi volt a hirdetője, mely az ő lelkéből hatotta át nemzetét. Ez a hit az ő ajkán találta meg azt az örök formuláját is, amilyen sohasem születik csak az észből, hanem mindig a szívből is: «Sokan azt gondolják: Magyarország — *volt*; én azt szeretem hinni: *lesz*!»

Sok érdekesnél érdekesebb probléma fűződik Széchenyi pályájához. Aki a Ferenc császár idejébeli közviszonyokat csak fölületesen ismeri is, bizonyára nem fog csodálkozni, ha e problémák közé sorozom azt is, hogy miképen érthették meg őt. Amint lelkét kitérta: a nemzeti búbánathoz és lemondáshoz ép oly kevés köze volt, mint a múlt dicsőségében sütkérező nemzeti hiúsághoz. Új eszméknek és életnek előttünk merőben ismeretlen világát tárta föl; nehéz, ki nem próbált utat mutatott; egészen egyéninek látszó elszigetelt álláspontot foglalt el; olyan szokatlan hangon szólt, melyben forró lelkesedés és hideg gúny, erős bizalom és metsző kritika, oktatás és korholás eddig nem hallott, sajátos módon keveredtek s amelynek tekergős, zsúfolt, sokszor kusza menete semmi kapcsolatot nem mutatott sem a magyar népi beszéddel, sem a kuriális stílussal, sem Ciceróval. Újító szókincsével, néhány merész szóalkotásával is Kazinczy iskolájához csatlakozik s a *Világ*-ban hosszú apológiát ír róla, ahhoz az iskolához, mellyel épen a gyökereesebb magyarság fejcsóválva, szinte értetlenül áll szemben. És mindennek ellenére megértették. Megértette még a maradiaknak tőle úgynevezett «rozsdás csoportja» is; de megértette különösen hazaszerte az a magyar ifjúság, melyre Dessewffy oly bizton számított, hogy ellene sorakoztathatja. Megértették, de ugyan mikép, minélfogva? Egyszerűen lelkének annál a két erejénél fogva, mely minden szavából kitetszett

és minden tettéből kisugárzott : nemzeti érzésénél és hiténél fogva.

Sőt nemcsak megértették, hanem megszívték. Nem érezték nemzeti sérelemnek, nem vették zokon sok zokszavát ; a bölcsesség szeretetével hatott a szívekbe nemzeti hibáink kérlelhetetlen feltárása és ostromozása. Ami politikai szónokoknál majdnem példátlan s csak a középkor nagy penitencia-hirdetőinél és a reformáció erkölcsi megújhodást követelő prédikátorainál találjuk mását : Széchenyi, mikor vesszejét suhogtatja nemzetének tévedései, hiúsága, hibái, vétkei fölött, sőt nem egy féltve őrzött eszményét rombolja szét : szinte ellenállhatatlan erővel ragadja magával. A titka, hogy, mint ama régi prédikátorok, ő is fel tudta nemzetének tárni vele dobogó, érte vérző szívét és meg tudta mutatni az üdvösség útját. Bizonyára volt, aki másképp gondolkodott ; de nem volt senki, aki kételkedett benne. Legnagyobb ellenfele, a magyar hazafi-érzés legszenvedélyesebb tolmácsa, emelte őt mint magyart maga fölé. Milyen tanulság rejlik mindebben ránk, a mi korunkra nézve is! Nemcsak nagyobb, de keményebb, kérlelhetetlenebb bírálója sem volt nemzetünknek soha Széchenyinnél. De legkíméletlenebb szavaiban is mindig és mindenkiel éreztetni tudja, hogy nem a lenéző idegenség, nem a kénytelen, alkudozó opportunizmus, nem a föltételes hazafiság beszél belőle. Gúnyjában, támadásaiban a fájdalom, a keserűség reszket, ebben is legmélyebb magyarsága, legégőbb honszeretete. A szájas és magyartalan kultúr-gőgnek, mikor reá hivatkozik, nem lenne szabad elfelednie azt a vallomását, mely naplójában szakad föl szívéből, hogy : nemzetét ostromozott hibáiban is szereti, és azt a másikat a *Világból* : «A tett az első, a szó a második ; az ember, a hazafi elül áll s csak aztán jó az író».

Így kapcsolván magához nemzetét, fölemelte a nemzeti élet felfogásának nálunk ismeretlen magaslatába. Sok helyt megfesti a jövőt, de talán legszemléletesebben, a képzeletre ható legnagyobb erővel a *Stádium*-nak következő soraiban : «Országunk nagysága a

tökéletesen elrendelt honi mechanikai, mint : számos híd, egy mocsár sem, számos gőzhajó, egy korlátlan víz sem, sok színház, egy kóborló társaság sem stb., leginkább pedig a nagy tökélyre fejlett nemzeti erkölcsiség, mint : számos vagyonos s egy ügyefogyott sem, számnélküli tanult s egy tanulatlan sem, minden számon túli hazafi s egyetlenegy korcs sem.» Még előbb a *Hitel*ben : «Évek tűnése után virágozzék egy nemesb s felemeltebb æra következtében a haza, mint örökre készült kert, melyben idegen a nyomorult, hol az ember méltósága szent s melyben erény s ész a legszebb dísz!» Amint egyik legsűrűbben emlegetett és legszívesebben magyarázott tétele volt, hogy az egyéni jólét a nemzeti boldogulást szolgálja : akként kapcsolja bele ezt a nemzeti fejlődést is az emberiség életébe. Maga a kapcsolat nem új ; a nemzeti önérzet rég emlegeti egy közkeletű formuláját : a nyugoti kultúra hadi védelmét a keleti barbárság támadásai ellen. Ezt a feladatunkat jóformán befejeztük ; múltunknak lélekemelő emlékévé lett, de nem lehet többé jövő fejlődésünk irányzója. Széchenyi nemcsak újat, de fensőbbet állított nemzetének szeme elé : magának ennek a kultúrának, az emberiség haladásának szolgálatát, benne való részességünkkel, a magunk módján. Rámutat már a *Hunniában* : «Egy nemzet, mely sajátságainak kifejtésében valami egészre kiképezheti magát, oly erkölcsi test, mely az emberiségnek alkotó része és azon lépcsőknek egyike, melyeken az emberi nem mind magasbra emelkedhetik véghivatása, a tökéletesülés felé.» Ezt az új feladatot fejezi ki a *Kelet népé*-nek egy sokat idézett helye, a nemzeti gondolatnak talán legszabatosabb, de mindenestre legmagasztosabb fogalmazása : «Az emberiségnek egy nemzetet megtartani, sajátságait mint ereklyét megőrizni s szeplőtelen minémiségében kifejteni, nemesíteni erőit, erényeit s így egészen új, eddig nem ismert alakokban kiképezve, végcéljához, az emberiség feldicsőítéséhez vezetni : kérdem, lehet-e ennél minden kesertől tisztább érzés ; ha csak mint hangya, ily megdicsőítéshez egy paránnyal is járul-

hatni, van-e ennél emberek közt, kiktől lelki örömök el nem zárva, édesb osztályrész?» Széchenyinek minden szava között talán épen ezek fejezik ki legrövidebben és legtökéletesebben szellemének és pályájának történeti tartalmát és jelentőségét. Az emberi és nemzeti haladásnak egymást támogató összefüggése, a nemzetiség ereje, mint a közös emberi tökéletesedés tényezője, az emberiség haladása, mint a nemzeti erőnek állandó forrása: ezzel az igazsággal van tele egész lelke, ennek válik prófétájává, ezzel alapítja meg az új Magyarországot.

Amily világosan látja a célt és utat, olyan rendületlenül bízik benne, hogy a magyar nemzet géniusza ennek a feladatnak betöltésére alkalmas, képes és kész. Amint Széchenyi legnagyobb tanítványa, Kemény Zsigmond jellemzi: «Kemény faj, nyílt homlokú és merész szívű nép». Két fő vonása: nemzetiségéhez és alkotmányához való ragaszkodása. Életfentartásának ez a harcos, küzdő ereje hatalmas munkaerővé idomulhat. Ezzel az ösztönző erővel, általa egy nagy közösségbe fűzve s a maga érdekében minden emberi közérdeket legkönnyebben és legvilágosabban megértve, tiszta belátásával, méltó becsérzetével, romlatlan fizikumával a népek sorompójába állva: meg fogja tenni kötelességét. Mindezek nemcsak magára, a maga sorsára értékesek, hanem az emberiségére is. Érték a nyelve: egy eredeti észjárás alkotása és őre s az igazságkereső elmének külön utakon talán új eredményekre kalauzolója. Érték a magyar parasztnak, «aki nem csókkal, hanem kézfogással köszönt», egész komoly, férfias valója, melyről a *Hunniának* néhány szép sora olyan vonzó és hű képét rajzol. De érték különösen szabadságszeretete, melyet Széchenyi nem szűnik meg újból meg újból kiemelni s jelentőségére rámutatni. Ez a jellemző magyar szabadságszeretet, a maga néplélektani kiirthatatlanságában és megtéveszthetetlenségében, nemzetünknek nemcsak politikai életét és nem is csak a maga éltét van hivatva szolgálni, hanem a szellemet is és mindenekét. Széchenyi, amily világosan látja nemzete ez új útra indításá-

nak nehézségeit, ép annyira tisztában van veszélyével. Egész erejével törekszik legyőzni amazokat és lángoló hévvel fordul emez ellen. Talán csak a *Blick* ironiája haladja meg maró gúnyban, kíméletlen szenvedélyességben azokat a kifakadásait, melyeket a hazátlanság, a kozmopolitizmus ellen intéz. «Mint a kiégő üstökcsillag iszonyú forgásában se határt, se utat nem tart, de mint átok a végtelen üregben magamagát emészti s nap-systemákat rendít meg: úgy bolyong cél s törvény nélkül a hazátlan», írja a *Hitel*-ben. Történetfilozófiai fogalomrendszerébe is beilleszti a kozmopolitizmust, még pedig mint a nemzeti elvénhedésnek legkétségteleenebb és legszomorúbb jelét. A társtalan, magára utalt, féltékeny magyar érzésnek nem ugyanaz a, fáját és korát egyaránt jellemző haragja-e ez benne, amely Kisfaludy Károlytól Petőfig költészetünknek is, a nemzeti lélek e legközvetlenebb megnyilatkozásának, egyik uralkodó motivuma.

Széchenyinek éppen ebben az érzésben való részeségét és reá hatását igyekeztem néhány töredékes vonással megvilágítani. Közpályájának menetét és egyes mozzanatait: terveit és alkotásait, sikereit és csalódásait még ebből a szempontból is szükségtelennek látszik fölidézni; ezek maguk érthetőbben és tanulságosabban beszélnek, mintsem hogy tolmácsra lenne szükségük. Gondolatvilágának is csupán azokra az általános vezéreszméire hivatkoztam, melyek éppen az érzelmi indítékot legmélyebbről és legvilágosabban tükröztetik. De hogy egész létének, munkájának és nagyságának ez az érzelmi gyökere milyen erős volt; annak lehetnek fenségesebb bizonyosságai, de érdeke sebb alig, mint jelentőségének az a folytonos fokozódása, melyet irodalmi munkássága tüntet fel. Kemény Zsigmond essay-irodalmunknak Széchenyiről írt remekében mély pszichológiai és politikai éleslátással fejti ki, mint lett «majdnem rögeszméjévé: esze által zsarnokoskodni szíven». De ez a megfigyelés bennünket további jellemző mozzanatokra utalhat. A zsarnoki akarat, mellyel érzéseit féken tartja, a közpálya izgalmaiban, az országos élet forrongó hevületeiben,

a népszerűség hullámtörései közt, a haladó korral egyre lazul és az érzés, a maga közvetetlenségében egyre beszédesebbé válik, egyre nagyobb helyet követel, egyre uralkodóbbnak tűnik fel, egyre jellemzőbbé lesz irataiban. Fejlődése épen fordított azzal, amire közembereknél a tapasztalás tanít bennünket. Együtt nő mintegy a képzelet hevével s végül szinte a vizionárius szenvedély tüzeiben izzik.

Írói munkásságának, mint életútjának három nagy stádiumára tipikus jelentőségűek: a *Hitel*, a *Kelet népe* és a *Blick*. Az első csupa gondolat. Érzelmei csak motívumokat pendítve meg, egy-egy tételének kiszínezésében csillanva föl vagy itt-ott néhány lelkesítő képben, szóban törve elő, de az egész gondolat-szövedéknek még háttérébe szorítva. A *Kelet népe* irányában, célzatában, Kossuth veszélyesnek tetsző izgatásával szállva szembe, az ész jogát, elsőségét követeli a politikában; de szívének teljes fölindulásával, hazafi érzésének szent jogán, sebeire hivatkozva. E nélkül, a hazaszeretet aggodalma, kétsége, haragja nélkül, nemcsak hatása, de szinte értelme sem lenne kassandrai intéseinek és kérésének. Azonban rettegő szívének kiáradása oly elnyomhatatlanul őszinte, oly kristálytiszt, hogy senkinek sem juthat eszébe a hatáskeresés eszközének nézni. Ha Széchenyi nem teljes tartalmával tárta föl lelkét, amit rejtegetett, az mindig az érzése volt; mikor ez előtör, annak a bizonyossága, hogy nem bír többé vele. És mindig kevésbé és kevésbé bír. A *Blick*-nél szenvedélyesebb prózát sem a *Siralmas panasz* szerzője, sem Kossuth nem írt soha; verset is talán csak Petőfi. Egy vulkán kitörése ez a könyv, mely köveket szór és lávát ont; de gyilkos köveinél és pusztító lávájánál félelmesebb gyűlöletének tüze és haragjának kavargó füstje. Bachot és rendszerét, erőszakosságait és képmutatásait erkölcsi felháborodásával, Schwarzenberg herceg cinikus vérszomját keserűségének tajtékzó dühével, Albrecht főherceg sikertelen kardcsörtetését fölényes és lenéző ironiával árasztja el. Csak magát az ifjú fejedelmet kíméli, kinek belátásából és szívéből hazája

sorsának jobbrafordultát remélni sohasem szűnik meg. Íme, hova ért el, hova sodorta sorsa a hideg, gyakorlati, számító Széchenyit! Ifjúkori naplójából tudjuk, hogy *Bánk-bán*-t «veszedelmes tendenciája miatt» rossz darabnak tartotta és csodálkozott rajta, hogy a Nemzeti Színházban előadják. És a *Blick* egy lélekállapotot tár föl, a magyar lélek történeti tragikumának egész sajátságos, forrongó világát, mely királyhűségének rendületlenségében és nemzeti érzésének izzásában oly csodálatosan közel mutatkozik nem is Bánkhoz, hanem Peturhoz.

Ez a fejlődés, amint szubjektivitása mind teljesebben bontakozik ki előttünk munkáiban, életének tragikus bonyodalmával és végzetével halad előre. Megindul, mikor Kossuthtal és a közhangulattal először kerül szembe s befejeződik, mikor a forradalom után ennek a közhangulatnak szenvedélyében is újra eggyé lesz nemzetével. Tragikuma abban gyökerezik, hogy amit érzésével indított meg, az rohamosabban indult fejlődésnek, mint a magok, melyeket gondolataival vetett el. Az ő lelkének tüztől lángra kapott a magyar önértet, az erőnkben és jövőnkben való bizalom, az áldozatkészség és hősiség. A nemzet követelte a jövőt, melyet ő ígért neki, [de talán korábban, mint amikorra biztosan megalapozhatta. Ő csak biztos alapon, minden magyar kéz munkájával, minden magyar fej okos belátásával, minden magyar lélek türelmével és kitartásával hitte és akarta fölépíteni az új Magyarországot. Igazáról meg tudta győzni nemzetét, de az érzések, melyek igazsága által ennek nyomában fakadtak, gyorsabban fejlődtek, mint igazi és végleges győzelmöknek lelki föltételei. Közöttük a legfontosabbak, a legelengedhetetlenebbek: a kötelességtudás és felelősségérzet, kicsinyben s nagyban, a nemzeti munkának egész vonalán. Ezek már nem születhetnek meg hirtelen, bármi mély és nemes fellángolásból; csak hosszú, céltudatos, átalakító kultúr munka eredményei lehetnek. Katasztrófánkból, melyben egyetlen vígasztalásunk volt a Széchenyi-től felébresztett nemzeti érzés hősi helytállásának

dicső emléke. Deák bölcseségével kiszabadított ugyan ez érzés rendületlen ereje a balsorsban. De az ő munkája koránt sincs befejezve most sem : annak az új Magyarországnak kiépítése, mely kifejtett nemzeti erejével, anyagi és szellemi erejével megvetvén a maga biztosságának alapját, szolgálja az emberi haladást. Az építés terve azonban megvan : az ő szellemme nemcsak kortársainak szólt, hanem a jövőnek, a messze jövőnek is. Amint nem is egy kor lelke szólt belőle, hanem nemzetéé, szellemében sem egy kor problémájának megoldása érett, hanem egész nemzeti életünké, ennek további folyamáé. A bécsi császári palotának pompás kapuzatában Fischer von Erlachnak, egy közel két századja elhunyt nagy mesternek tervét valósította meg nemrég ezer és ezer munkás kéz: így kell nekünk, a nemzet minden napszámosának, Széchenyi munkáját folytatnunk, eszméit közelebb vinnünk a megvalósuláshoz. Folytatnunk különösen a nemzeti lélek erősítésének és nemesítésének munkáját, nemzeti érzésének ápolásával s kötelességtudásának és felelősségérzetének fejlesztésével.

De Széchenyinek nemcsak gondolatai a mi világosságunk, hanem érzései is tanulságaink. Ő nemcsak lángelméjével lehetett és volt feltámasztója és iránymutatója nemzetünknek, hanem magyar lelkével is. Történetünknek egész folyama, fajunknak egész élete arra tanít, hogy a nagy munkát csak annak az eszménynek hevületében folytathatjuk a siker bizalmával, mely őt és általa nemzetét megindította : a nemzeti eszmény uralma alatt. Világfelfogásunk sok fordulót ért ; de tengelye mindig ez maradt. Ez létünk bélyege, legbelső ereje, történeti folytonosságának elve, mely mi-ben sem gátolta, mindig megsegítette, ha kellett : meg-mentette. Ez ismertette föl vele, Széchenyi lángszelleme által, a közös emberi haladásban, kultúrában a maga nemzeti érdekét. Ez vezette eleddig, kivétel nélkül, valamennyi lépését előre s a természeti törvény biztosságával mondhatjuk : míg magyar nemzet maradunk, ez fogja vezetni. Más szóval : addig maradunk magyar nemzet, míg ez vezet bennünket.

VÖRÖSMARTY MIHÁLY.¹

I. Százados fordulóját üljük ma annak a napnak, 1800 december 1-jének, mely hazánk egyik legnagyobb költőjét szülte. Az idő nagy órájának a századok változását jelentő kongása emlékeztet rá, hogy a mikor legutoljára szólott: a Gondviselés akkor adta nemzetünknek Vörösmarty Mihályt. Minden magyar szív kegyelettel gondol ma erre az ajándékra s minden magyar szem kegyelettel tekint a tájék felé, hol a fehérvári zöld szőlőhegyek lábánál a velencei tó tükre terül. Azon a vidéken, gróf Nádasdy Mihály pusztanyéki uradalmának gazdatiszti lakában született Vörösmarty Mihály és Csáty Anna fia, a nemzet koszorúsa. Ehhez a lakhoz vezet bennünket az a csillag, mely a magyar égen most száz esztendeje fölött szett s amely biztató, útmutató, melegítő, ragyogó fényében nem fogyatkozva, sőt erősödve tündöklék fölöttünk és tündöklenni fog, míg sugára magyar szemet és magyar szívet talál.

Mert Vörösmarty nemcsak azoknak a költőknek egyike, kik csodás és szép mesékkel, főséges és bájos alakokkal, ragyogó és gyöngéd képekkel, a zengő beszéd édességével hatják meg lelkünket s lesznek az élet bajai, csalódásai, küzdelmei, visszasságai között pihentetőink, vigasztalóink, jótevőink. Bizonyára a legelsők közé tartozik ezek sorában is, kiknek művészte a mindennapi élet gondjaiban fáradó léleknek kifogyhatatlan édes balzsama. De az ő költészete nekünk, mint embereknek is, mint magyaroknak is, sokkal több ennél. Nemcsak pihentet, hanem új erőre kelt; nemcsak megnyugtat, hanem utat mutat; nemcsak kibékít, hanem munkára indít; nemcsak

¹ E dolgozat eredetileg Vörösmarty születésének százados évfordulójára készült; majd némi átdolgozásban és kiegészítésekkel Vörösmarty válogatott verseinek bevezetéseül jelent meg.

elbájol, hanem megnemesít ; nemcsak szép álmokat bocsát reánk, hanem új, tiszta és fényes hajnalt derít egünkre. Képzeletünkkel meghódítja érzésünket és akaratomkat is : elragad, fölemel, megvált.

Vörösmarty a magyar erkölcsi életnek mestere. Mind, mind tanítványai vagyunk, kicsinyek és nagyok. Írásait forgatva, verseit olvasva, darabjait nézve : mintegy körüle ülünk és hallgatjuk a mestert. Fülünket beszédének csodálatos zenéjével, szemünket világának káprázatos színjátékaival, szívünket érzéseinek nemes hevével hódítja meg : a szépség erejével vési lelkünkbe magasztos igazságát. Így halgatva őt : tisztábban látjuk életünket, mélyebben érezzük kötelességeinket, jobban szeretjük mieinket, s ebben az erkölcsi okulásban a legnemesebb élvezetet szerezzük meg. És hogyha ma épen az ő szavaival fejezünk ki annyi mindent, ami lelkünkben él gondolat és érzés, a hazaért és királyért, a múltról és jövőről, embertársainkról és kötelességeinkről, a haladásról és igazságról : minek adjuk ezzel világos és kétségtelen bizonyosságát? Nem másnak, mint hogy gondolataink megvilágításával, érzéseink áthévítésével annyira magához kapcsolt, hogy a mi ajkainkon voltaképp az ő lelke szólal meg. Íme a mester, kinek ajakán csüggünk. A lángelméjű mester, kinek halhatatlan szavai a szépség erejével oltják lelkünkbe a legnemesebb igazságokat, ezzel őrzik, ezzel világosítják és ezzel nyilatkoztatják meg.

II. A természet és az emberi élet mire oktat, mire kötelez erkölcsi világunk körében? Amannak vonzó erejét, benne a szépség és igazság örök forrását miképen nézzük, mily érzéssel közelítsük meg, jelenségeit és törvényeit hogyan foglaljuk egybe : az ő szavai szinte bibliai egyszerűséggel mondják meg nekünk :

A természet örök könyvét forgatni ne szünjél :
Benne az Istennek képe leírva vagyon.

A méltó emberi élet törvényeit : a szeretetet, az igazságot, a tökéletesedést a megindító és megrázó

képeknek, az elmét és szívet meghódító hangoknak mily kiapadhatatlan gazdagságával tolmácsolja! A jók, a szenvedők és a nagyok: ezeknek nemesítő körébe vonja lelkeinket. A gyermeki szeretet édes melegségét megőriznünk tanít mindvégig és mindennütt, a hajló kor gondjai közt s a dicsőség magaslatán. Vele sóhajtunk *A szegény anya* után s vele fohászunk *A szegény asszony könyvéből*. A szenvedő ember iránt való tevékeny, áldozatkész részvétünknek nem örök táplálója, buzdítója marad-e az *Árvízi hajós* hatalmas allegóriája s a költő képzeletének «tündéresszonya», ki sorsunk éjjelén a legvigasztalóbb szót igéri:

Önérzeted vagyok,
Nevem Jótétemény.

A nagyok tiszteletét, emlékek iránt való kegyeletet életünk másik vezető sugarául ragyogtatja előttünk. Mesteréről, *Kisfaludy Károlyról*, *Vitkovicsról*, *Berzsenyiről*, *Kölcseyről*, *Virágról*, *Deákról* írott költeményeiből a nemes hódolat szent tisztasága szól, de mély átérzése is e kegyelet értékének erkölcsi életünkre. Különösen nemzeti irányban, amint *Zrinyi* apotheózisában, egész epikai költészetének mintegy vezérmotivumául, kifejezi:

Nagy példákra magyar már naggyá lenni ne tudjon?

A közös nagy emberi célok, az igazság és tökéletesedés felé való haladás szükségét, vágyát, kötelességét is a lángoló igék hevével gyújtja meg lelkünkben. E magasztos célok egységes erejéről, mintegy az örökkévalóság világából, tétet vallást *Pázmánnal*, a megtért térítővel, isten előtt:

Legszentebb vallás a haza s emberiség!

Az elűzött babona, a levert erőszak, a biztosított béke, a felszabadult nép, a nemcsak megtisztult, hanem megnemesedett gondolat, a győztes igazság: ezek országának megalapítását várja *Gutenbergtől*. A *Gon-*

dolatok a könyvtárban lelketrázó kétségei az emberi sors felől a bizalom és lelkesítés hangjaiba olvadnak. A nagy Széchenyivel találkozik gondolatban: szolgáljuk nemzetünkben az emberiséget.

Előttünk egy nemzetnek sorsa áll.
Ha azt kivittuk a mély sülyedésből,
S a szellemharcok tiszta sugaránál
Olyan magasra tettük mint lehet,
Mondhatjuk, térvén őseink porához :
Köszönjük, élet, áldomásodat,
Ez jó mulatság, férfi munka volt!

III. Íme, mikor az egész emberiségnek kenyeréért és jogaiért való életharcán tűnődik: a nemzeti emelkedés gondolatához jut s ebben nyugszik meg. E gondolatnak s annak az érzésnek, melynek melegén érik, a magyar hazaszeretetnek költője Vörösmarty legelső sorban, s kiváltképen mint ilyen él lelkünkben. Ha egyetlen munkájáról akarjuk elnevezni: a *Szózat* költőjének mondjuk

A hazaszeretet énekese, még pedig nem valamely elvont, általános hazaszereteté, hanem költője a sajátos magyar hazaszeretetnek, minden jellemző vonásában, különös érzelmi összetételében és fejlődésében. Ott van ebben az érzésben egy kis népnek, mely «testvértelen ága nemének», összetartó, elemi, faji ösztöne; meg-megújuló csapásainak, életveszedelmeinek, szenvedéseinek borzasztó emléke; félreértetésének és elnyomatásának keserve; múltja dicsőségének, hősi emlékeinek hol melancholikus, hol lelkesítő büszkesége; a jog érzetének s a szabadság vágyának hullámzó energiája; majd álmatag sejtelmek, majd áldozatkész rajongás. Vörösmarty bizonyára a maga korának költője volt; de az ő ifjúsága és férfikora idejének, történelmünk e nevezetes tizedeinek folytában, a nemzeti életmozzanatoknak az az egész sora felmerült, amelyeknek váltakozó hatása alatt ez a magyar hazaszeretet, a maga sajátosságában, századok folytán kialakult. Ifjúságában nem is egy kormánynak, hanem a «szent szövetség» egyesült ha-

talmak világerejének nyomása alatt nyögünk, pusztulunk, lazulunk. Férfikorában új, nemzetalkotó, szabadságszerző munkához láthatunk; a nemzeti erőnek új forrásai, a múltaknak új tanulságai, a tevékenységnek új körei, a reményeknek új távlatai nyílnak meg előttünk. De míg szántunk és vetünk, felhők gyülekeznek az égen, hogy senki sem tudhatja, egy végzetes napon nem «lesz-e oda az emberek vetése». A zivatar kitör s a forradalom feltámasztja a magyar hőskort, szenvedélyeinek elemi hatalmával, halálmegvető feláldozásával. A költő életének hajló korában hazátlanná lesz a nemzet hazájában: a bujdosók lelke a nemzet lelkévé. A halottsíratók gyásza, kétségbeesése mindenfelé; a föltámadás reményének mécse alig pislog. Negyven esztendőnek e végzetes sorsfordulatai a hazáján csüggő magyar szívnek megütik mindazt a húrját, mely ezer év alatt valamikor megzendült s az a sok hang, a magyar hazaszeretet akkordja, teljesebben, harmonikusabban, mélyebben és fenségesebben nem zengett soha, mint Vörösmarty költészetében.

A jelen sivárságából, bánatából, szégyenéből a múltba merengvén, nem is egy költő, hanem a magyar lélek szavának tetszik már a sóhajtás:

Régi dicsőségünk, hol késel az éji homályban?

A veszedelmek között, az idegen áramlatok, a fölének kerekedő világ hatalmával szemben fajtájának, lelkének és nevének bizonytalan jövőjén aggodó honfiszív szorongását nem Béla herceg fohásza tolmácsolja-e legigazabban és legszebben, újra meg újra:

Teremt-e Isten több magyart,
Míg a világ, míg napja tart,
Ha mink is elfogyánk?

Nem millió és millió magyar szívnek első, utolsó, legforróbb foháskodását hallotta-e meg az időknék és tereknek közeléből és távolából a költő s adta a pólai remetének és vele mindnyájunknak ajakára:

Boldogúljon a magyar hazája!

Boldogulnia kell. A meg-megrendülő, de soha ki nem téphető hitet, melynek levegőjéből él a magyar lélek, a ragaszkodást hozzá, egész a csodákban való bizakodásig, a legegyszerűbben, legkövetelőbben és legforróbban az ő *Jóslatával* fejezzük ki:

Neked virulnod kell, ó hon!

Még a nemzeti temető romjai, az öröknek látszó nemzeti éjtszaka rémlátásai, a kétségbeesés mardosó sóhajtásai között is kitör belőle, a *Vén cigányból*, és belőlünk:

Lesz még egyszer ünnep a világon!

A hon virulása, új ünnepe — de mikor és miként? Aggódva, elmélkedve, elszánva, az erkölcsi fölemelkedés tisztább világosságában, a *Himnusz* gondolatai és szavai bontakoznak ki lelkünkbelől. A munkásság, a szabadság, az egyesség Istenének áldásából; de csak a magunk akarata által:

Naggyá csak fiaid szent akaratja tehet.

Szent akarat, nemes elszánás, kitartó munka, de nem kérkedő láрма és haza-puffogatás. Az igazi *Hon-szerelemnek* ezt az égő, de szűzi tisztaságát maig az ő, szállóigévé lett szavával jellemezzük:

Szeresd hazádat és ne mondd.

A *Himnusz* első sorában a királyok Istenéhez fordul. A nemzeti egység és hatalom egyik legősibb és legerősebb érzelmi alapja fajunkban: a hazaszeretet benső, elválaszthatatlannak látszó egybeolvadása a királytisztelettel, melyet ebben az összetételben és ilyen fokban csak az angoloknál találunk. Nemzeti érzésvilágunknak ezt a jellemző mozzanatát is, azt a viszonyt, melyben királyunkat látjuk, látni kívánjuk: a *Fóti dal* felköszöntője öltöztette elmúlhatatlan szavakba:

A legelső magyar ember a király!

De mindezt, ennek a sajátos magyar hazafiságnak egész nagy és mégis egységes hangulatkörét, erejét és mélységét, keservét és lelkesedését, borongását és tüzét, együtt mindezt, minden magyar időkben és minden magyar időknek, a *Szózat*ban fejezte ki. Ebben foglalta örökre élő és ható igékbe nemzeti etikának legfenségesebb kategórikus imperativusát, melynek költői körülírására nem kisebb szellem vállalkozott, mint Arany János:

Hazádnak rendületlenül,
Légy híve, ó magyar.

Vörösmarty a magyar erkölcsi életnek legnagyobb költői mestere.

IV. Mikép lett mesterünnké? Hogyan, miféle befolyások között alakult és fejlődött érzés- és gondolatvilága; hogyan ért és bontakozott ki költői lángelméje, mely elmúlhatatlan képekbe öltöztette s elfeledhetetlenül hatalmas és édes szavakba foglalta, ami lelkében élt? A költő gyermek- és ifjúkoráról elég számos és megbízható adatunk van s egész pályájáról oly kitűnő életrajzunk, a Gyulai Pálé, mely a maga nemében első irodalmunkban. Ezekre támaszkodva, röviden és nagy vonásokban igyekszünk megfelelni a föltett kérdésekre.

Vörösmarty Nyéken s utóbb Velencén, ahová atyja mint haszonbérelő költözött, majd a ciszterciták székesfehérvári gimnáziumában, hol öt éven keresztül tanult: csöndes, rendszerető, szorgalmas fiú volt. Egy kissé magába vonult, de nem zárkózott; kitűnő tanuló, de nem könyvmoly. Ugy tudjuk, hogy atyjától örökölte komolyságát és erős munkakedvét, anyjától érzékenységet, képzelődésének eleveenségét és nemes, részvevő hajlamát. E kettős örökség képezi alapjelmét lelki valójának. Az ember, amint él: az egyszerű, komoly, igénytelen polgár és tudós; életmódjában, pályájában, kötelességei végzésében, barátai társaságában és a közéletben semmi rendkívüliség: csöndes, vidám és munkás. De kívül a világon, ma-

gányában : egész gazdag érzésvilága hullámzásban, fölverve a képzeletnek eleven tünderségei. Mikor «megjön az éj, szomorún feketednek az ormok s az élet elnyugszik» : hálójába ejti lelkét a merengés s szárnyára kapja az elragadtatás. A szeretett s annyiszor megénekelt magány csöndjében és homályában, épen ezektől, a szenvedély eleven, csatázó erejére kap, világa csodás képzetek omló változataival és káprázatos színeivel telik el s beszéde a zenének édes hatalmával szólal meg. Íme atyja : Vörösmarty az életben ; anyja : Vörösmarty a költészetben. Lelke e két felének van egy összefoglaló, egységesítő mozzanata : a tiszta és szigorú erkölcsi eszme, mely az élet kerékvágásában feltűnés nélkül szerény komolysággal haladó Vörösmartyn ép úgy uralkodik, mint a költőn, ki feltámasztja a múltat, elbolyong a tündérek világába, átröpüli a mindenséget és elbájolja az egész magyar világot.

Lelkének örökölt kettősségét különben fejlesztette az élet is. Alig került Fehérvárról a pesti egyetemre, elvesztette atyját ; testvérei szétszóródtak, anyjából pedig az a «szegény asszony» lett, kinek szűkös sorsát lefestette abban a költeményben, mely a humor gyöngéségére nézve páratlan. A korai kenyérkereset gondja, a fiúi kötelesség gondja, az instruktor munkájának és felelősségének gondja, de meg a szegény deák és nevelő helyzete is : csak szerénységét, igénytelenségét, komolyságát fokozták.

Perczel Sándor, tolnai földesúr házához került nevelőnek előbb Pestre, majd Börzsönybe, s egy évi megszakítással nyolc esztendeig maradt ott. Perczel Mór, a hős honvéd-tábornok és Perczel Béla igazságügy-miniszter, tanítványai voltak. Itt fejledezett belső, költői világa, még pedig annál erősebben, minél inkább el kellett zárkóznia vele. A jobb napokban atyja taníttatta hegedülni az öreg Patikáriustól, de rég abban kellett hagynia, s a leckéből lelkében talán csak egy kép maradt, a rég elfeledett nótákból hattyúdala : a *Vén cigány*. A zenének búcsút mondott ; de a költők olvasásába mindjobban és jobban belemélye-

dett. A legelsőek deákosaink voltak : Baróti, Rajn s, Virág, eredeti verseikkel és klasszikai fordításaikkal Vergilből és Horácából. Az *Aeneis* és az ódák! Egy istenvezette sereg hányatásai és hős küzdelmei, hogy hazát alapítson magának és utódainak : erkölcsi például mutatva föl egy, belső romlástól fenyegetett késő kor előtt ; azután a nagy eszméknek, nagy alakoknak mély és lelkes kultusza : ezek az első komoly és nagy benyomások, melyeket a költészet világából kapott. Első irodalmi barátja : Virág Benedek, kinek lelkében eladdig legbensőbbben olvad össze a klasszikai és a magyar szellem. Minél komolyabban gondolkodott s minél nemesebben érzett Vörösmarty : annál mélyebben kellett mindennek hatnia rá. Ébredő költői lelke Pesten és Tolnában jókor megkapja táplálékát az emberi szellem újkori nagyjaitól : Shakespeare-től, Tassótól, Goethetől és a többiektől, s bennük a képzeletnek és érzelmeknek, gondolatoknak és motivumoknak, színeknek és hangoknak végtelen gazdagságát.

Olvasmányaival és tanulmányaival egy irányban hat reá az élet is. Éveken át reménytelenül és némán szereti tanítványainak testvérét : Perczel Etelkát. Míg az életben észre sem szabad vettetnie vonzalmát, a szép és szelíd leány sugalló műzsája magányos óráinak. Minél kevesebb külső jelét volt szabad adnia szerelmének, természetesen annál mozgalmasabbá teszi belső életét, annál inkább át- meg átfonja annak minden mozzanatát. A kedves képe ott van költészetének első tíz évének lírai és epikai motivumai között. A *Szánakodótól* az *Elhaló szerelem* méla keservének gyönyörű strófiáig, 1822-től 1833-ig, e történettelen, néma viszony s e gazdag ábránd sugallja egész szerelmi költészetét. Epikájának bájos nőalakjaiban mind Etelka képe él : a deli Hajna, kit a tündérség nem hódíthat meg, de az élet boldogsága vár ; a nyájas Etelka, kit a vihar elkap, de megpróbáltatása után megmenekül ; a bús Ida, ki már az élet csalódásának hervadó virága ; végül a szegény Enikő, kit irgalmatlan végzete letipor : mind az ő képe ; tán

sorsa is, a költői lélek sejtéseiben? Ez az érzés szolgáltatta a színeket is Vörösmartynak *Zalánban* és *Széplakban* a völgyiség tájainak képéhez, melyet szerelmének emléke aranyoz be.

Hát a közélet mily benyomásokkal táplálja nemzeti érzését? A század két első évtizede, különösen a második, melyben ifjúvá fejlett, egyike volt történetünk szomorú korszakainak · Metternich kormányának kezdete. A francia háborúk végén az esztelen gazdálkodás által majdnem koldússá tett nemzetet szabadságában és nemzetiségében is tönkre akarta tenni ez a kormány. Mintegy egyesítette a Lipót és Mária Terézia rendszerét, az erőszakét, és a gyámködését, de amannak bátorsága, emennek jóindulata nélkül. Vissza akarja fojtani, elnyomni és elaltatni a nemzeti életet s kiirtani a szabad gondolatot. A csak 1790-ben biztosított alkotmány félretéve, az országgyűlés kapui bezárva, legszentebb nemzeti és emberi jogaink az erőszakoskodó királyi biztosok, rendőrök, kémek, könyvvizsgálók kezén sikkadnak el. A vármegyegyűléseken lobban csak fel itt-ott a nemzeti érzésnek egy-egy szikrája ; de a nemzeti erő fogy, a kitartás lankad, a remény foszlik. Álom kezdi öldösni szívünket s a bécsi kormány 1821- és 22-ben eljöttnek látja az időt, hogy leplezetlen törvényszegéssel, országgyűlés nélkül kivetett vér- és pénzadóval nyíltan széttépje ősi szabadságlevelünket.

De Magyarország, melyet már-már halottnak tartottak, ha másutt nem, élt még a költők szívében és innen vala föltámadandó. Élt Virágében, Kazinczyében, Berzsenyiében Kölcseyében, a Kisfaludyakében, a még ismeretlen Katonáében s az ifjú Vörösmartyében. Az élet épen lazult sivárságában hevítette leg-erősebben azokat az érzéseit, hitta föl leggazdagabban azokat a képzeteit, melyek hazájáról éltek lelkében. Éltek ősi örökségeül, gyermekkorá benyomásai-ból Fehérvárott, az Árpádok városában és temető-jében, öreg barátainak bús panaszaiból s társainak heves kifakadásai-ból, múltunk irodalmi emlékeiből, melyek közül Zrinyit és Mikest szerette legjobban.

Minél kevésbbé nyilatkozhattak meg ezek a benyomásai: annál mélyebbre hatottak és annál gazdagabb belső fejlődésnek indultak; minél hátrább szorította őket a külső élet, annál uralkodóbbá lettek a belsőben. Hatalmuk, uralmuk enyhíti a titkon szerető szív keservét, míg ez nemzeti érzésének azt a, fensége mellett is gyöngéd melegségét adja meg, mely hazafias költészetének egyik jellemző vonása.

Így alakul és fejlődik Vörösmarty belső világa annak a költészetnek tartalmává, mely a magyar szellemnek egyik legnagyobb dicsősége.

V. Vörösmarty, amint lelkének költői világa ekképen kifejlődött: költőnek is érezte magát s korán, még deák- és egyetemi jogtanuló korában kereste az alakot, melyben megnyilatkozzék. Verseket ír, nagyobbára annak az erkölcsi pathosnak, baráti nyájasságnak és enyhe érzelmességnek nyelvén és formái között, melyre első mesterei, a deákosok és németesek tanították. Legszívesebben az antik lírai formákban ír; de hamar megérzi, hogy ezek az alakok és ez a hang lelkének gazdag tartalmát és eleven mozgalmait nehezen tolmácsolhatják. Amilyen kis helytel beéri az életben, oly tág teret kell hódítania a költészetben. Képzelete és érzelmei túláradnak a hagyományos és divatos lírai formák zárt körén. Költői indítékainak gazdagsága, különösen nemzeti érzésének szenvedélyes ereje nem tud beilleszkedni Kazinczy költői elméletébe, s szívéletének finom fényhomálya hiába keres hangot és színeket a klasszicistáknál. Csak bizonyos összefoglaló tömörség, mely legáradóbb beszéde közt is képeiben és vonatkozásaiban helyenként mindig megjelenik, emlékeztet első iskolájára: a klasszikusokra. Keblében új világ támadt, mellyel át akarja hatni a régít s új hangot, új nyelvet, új formákat kell találnia neki. Az új mesterhez, Kisfaludy Károlyhoz csatlakozik, ki föloldozza a magyar költői képzelet szárnyát, a nemzeti élethez kapcsolja feladatait s egyszersmind a nagy modern irodalmakhoz törekvéseit, meggazdagítja tárgy-, képzet- és hangkörét s a voltaképeni irodalmi életet az ország szívé-

ben az Auróra-körrel megteremti. 1824-ben letette Vörösmarty az ügyvédi vizsgálatot s két évvel utóbb elhagyta a Perczel-házát, hogy Kisfaludy körében Pesten egészen az irodalomnak szentelje életét.

Már akkor minden mívelt és jó magyar ember ismerte *Zalán* költőjének nevét. Korábban írt lírai költeményei közül legmélyebben és általánosabban a *Kisgyermek halálára* hatott, melynek gondolatai úgy szárnyalnak, mint a galambok, enyhe szellőt verve a bánatra. *Fehérvár* ódájában első nagy époszának szenvedélyes érzelmi motivuma csendül meg: támasszuk fel a múltat, hogy ébressze föl a jelent. Ezzel az éposszal, *Zalán futásával*, 1825-ben egyszerre kora költészetének élére lép. Az érzület, melyből fakadt, mely átrezgi s amelyet visszhangoztat bennünk: alkotja legerősebb költői varázsát. A nemzet lelke szólal meg Vörösmartyban. Az áldatlan, romlással fenyegető napokban, ami még a jobbaknál nemzeti érzés: lelkébe látszik összegyűlni s ott találja meg azokat a képeket és hangokat, melyek az egész nemzetet képesek vele megilletni. A forrongás, melyet a törvénytelen rendeletek néhány megyében keltettek, így a Vörösmartyéban, Tolnában is, s amelynek következése az 1825-diki országgyűlés egybehívása volt: *Zalánból* a költői eszme és szó hatalmával sugározza be az egész országot. Űzi a nemzeti éjjel álmát, hogy megindítsa a munkát; fölveri a szégyent, hogy megfogadjon benne az erős-akarat; fölidézi a múltat, hogy megteremtse vele a jövőt. A honszerzés hősi véráldozatának képeivel a kötelességre emlékeztet: hogy meg kell tartanunk a hazát, neki és érette élvén. A magyar nemzeti epika nagy triásza mind ebben a gondolatkörben él. Alkotásaikkal, a *Zrínyiással*, *Zalánnal*, *Buda halálával*, melyek mind sötét napokban születtek, nemcsak a játszi képzeletre hivatkoznak, hanem a nemzet lelkére, hogy fenyegetett sorának belső intézésében részök legyen. Zrínyi: a régi hősiséget, Vörösmarty: a nemzeti érzést, Arany: a kialvó hitet akarják föltámasztani. Ha értékre nem mérjük is össze őket, a nemzeti életre való hatása

tekintetében kétségkívül Zalán áll első helyen. A honalapító Árpádra mutatva, beviszi a szívekbe annak az új honalapításnak lelkesedését, melyet elnyomatásunk és elmaradásunk szükségessé tett s amelynek öt év múlva Széchenyi adta programját.

De hát költészetnek milyen a *Zalán*? Az alpári ütközet előzményei és lefolyása, a szívekben és a tettekben, az égben és a földön : ez a tárgya. Forrásai : Anonymus, néhány újabb történetíró, de legnagyobb-részt a költő képzelete. Szellemében, tárgyának és alakjának választásában különösen két író hat rá : az époszíró Aranyosrákosi Székely Sándor, kinek példája a nemzeti mondákra vezeti s a hexametert választja vele formául, meg a tudós Horvát István, kinek fantasztikus lelkesedése és rengeteg tudása sugallójává és vezetőjévé lett az egész magyar költészet ez *epikai évtizedének*, 1822—1832. A mondai anyag kevés, a mithológia néhány tudományos föltevés, a történelmi és régiségtani adatok bizonytalanok : mindennek hatását érezzük az époszban. Érezzük, az epikai szerkezet természetes szabadságának ellenére is, a cselekvény szétágazását, igazi összefoglaltság nélkül ; érezzük, hogy túlságosan nagy részét képek töltik meg történet helyett ; érezzük, hogy hőseit inkább csodálja és szereti, mint jellemzi. De mindamelllett nem ismerünk ily lényeges hibákkal költői művet, mely oly bizton és kétségtelenül éreztetné velünk a nagy költő erejét és hatását, mint *Zalán*. Érezteti képzeletének áradó gazdagságában, festéseinek megragadó hatalmában és elevenségében, az egésztest átható érzületének mély varázsában s különösen nyelvében. Az érzület, melyet fest, beszéltet, áraszt és sejtet : majd hősi ódáknak és himnuszoknak szárnyal, majd elegiákban és heroidákban búsong ; előhangja ezt a csodálatos, majdnem példátlan lírai közvetetlenséget adja meg epikai és drámai részeinek is. Két kedveltje : Zrínyi és Mikes látszanak összeolvadni benne, legalább lelkök alapvonásával : a hősi fölemelkedéssel és a nemes borongással. Mily megható a két világ, melyet megnyit előttünk, amint

szemben látja és érzi egymással: a tettek világa, melyben ember ember ellen, s a szívek világa, melyben az ember sorsa ellen küzd: a dicsőség és a lemondás világa. Az elegikus képek szebbek, mint a hősiek, a szívélet rajza vonzóbb és változatosabb, mint a közé; de a harcok keménységében, iszonyában is, föl egészen Hadúr és Ármány égi háborújáig, a hevült képzeletnek megrázó ereje nyilatkozik, melyet a meghatottságnak egy-egy szava a halál előtt fokoz hatásában.

Ezt a tartalmat Vörösmarty csodálatos nyelve avatja fényes művészetté. Mi e nyelv titka? Csak találgatni és magyarázgatni lehet; megfejtése a lángelméket szülő Gondviselés rejtelve marad. Amint Vörösmarty hazaszeretete a sajátlagos magyar hazaszeretetnek minden jellemző vonását egyesíti magában: úgy nyelve is nemcsak a legszebb, hanem a legteljesebb magyar nyelv. A népi és irodalmi, a régi és új nyelv gazdagságát, erejét, báját az eredeti nyelv-génusz hatalmával egyesíti s fordulatainak merészségében, képleteinek ezernyi új vonatkozásában, színeinek páratlan ragyogásában és hangjának rezgésében: mégis a legegényibb. Képeinek ezereihez száz-húrú hangszere van. Mint e hangszernek, a magyar költői nyelvnek legnagyobb művésze, voltakép ő maga töltötte be teljesen és dicsően azt a feladatot, melyet híres ódájában *Liszt Ferenc* elé tűzött. Ő hódította meg igazán a hexametert, mely a görög világ óta általa érte meg legnagyobb diadalát. Az ő génusza oldotta meg a nyelvújítási harc ellentéteit is.

A lírai hasonlatok megható bája s a hősi képzeteknek magukkal ragadó röpte: ezek fő szépségei többi epikai műveinek is, a nagyobbaknak úgy, mint a kicsinyeknek. A szimpatikus érzés varázsa, melyben alakjai megjelennek, talán nem egészen objektív költészet a régi iskola értelmében, de mély és igaz költészet. Ennek fényében ragyog *Cserhalom*, *Széplak*, *Eger*. Mindegyikben a heroikusnak az elégikussal való váltakozása, az elbeszélésbe erősen benyomuló lirizmus: Szent László csatabárdjának félelmes csapásai

közt zendül föl a kún ifjak szerelmes epedő éneke ; Ugod vak, féltő szenvedélyének tombolásába behangzik a költő boldogtalan szerelmének melancho-liája ; az egri hősök kegyetlen küzdelmeit Leila égő sovárgásának és a szegény Ida bús hervadásának képei és hangjai szakítják meg. A *Romban*, a hazaszeretnek hatalmas epikai allegóriájában, a legzordonabb fenség képébe a szerelem és családélet bájos idillje szövődik. Az utolsó köztük, 1831-ből, a *Két szomszédvár*, Sámson Tihamér tragédiája, mely költői eszméjének tiszta erejére, szerkezetének kerektségére, hatásának művészi fokozására, hangulatának komor mélységére mind felülmúlja elődeit. Legművészbiben nyilatkozik meg befejezésében Vörösmarty szellemének az a sajátossága is, hogy a heroikusból egy-egy pillanatra átcikázik az érzelmesbe. A zordon fenség képei a legétheribb finomságú érzelmi kihangzásba olvadnak : Tihamér katasztrófáját a szépség keltette gyöngéd megindulás zúditja fejére. Az érzelmi élet festésének ez a bámulatos finomsága a *Szép Ilonkában* aratja legszebb koszorúját. A leányszív szüzi tisztsá-gú szerelme, panasztalan lemondása, néma virághullása soha egyszerűbben és meghatóbban kifejezve nem volt, de a végzet hatalma sem megdöbbenőbben, mint a magyar költészetnek ez egyik legelső remekében. Balladáí, költői elbeszélései, életképei, komorak és vídámak, mind e dús és eleven képzelődés, e bűvös szimpathikus érzés, e nemes életfelfogás s e minden hangban művészi nyelvtelenség alkotásai.

VI. Vörösmarty mint ismeretlen tanuló került a Perczel-házhoz s mint a nemzet koszorús költője távozott onnan. Megszerzett ügyvédi oklevelének használatára nem érzett hajlamot ; inkább írónak sietett Pestre Kisfaludy Károlynak és barátainak körébe. E körnek ő volt legnagyobb költője, s a mester halála után, 1830 óta, vezére is. A következő esztendőben meghalt a «szent öreg», Kazinczy Ferenc is, s innen kezdve egy negyedszázadon át az egész nemzet Vörösmartyt vallja irodalma fejének. Az akadémia mindjárt alakulásakor, 1830-ban rendes tagjának választja

az ifjú költőt, ki mint nyelvész és kritikus, főleg magyar nyelvtudományi és dramaturgiai munkálkodásában vezető részt vesz. Szerkeszti 1828-tól 1832-ig a *Tudományos Gyűjteményt*, majd 1837-től 1843-ig, Bajza és Toldy társaságában, az *Athenaeumot*, mely-lyel rendkívüli befolyást gyakorol a magyar költői irodalom, de az egész közművelődés emelésére. 1843-ban alapít családi tűzhelyet, nőül vevén Csajághy Laurát, kinek «gyöngynél és drágakőnél maradandóbb nászajándéka»: *A merengőhöz* című költemény volt.

Vörösmarty költői munkásságának mindkét felében, 1832 előtt és után, melyeknek elseje inkább epikai, második inkább lírai, állandó hévvel és szívós kitar-
tással keresi a drámai babért: *Salamon*-tól, melyet még Börzsönyben 1821-ben írt, a *Csillag és a Hunyadi*ig, 1844-ben. Shakespeare-t szereti és tanulja mindenek fölött; de bár az érdek drámai feszítésére, színszerűsége láthatólag törekszik, sem valóságosságának erejében, sem drámai hatásosságában követni nem bírja. Mondai és történeti színműveinek, különösen az *Áldozatnak* és a *Marót bánnak* inkább egyes jelenetei, lapjai hatnak a fényes dikció áradó erejével és zengő szárnyalásával, mely nemes felfogásának nemes felindításra törekvő tolmácsa. De drámai között is van egy tündérvjáték, melyet Vörösmarty az Árgirus királyfinak ponyvára került régi meséjéből alkotott: a *Csongor és Tünde*, mely a maga nemében nálunk első és páratlan. 1831-ből való ez is, mint a *Két szomszédvár*; abból az évből, melyben Vörösmarty géniusza, úgy látszik, legdúsabb termékenységében forrott s legintenzívebb és gazdagabb fényében ragyogott. Toldy Ferenc «hibás, de lángelméjű mű»-nek nevezi; előttünk a lángelmének oly fénye sugározza be, melytől már alig vesszük észre hibáit. Az élet nagy kérdéseinek tündő reflexió mélyebben talán csak az *Ember tragédiájá*-val jelent meg költészetünkben, költőiben soha. Az Éj fenségesen sötét igéivel mintha Michel Angelo Éjjele szólalna meg. A költői érzésnek szinte teljes hangköre zeng e bűvös játékban; szenvedély és humor, lemondás és elszántság, gyöngédség és tréfa

szeszélyes szövedékben és ragyogó színekben játszik, s oly hangon nyilatkozik meg, mely a magyar költői nyelvnek legfényesebb diadala.

Lírájának, melyben legnagyobb s amellyel legmélyebben és legállandóbban is hatott nemzetére, uralkodó motívumait már érintettük. Száz hangja van e lírának, de költőjének mégis egy jellemző hangulata. Egyénibb és nemzetibb, hogy sem a klasszicizmus mithológiai képzetkörétől el ne szakadna; egészségesebb és komolyabb, hogysem a német szentimentalizmusból ki ne bontakoznék; hatalmasabb, hogysem ezen az útván egész költészetünket magával ne vinné. Az úgynevezett általános emberinek és a nemzetinek Kazinczytól fölvetett ellentéte, épúgy mint a nyelvharc, költészetünkre mindmáig az ő szellemében oldódik meg, midőn a nemzetit: célt, eszmét, alakot emberileg is legértékesebbnek érzi, követi és követeli. Egész valójának az a kettőssége, szülei öröksége és az élet nevelése, melyre főntebb mutattunk, motívumain, tárgyain, képein is szembetűnőleg megérzik. Az élet mindennapi kötelességein, mozgalmán, zaján túl, a magányban lett költővé: a *magány* és az *álom világa* költészetének is leggyakrabban visszatérő, legkedveltebb indítéka. Szíve itt melegszik fel, gondolatai itt hevülnek át. Tünődései az emberi lét és haladás kérdésein rapszodikus hevületbe ragadják; általában szívesen hajlik reflexióra, de gondolatait szívének melegen érleli és fantáziájának szárnyán bocsátja útra. A dal egyszerű, üde, röpké hangjának is mestere; de lelke lírájában is, mint époszaiban, többnyire elragadtatva szállong vagy borongva méláz, sőt e két hangulatot művészileg köti vagy vegyíti össze. Képei és szavai ép oly nagy, mint gyöngéd szívet nyitnak meg előttünk, amely örök hullámmzásban dobog, küzd vagy sóhajt az emberiségnek, a hazának és önmagának jogaiért és méltó boldogságáért.

A haza új alapítására *Zalánban* kondul meg a harangszó. Az 1825-diki országgyűlés már megnyitja a nemzeti érzésében újra ébredt Magyarország reformkorát, melynek politikai és társadalmi vezére Széche-

nyi, költője Vörösmarty. A nemzeti erő kifejtésében, az alkotmány biztosításában, majd demokratikus alakításában, a művelődési és gazdasági élet fejlesztésében, a nagy cél lelkes szolgálatában munkához látunk: intézményekben, áldozatokban, tettekben, gondolatokban és szenvedésekben haladó munkához. Országgyűlésről országgyűlésre, sikerről sikerre törünk előre. A régi dicsőség nem késik már a múlt éji homályában; sugara a jövőben is megcsillan. Magyarország lesz! A nemzetet átjárja a munka, a küzdelem, az emelkedés öröme és láza; de meg-megdöbbennek a bizonytalanság sejtelve s benne a régi rémképek. Vörösmarty a nagy Széchenyi zászlaja alatt s kezét fogva barátjával, az ifjú korában szintén írónak készült Deák Ferencsel: a kor vezető eszméinek és forrongó érzésvilágának tolmácsa. Hazafias ódáinak, himnuszainak, elégiáinak, aposztrófáinak, intelmeinek az egész hazát bezúgó hangjaival magasztalja a dicsőket, erősíti a küzdőket, bátorítja a csüggedőket, korholja a közönyösöket és maradiákat s a legmagasztosabb áldozati tüzzel, egy nagy költői szív lobogó lángjával engeszteli a végzetet. De megengesztelhetik-e ő és nemzete? A jelenből a letiport lengyel szabadságharc rémei, a múltból Rákóczi, Bercsényi és Mikes árnyai szállonganak körülötte. A nagy nemzeti munka nemcsak munka, hanem egy sok százados küzdelem folytatása az ellenséges hatalmak ellen. Széchenyivel együtt a költőt is meg-meglepi a szorongó sejtelen, hogy nemzetének nagy erőgyűjtését küszöbön várja a megpróbáltatás. A lelkesedés tüzes óráit a kétség borongása váltja fel: valósággal a jobb kor vár-e ránk vagy a nagyszerű halál? Lelkének ezt a vívódását hit és kétség között fejezi ki a *Szózatban*. Egyetlen lírai költeményéről sem tudjuk, hogy oly lassan, oly soká ért és készült volna, egy egész eszten-deig, mint ez a nemzeti ének. Egy kor hangulata szülte, de e hangulatban a magyar léleknek teljes és örök nemzeti érzése: büszke önérzete, égő fajszeretete, törhetetlen jogérzete, a régi dicső emlékeknek elragadtatása, balsorsának mélységes gyásza és magá-

hoz való hűsége. A refom-kort bezárta a forradalom s az új világnak új nagy költői jöttek: Petőfi, kit atyai szívvel fogadott és támogatótt Vörösmarty, azután Arany, kinek ő ítélte oda legelső koszorúját. A korok eszméi, törekvései változtak és változnak; de az a nemzeti lélek, melynek hazafi-érzését legbelső valójában és teljességében megnyilatkoztatta a *Szózat*, nem változik meg soha. Ezért maradt meg a mi költői imádságunknak és meg fog maradni utódainkének is.

Költőjét az 1848-iki országgyűlésre Bácsbodrog megyének almási kerülete követévé választja s a kormány a kegyelmi szék bírójává nevezi ki. De a forradalom katasztrófája romba borította nemzeti életünket s a romok Vörösmartyt is eltemették. Megváltozott a külső világ, melyben derűs komolysággal haladt és végezte napi munkáját; itt nem volt többé munkatere, megváltozott belső világa is, az a tündérvilág, melyben életének szebbik felét leélte. Képzeletének gazdagsága és érzelmeinek elevensége e szörnyű napokban csak kétségbeesésének lehettek forrásai. Falura vonult; ősmondáink énekese a regéknek egyik legősibb színterére, Keveházára, azután Baracskára és szülőföldre, Nyékre s gazdálkodni próbált egy kis bérletben. De meg volt törve testileg és lelkileg. Shakespeare-ből *Leart*, a koronájától megvált agg király tragédiáját fordítgatja s néhány keserű költeményt ír. Az *Ember életében* megírja sorsának elégiáját, a *Vén cigányban* még egyszer átcikázza szelleme az emberi és nemzeti élet egész nagy tragédiáját, háborgó lelke egy vigasztaló sugarat követel magának és népének: azután behúnyja szemeit.

Pesten, ahol gyógyulást keresett, 1855 november 19-én, ugyanabban a váci-utcai házban halt meg, melyben huszonöt évvel azelőtt Kisfaludy Károly halottas ágya mellett állott.

VII. Vörösmarty a *Cserhalom*hoz írt *Utóhangban*, a világköltészet legszebb elégiáinak egyikében, írja e sorokat László harcainak költőjéről, magáról:

Őt hamar a sors erős vas karja lehúzza örökre,
 És benővik sírját a vad fák ágai ; akkor
 Még ki fog emlékezni felőle? ki tudja, hogy ott is
 Megfáradt ember hamvára nehezkedik a domb? . . .
 Nem tudják ; de ne is tudják ; csak az ősi dicsőség
 Híre maradjon fenn s unokánk tettekre hevüljön !

A legmélyebb megindulással érezhetjük Vörösmartyban a költőnek és embernek nemes összhangját, ha e sorok mellé idézzük azt a nyilatkozatát, melyet Petőfire vonatkozólag tett : «Nem szeretnék úgy meghalni, mint az ország első költője.» Nem álmodik költői nevének, hírének jövőjéről, sőt szívesen lemond róla ; csak eszméi érjenek diadalt. Mily kivételes hang ez a nagy költők karában, idegenben és nálunk egyaránt ! Zrínyi, Csokonai, Petőfi a dicsőség fényétől besugározva látják nevöket és költészetöket a jövő távolában ; Vörösmarty a feledés rögei alatt a magáét. Lelkének ez a teljes és mély beolvadása az eszmébe, még pedig a nemzeti eszmébe, melynek életét, lángelméje kincseit áldozta, személyiségének ez a kész odaszentelése a köznek : talán legmélyebben és legnemesebben jellemzi egész valóját.

Nagysága igazán beolvadt, alkotólag olvadt be nemzeti életünkbe, melynek erejét, hűségét, kötelességeit, eszméit és céljait oly velőkéig ható erővel és oly szívet hódító tűzzel hirdette és hirdeti máig. Beolvadt, irányozva, példát mutatva költészetünkbe, melynek mindekkorig legelső nyelv művésze ; az eszmék, hangok és formák leggazdagabb és legváltozatosabb körének tolmácsa ; nemzeti irányú fejlődésének egyik nagy alapvetője ; értékére nézve, a világirodalom szempontjából, Zrínyi óta az első klasszikusa. Így olvadt Vörösmarty géniusza a jövőbe. Így és itt látván őt, bizton elmondhatjuk, hogy neve és dicsősége nemcsak korának történetétől, hanem költészetünknek, sőt nemzeti életünknek egész jövő fejlődésétől örökre elválaszthatatlan.

ARANY NEMZETI ÉRZÉSE EPIKÁJÁBAN.¹

Van-e, aki nem találja természetesnek, hogy Arany érc-alakja csendesen és mélázva ül talapzatán, míg a magyar epika múzsájává eszményített Piroska koszorút fon neki, Toldi pedig, lábaihoz telepedve fegyverzetében, örzi dicsőségét? El tudnók-e képzelni őt szónokolva, izgatva, riadót verve, harc tüzeiben égve?

Pedig az ő méla lelke és csendes pályája, ha mélyebben tekintünk beléjük, küzdőtér képét mutatja lelkünk előtt. Küzdelem terét, melyen évtizedeken keresztül keserű tusa folyt sorssal és emberekkel. A költő szívének vércseppei borítják e teret. A nemzeti gyász minden fájdalma visszhangzik lelkében. Küzködik a végzettel, hogy adja vissza elvesztett hazáját, elvesztett reményeit, elvesztett gyermekét, elvesztett barátját. Még őt, dicsőségének nagy osztályosát is el kellett vesztenie. Nem tud megnyugodni az örök törvényben, hogy a nagynak egyedül kell lennie, vagy ha jó csillaga egy rövid órára társat rendelt neki, el kell vesztenie és egyedül maradnia. Végre *eltemeti*, elsiratja az ezerekkel együtt, kikkel a dicső társhalált halt. Melléjük temeti lelke ifjúságát. Ege beborul s a kétségbeesés és gúny villámai cikáznak rajta keresztül. Milyen küzdelem ez, melyben fárad és roskad, hevül és vérzik, harcban az ég és föld hatalmai ellen, a meghasonlás kísértetével vívódva, a rég elhullott hősök árnyékait toborozva új hadsereggé. Az eltört, szerte heverő fegyverek nem segítettek ; de van még egy fegyver, amelyben jobb percei derültén bízik s amelyet felragad : az eszme szava, az ige ereje. Harcol hát velök. Szellemi hadának élén a biztató zászlót akarja feltűzni magasra, ahova csak ő tud emelkedni, ahol mindenek meglássák. Az erőszak nem érhet oda

¹ Felolvastatott a pozsonyi Toldy-körben, 1887 nov. 13-án.

fel: a lángész magaslata az. A pusztulásból eredő új életet hirdetni, a kétségbeesettek vigaszát a hadak útjában, Csabában, Isten csodájában, mely csak az ideig-órát győztes erőszaknak csoda, a tűrő és hívő igaz előtt pedig Isten igazságának teljességében való megnyilatkozása.

E sokat szenvedett, ez a mélyén folyvást zajló szív, ez a mindig érzései által ihletett képzelet epikai alkotásaiban, főleg és kivált ezekben, hagyta ránk pályájának örök emlékeit. Olyan műnemben, melyet tárgyasnak nevez a széptan s abban különböztet meg, hogy a költő nem a maga belső világát fejezi ki benne, hanem a külsőt. Képzeletének kiegészítő, alakító, csoportosító, bonyolító, megvilágító munkájában: ennek alakjait és viszonyait. A lírikus Aranyt megszoktuk az üstökös uszályának nézni csak; a csak tündöklő fényével az epikus ragyog szemünk előtt. Ha egy szobrász három ágú babért nyújtana neki, alig habozhatna a felírásokra nézve: *Toldi, Buda halála, a bal-ladák.*

Az epikust pedig egész más adományainál fogva szokták dicsérni. A képzelet gazdagsága, a jellemzés igazsága, a világ eleven festései, az előadás tiszta tárgyiassága: íme az epikus tehetség leggyakrabban emlegetett érdemei és erényei. De mind e tehetségeken túl, mindezeknél mélyebben nem hiányozhatik még egy, elemibb és hatalmasabb, mely mind amazokat sugallja, vezeti, irányozza, s egyedül teszi képessé művészi alkotásra: a költői érzés. Az érzésnek rendkívüli fogékonysága. Ez ad életet alakjainak, igazságot meséinek, hatást előadásának. Nem mintha mindazon, amit elbeszél, fest, felmutat, szükségkép magának keresztül kellett volna mennie; mindazt, amit tolmácsol, önmagának is úgy és mindenben éreznie. De ki kell fejlődve lennie fogékonyságának minden iránt, ami emberi. Mi ez a fogékonyság? A fejlett és fejletlen, tudatos és tudattalan, kinyílt és szendergő érzések sokasága, teljessége. A lelki szervezetnek kiváló finomsága és mozgalmassága, mely gyakori és mély hullámmzásban van s amely a megfelelő

hatásra hullámszani képes és kész. Mindannak, ami az emberi szívet megrázza, mozgásba hozza, elragadja: rezgésbe kell hoznia szívét; találnia itt valamit, aminél fogva megindítja. Az érzésvilág törvényeit magában tanulnia ki, a lelkesedés, szeretet, bánat és csalódások iskolájában, hogy a jellemek százféle változatai között bizton mutathassa torz vagy fenséges alakulásaikat; hogy személyeit ajakukon és tetteikben igazán és elevenen fejezhesse ki. A szem, mely élesen képes felfedezni az emberi érzések és tettek összekötését, kétségkívül elsősorban lelkének kiváló fogékonysága által lát.

Arany, ki az érzésnek oly gazdag világát rajzolja, oly igaz és természetes hangját találja meg, oly biztos indítékaiban és oly következetes fejleményeiben: rendkívüli mértékben bír az epikusnak lírai adományával. Az általa festett életnek gazdag érzésvilága, ennek természetessége és igazsága: a magáénak felelt meg. Jobban mondva: ebből keletkezett. Érzékenysége valóban jellemző vonása szellemének. Minden, ami érinti: emberek és viszonyok, képek és helyzetek, köz- és magánéletének eseményei: élénken és mélyen megrezegtetik lelkét, s a keserv vagy tréfa, humor vagy melancholia, enyelgés vagy maró kétely hangulatai közt hullámozgatják. Mély keserűségének érzelmi nyilatkozásai ép oly változatosak, amily sok színben játszanak ama könnyebb felindulások, melyekbe szemlélődése és reflexiója ejti. Az ifjúkor szívvilága gazdagabb másnál; de az érzések oly köreibben, melyek a költészetben ritkábban vagy egyszínűbben jelennek meg, hasonlíthatatlan bő: a férfikornak és öregségnek mily gazdag érzésvilágát tárták föl kisebb versei! Amint gyöngülő szemei előtt enyésznek a külső világ színei és vonalai, belseje annál élesebb vonalakban, annál gazdagabb színekben nyilatkozik. Minden sora visszavezet egy nagy lélek világához, de a leggazdagabb sugártörésben. A *Tölgyek alatt*, a *Pesti liget*, az *Epilógus* s az 1877-diki margitszigeti gazdag aratás az őszi virágoknak oly üde, dús, színes bokrétája, melyhez e nemből alig hasonlíthatunk valamit. A régi

fogékonyság ez, melyben új érzések fogannak, nem kevésbbé mélyen és gazdagon, mint egykor; a régi költészet, «*csak hangköve más*».

Az érzés e rendkívüli fogékonyságával egyesül nála szemérme. Valami sajátos tartózkodás világ elé vinni magát. A szerénységnek és büszkeségnek az a keveréke, melyet férfiúi léleknek nevezünk. Az ifjúnak jól áll a lelkes kitörés, jól áll a búsongó panasz is; a férfi rejtegeti a pillanatnyi fölindulásokat, szilárd lelkének megrezzenéseit. Mintegy fölöttük állónak képzei magát s boszús, ha nem tudja elhallgatni; a gúnynak, iróniának, humornak költői álarcát ölti magára. Arany-nak e férfias szemérméből foly szerelmi költészetének eltűnése, s az *Ószikék*, az a gazdag kincs, melyet aggkora meghatottságainak, ellágyulásainak emlékeiből gyűjtve és fiókjában rejtegetve, hagyott reánk örökségül. A rejtett érzés nehezen fogy, lassabban enyhül. Maga is el-eltűnődik: «*mért sebeit rejtegetni: szégyen-e a fájdalom?*» Keserűn panaszolja egy csonka és rejtegetett versében «*örök belső vérzést*»; de nem tehet máskép. Ez a sajátsága is az epikust szolgálta és gazdagította. Az érzés szemérme: az érzések magába zárása. Ami meghatja, amit érez: magába zárja; keletkezésében, fejlődésében, árnyéklataiban megfigyeli; hullámmzásában kiismeri. Csak ritkán foglalja a maga lelkét kifejező énekekbe; gyűjti és ápolja, rejtegeti és halmozza, hogy annak idején egy-egy epikai alkotásában, változtatva és alakítva, de az igazságnak lehető erejével tárgyasíthassa. Érzésvilágának ez elzárt elemei, vonásai, töredékei lassanként a világ képeül sokasodnak, rendezkednek, módosulnak és jelennek meg. Küzdelmeiről hallgat ajaka, míg elzárt keble teljes tartalmát az emberiség küzdelmeinek megható képébe olvasztja. A leverт nemzet énekesétől dalt kíván az erőszakos hatalom: keserű fölindulása a *Walesi bárdok*ban keres kifejezést. Atyai szívének szeretetével, mellyel elhalt leányát vette körül, emlékezésének egész fájó hevével, melynek lírai kifejezése 1866-ban töredékben maradt: Toldi boldogtalan Piroskáját árasztja el.

Hogy érzékenysége által gyűjtött, szemérme által elzárt érzései ilyen módon tárgyasulhatnak, így sugallják epikáját, még egy tulajdonsággal kell bírniok: a mélységgel s ebben az állandósággal. A benyomásoknak valóban érzésekké kell lenniök s mélyen hatniok, hogy zártságukban el ne foszoljanak. Arany a legmélyebb érzésű ember és költő volt. A nagy sebek, melyeket élete küzdőterén kapott, oly mélyre hatottak szívében, hogy egyikből sem tudott kigyógyulni. Mindegyik halálos volt: az egyik, mely a hazafit érte, megölte ifjúságát; a másik, mely az atyát sújtotta, megölte nyugalma és reményeit. Minden viszonya: tisztelete, szeretete, barátsága örök. A szeszélyes és nehéz természetű Petőfinek talán csak ő az egyetlen barátja, kivel való viszonyát felhő sohasem árnyékolta be. Arany viszonyait csak a sír szakítja meg; sőt még az sem. Petőfi, Juliska élnek neki; amannak mintha végig kezét szorítaná, elköltözött gyermekét mintha végig fájó szívéen pihentetné.

De az epikus: a sajátlag nemzeti költő, a nemzet komoly énekese. A nemzeti eszme az, melyből ihletét meríti, a nemzeti erő és nagyság, mely eltölti lelkét, a nemzeti jellem, melyet kifejez, a nemzeti érzés, mely hat benne s amelyre hivatkozik. Költészetének a nemzeti jellege, valójának legerősebb, legszorosabb összeköttetését illeti nemzetével. Ennek nemcsak múltó törekvéseivel, pillanatnyi eszme- és érzésáramlataival, hanem egész mivoltával, múltjával, jelenével, érzésének és gondolkodásának állandó és jellemző sajátosságával. Aranyt kiváló mértékben ez az egész, teljes, örök magyarsága teszi naggyá. Petőfi szenvedélyes, lázongó, lázas magyarsága a forradalmi kor magyarjának bizonyára legeragadóbb költői megtestesülése; de nem ez a teljes, örök magyarság. A magyar géniusz mindannak színével, ami benne mély és állandó, egy és örök, Aranyt ajándékozta meg legteltjesebben. Kell-e fejtegetnünk, hogy a legmagyarabb lelkű költőnknek érzékeny, zárkózott és mély érzésű szíve mennyire együtt dobogott nemzetével? Mennyire együtt örült és sírt, remélt és gyászolt, remegett és áldozott, élt

és halt vele! Mennyire egy volt vele, mennyire neki köszönte ihletét és neki áldozta lángszellemét!

Az első nagy vihar, mely Arany lelken átrohant s teljesen felforgatta azt: a hazafi fájdalom volt, a forradalom bukásán. Ez a csapás osztja mintegy két felé egész lelki életét s egész költészetét. Tiszta szemmel, derült arccal, ragyogó tekintettel kereste előbb eszményeit. A költeményben, melyet első helyre tett versei között (*Télben*), így köszönti múzsját:

Deríts szép álmokat, örököld tavaszról,
Oh költészet, nekem!

Múzsa meghallgatta: örökzöld tavasz volt az, amit szemei elé varázsolt s amely az ő ifjú szemeinek tükre által hallhatatlan képekké szövődött. Tavasz, melyben a méh zümmögi gyöngéd románcát, az ifjú Toldi vívja első párbaját, Szécsi Mária és Vesselényi szíve szerelemre dobban, Rózsa királyfi és Tündér Ibolya tréfás és komoly csodadolgai megesnek; tavasz még az is, melyben a vén Toldi utoljára emeli fel a nemzeti címer becsületeért buzogányát: az agg szív végső lelkesedésének új tavasza. Az érzés ifjú frissége, a felfogás tiszta derüje, az enyelgő tréfa és gyöngéd megindulás enyhe sugarai, az életnek egészséges és vonzó színei s éles és nyugodt körvonalai, az egyszerű szív naivitásának s a fényes szellemi művészetének bájos harmóniája. Az enyhe tavaszi levegő meleg és tökéletes tisztasága az alföldi síkon. Ebben a légkörben tekinthetett szét; «nézte, mi szép van égen, földön».

Az ágyúk füstje borítja be elsőben e nyílt és derűs eget, a honfiúi aggodalom köde szállja meg e verőfényes mezőket, kardok csattogása, puskaropogás, paripák dobogása dülja föl e tiszta harmóniát. A költőnek csendes, tiszta, derült világa oda van: szíve együtt dobog a hazáéval s ez lázban lüktet. Ismeretlen érzések támadják meg: hevesek, izgatók, emésztők, minőkhöz lelki szervezete nincs szokva; felforgatják egész valóját s átalakítják látóhatárát. A har-

móniás lélek fenekéig felzaklatva sóhajtja az *Álom-valóban* :

A kétségbeesés az én reménységem!

A nyugodt és tiszta szemek tűzben égve s mégis homályba borulva esdenek a *Válság idején*:

Óh ha most valaki egy sugárcát adna!
Bár a látás után szívem megszakadna...

Az életnek kedves valóságosságában és egyszerű eleveenségében elfogódott lélek előtt megjelennek az első árnyak, kiket élete végeig, balladáiban és lírájában, oly sokak követtenek. Ez első árnyak a rodostói temető felkelt halottjai, kik eljönnek unokáikat harcra buzdítani. Közelgenek feléje a puszta rémei is; de ezektől még megmenekszik, a rólok szóló dal félben maradt.

A katasztrófa végkép beborítja lelkét. A lantot is le akarja tenni, mert :

Oda vagy, érzem, oda vagy
Oh lelkem ifjusága!

Reménye nincs. Alélt hattyú gyanánt várja magára a halált. A régi Arany valóban oda van; de hazafi fájdalomából új költő születik. Az idill múzsája, ki eddig vezette, elszállt mellőle s gyászos testvérére, a tragikai múzsa kezére bízta kedveltjét. Itt válik el pályájának két fele: a vidám és a naív, — a bús és szenvedélyes. Ami egyikből a másikba átjátszik: amott a jövő sejtelve, itt a múlt utórezgése.

Arany elsőben csak azért látszik visszanyerni munkakedvét, hogy a képzelet vakmerő játéka, a kétely lázának és csüggettségének izgalmai, a gúnynak önkínzó torzítása által minél mélyebben merüljön szent fájdalomába. A harmóniát, az élet zagyva képeinek egy-egy tiszta, emelkedett és vigasztaló eszme alá foglalását, mely korábban keresetlen és önkéntelen fakadt lelkéből, sötét perceiben nem is keresi, mert nem is hiszi többé. Kétségbeesése nemcsak felsíró kitörései-

ben keres útat magának ; de gyötrelmes, kacagó írónia leplébe borítja be szemei előtt a világot, a nagyságnak és szerencsétlenségnek világát. Íme a *Furkó Tamás* furcsa töredéke és terve, mely a forradalmi szájhősöket akarta gúnyolni ; maga írja, hogy «sírnia kellett s abbahagyta». Íme a *Nagyidai cigányok*, a forradalom e torz époszának keletkezése, amint ő magyarázza :

Oly küzdelemre, mely világ-csoda,
Kétségbeesett kacaj lőn Nagy-Ida.

Ép annyira líra, mint éposz. Kikacagta és kizokogta magát benne ; de nyugalmit, egyensúlyt nem kapta vissza. Új tervek vonzották ; de csak rövid ideig tudták lekötöni. A képzelet alakjait minduntalan szétrigották az emlékezés rémképei. Újakhoz meg újakhoz tért ; mind gyöngék voltak. Ez időből való sok elkezdett töredéke : «a sok kerített óriás fenék». Lírai sóhajokban kellett széttördelnie fájó lelkét. Egy későbbi kis töredékében énekli :

... Romba dőlt oltáridon, hazám,
A honfi legszentebb könnyével áldozám,
Mint egy Jeremiás nyögdelve bánatom,
Oly megtörött szívvel, de nem oly szabadon!

A sebe nem szűnik meg fájni soha, de idő multán legalább kevésbé égő. Az ég boltja nem derül ki többé teljesen soha ; látásai és sejtelmei nem hagyják el ; fölzaklatott érzései az emberi szenvedélyek vészes hánykódásához, a pusztulás képeihez vezetik. A költészet egyik tragikai műformájához tér : a balladához. Ennek lesz mesterévé. A félhomály, melybe cselekvényei burkolva vannak, az ő lelkének hangulata ; a szenvedélyek szűk szavú nyilatkozásai az ő érzéseinek természete, s e nyomott kornak fél-szavakkal, célzásokkal sejtető kénytelensége. Egészen magából indul e műformának. Mikor első balladáját írja, saját nyilatkozata szerint, nem látott egyet is az

északi balladákból. 1853, 54, 55 és 56 : balladás évei. A végzettel és szenvedélyeinkkel való vészes küzdelmeink képsorozata : mind visszautalók arra a tragikai hangulatra, mely Arany szívét a mi nemzeti tragédiánk lezajlása után elfoglalta. Rejtettebb vagy egyenesebb vonatkozásoknak sincs híján. *V. László*-ban a nemzeti visszahatás és idegen erőszak, *Török Bálint*-ban a hazaszeretet rabja, *Bot bajnok özvegyé*-ben az üldözés és nyomor, mint az erkölcsi nagyság bölcseje, *A walesi bárdok*ban az erőszak tehetetlensége a szellemmel szemben, a háromszor kezdett *Szondi két apródjában* a honfiúi feláldozás fenséges példája áll megrázó képben előttünk. Mindenütt a kérlelhetetlen nemezis.

Az apródok éneke már 1856-ból való. A költő az erőszakon, a balsors és ármány erőszakán túl megcsilantja benne a reményt, az eszme diadalában. Képzületében a múlt a jelenhez kapcsolódik, eszméi összeköttetésbe jutnak vele, alakjába átjátszik ennek képe a nélkül, hogy meghamisítaná amaszt. A nagy epikusok e tulajdonsága kiváló mértékben megvan Aranynál. A nemzeti életet egészében fogja fel. A múltat nem a jelen által meghamisítva, hanem a nemzeti tulajdonságok, erények és tévedések által, benső kapcsolatban látva ennek mozgalmaival. Abban a nemzet életének, törekvéseinek, küzdelmeinek oly jelenségeit látja, melyek az egymást üző századok folyamán új alakban ismétlődven, a költő által felidézett emlékek tanulságul jelenik meg. Így jelenik meg Zrínyinél a keresztyén és nemzeti eszme új összeolvadása ; így Vörösmartynál, ki a haza megszerzésének képeivel inti kötelességére nemzetét, hogy védje és tartsa meg a hazát.

Arany is, mikor nagyobb epikai alkotásokra gondolt, érezte is, tudta is ezt : tudta, hogy az éposz nem múlhatta korát oly korban, melyet a nemzeti gondolat tölt el. A költészet legnemzetibb ága ez. Nem múlhatta korát nálunk, kik csüggedtségbe merülve tengettünk. Nem kellett-e megszólalnia az éposz múzsájának, mely a képzeletet az emberfölötti határáig ra-

gadja s az emberi erő csodás hatalmának képeivel, eszméi győzelmeinek festéseivel hatja meg. A költészetnek szüksége van ezekre a tárgyakra s az emberiségnek, a nemzeteknek szükségük van erre a költészetre. A megpróbáltatások napjaiban visszaálmódjuk boldog gyermekkorunkat s megvigasztalódunk édes emlékeinél. A nemzetek is a csapások súlya alatt fogékonyakká lesznek gyermek-emlékeik iránt. Megemlékeznek mondáikról s szívükbe fogadják regéiket hős eleikről, régi dicsőségükről, az istenek segítségéről, a deréknek és igaznak győzedelméről.

Az ellazult kornak, melynek szívét álom öldöste, Vörösmarty támasztotta föl az éji homályban a régi dicsőséget. Ki támasztja föl a forradalom utáni szomorú évek csüggedt magyarjának? Arany lelkének nagy álmaiba szövődni kezdett a regés hajdan képe. Már egyszer szólott *korához* a múlt emlékeivel. Toldiban a duzzadó ifjú erő nyugtalansága, mely lerázza a viszonyok jármát, fölfelé tör s a diadal és szabadság első mámorát élvezi. Íme nemzetének képe a negyvenes években: anyagi és szellemi erejét összeszedve ifjúnak érezte magát ez is s a népek versenytérére sietett. De hol a kép, mely a tragikus küzdelem sebeiben sínylő s bilincsbe vert nemzet szívébe a föl-emelkedésnek, vigasznak, hitnek egy drága sugarát lopja?

A harc, melynek dicsőségét sirattuk és gyászát nyögtük, történetünknek úgyszólván egész folyamán átvezet, messze, messze, egész ősmondáink homályába. Ezeknek legnagyobb hőse, Etele diadalmasan küzd meg nyugot hatalmasaival. De utóbb elbukik ő is. Népét a feltámadt germán hadak egy szörnyű csatában ölik le és szélesztik el. A székelyek, e maroknyi magyar faj, Erdély bércei közt húzódik meg. De utóbb Csaba unokája, Árpád megjő s visszafoglalja örökét. A világnak, egész világunknak pusztulása volt az is, amit megértünk, mint Krimhilda csatája. A szent romokon kívül semmink sem maradt. Rabok lettünk és elszéledtünk. De nem jönnek-e, biztatva felénk, mintegy a hadak útján, nagy őseink dicső árnyékai?

Nem él-e a magyarok Istene? A szegény székely századokig várta a szabadítót s utoljára is megérkezett az.

E nemzeti gondolat, ősmondáink e sugárfénye vezette Arany lelkét, a kétség és hit hányatásai között, annak érzetére, hogy a költőnek, a nemzet papjának, meg kell gyújtania a feldúlt oltár lángját. A hűnmondákból egy nagy éposz tervét szötte, melyből csak a *Buda halála* jelent meg 1864-ben. A mű tragikai hangon végződik. A testvéri harc, hirtelen fellobbanás, a sors és saját elbizottsága által fenyegetett nagyság képe. Amint Etele előttünk áll, megölt testvére holttesténél: körülötte ármányos cselszövők, a lég visszhangzik egy boldogtalan asszony átkaitól, fölötte a haragvó Isten fellegei. Érezzük a pusztulás szelét, mely mindent el fog söpörni. A költői hatás mély; de a kiengesztelődésnek egyetlen sugara nélkül.

Hátrahagyott munkáiból ismerjük meg kompozícióját. 1853-ban csak Csaba époszát tervezi. 1855-ben már a trilógiából dolgoz ki részeket. Ekkor írja Tompához, hogy «a hűn regéből egy Sahnámét kell dolgozni». 1881-ben összevonva kísérli meg a második és harmadik részt. E töredékek szépségeire nem kell utalnom. Csak az legyen kiemelve, hogy általok világossá lesz Arany lelki világa, mikor époszának terve megfogant, világossá lesz csonkán maradt kompozíciója, egész célzata, gondolatmenete. A Csaba-mondában foglalt vígasztaló motívum volt az, amit belőle kifejteni kívánt. A szorongatott és megváltott székelység, amelyen lelke borongott. A hadak útjának fénye, ahová szemeit vetette. Sejtelmekkel, látásokkal tele szelleme az ősi naív néphit képzelgéseibe olvad. Együtt látja szent László megelevenült ércszobrát, mely századok múlva magyarjainak megmentésére támad, s az elesett hűn vitézek árnyékait, kik az égbolton maradékaik védelmére sietnek. *Szent László* legendája együtt készül *Csaba* első tervével 1853-ban; a motívumok rokonsága szembetűnő: az ősmithosz átjátszik a keresztyén legendába, a pogány hőskor a lovag-világba. Mind a kettő pedig a jelenbe. Nemzetének küzdelme, mely csak nemrég szemei előtt

folylt le, világ csodája volt ; ki ismerte az erőt, mely nyilatkozott benne? Isten csodája lenne-e, ha a hősök lelke még egyszer föltámadna és diadalra vezetné?

A nagy mű töredékben maradt. Jellemző, hogy elkészült a *Buda halálával*, e tragikai koncepcióval, mely megoldatlan komor disszonancián végződik. A többiekből is csak a tragikai hangú énekekkel: a vészes jóslatokkal, melyek Etelének adatnak, az ellene szőtt ármányok rajzával, azután meggyilkoltatásával és elsíratásával, Mikolt királyné panaszával, melynél a naív és tragikus soha művészibben összeolvasztva nem volt s mely Arany egész költészetének kétségkívül legfényesebb lapjai közé tartozik. A többinek csak tervvázlatát bírjuk s ennek egy részletében a a balladává tömörült *Tetemre hívás* motívumát. A trilógia utolsó énekei Csaba biztató hagyása s a hadak útja lettek volna. De annak ígéi mindörökre némák maradtak, ennek fénye mindörökre szétfoszlott.

A nagy költő vigasztalódva szállhatott sírjába. Abban a tudatban, hogy hit, jog és erő visszaszerezte nemzetének igazait. De nem fejezték be küzdelmeit: a magyar szellem harcát megerősödéseért, teljes kifejlődéseért. Oh mikép víhatnók e harcot, mikép remélhetnénk diadalt, hogy megszerezzük a magyar szívnek és magyar szónak mind a földet, melyet őseink vére a magyar hatalomnak szerzett meg, — mikép hihetnénk győzelmünkben mi, kicsiny unokák a hadak útjának legendája nélkül; ha támogatni bennünket a magyar égen ott nem ragyognánk, segítve törekvéseinket s leverve elleneinket és a közönyös bámélszkodókat, csillagkoszorúsan a magyar szellem elhullott hősei, élükön ő, a nagy, a halhatatlan!

KEMÉNY, A REGÉNYÍRÓ.¹

Kemény Zsigmond, első regényének, a *Gyulai Pál*-nak első fejezetében Báthori István lengyel királyi udvarába vezet. Gyulai, az erdélyi követ, Zsigmond, a gyermekfejedelem arcképét hozta és mutatja be a dinasztia fejének. Az olasz művész, kitől a kép való, «a vonalak titkos írását, az arcizmok rejtélyeit, a küzdő szenvedélyek színvegyítését s azon kinyomásokot, melyeknek hüvelyében jelennek meg érzéseink, indulataink, a rögeszmék s uralkodó hajlamok, szóval a lélek befolyását a létegre, tökéletesen ösmerte». Az öreg király elkomorult öccsének lesütött szemü képmása előtt; nem tetszett neki s «Erdélynek sem jósolt szerencsét». A vonalokon át belátott a gyermek baljóslatú lelkébe és végzetes fejlődésébe s az Erdélyre váró gyászos sorsot is felismerte benne.

Ugyanezzel az éles, csalhatatlan, a mélybe és a jövőbe látó szemmél nézi Kemény az egész emberi életnek gazdag képtárát. Nincs festő, ki a test vonalaiban és színeiben a jellemző legfinomabb árnyéklatok iránt élesebb megfigyelő adományt, a lényegre nézve a lelket kifejező nagyobb erőt mutatna, s alig van költő, ki a lélek gyökérszárait, szövedékét, benső és titkos életét tisztábban látná s a maga heves érzésének és képzeletének világánál élesebben láttatná. A legkisebb külső megfigyelése mindig belső lélek-látássá lesz; a szem, az arc, a mozdulatok neki azonnal elárulják azt is, amit épen titkolni akarnak. Érzés, vagy, indulat mielőtt szóhoz jutna vagy tettben nyilvánulna, az ő szemei előtt szinte természeti szükség-szerűséggel vonalakban és színben már csalhatatlanul felismerszik. Rajzai valóban a Van Eyckek genti oltárképének angyalairól a művészeti kritikában sokszor ismételt mondást juttathatják eszünkbe, hogy: képök-

¹ Felolvastatott a Kisfaludy-Társaság ünnepélyes közülésén, 1914 febr. 8.

ből világos, melyikök soprán, melyikök alt. E külsőben festett lélekrajzok sorát, melyekkel minden regénye bővelkedik, hatalmasan nyitja meg Báthori Zsigmond jellemképe, amint egy fenyegető kósza hírre a vinci kirándulásból visszamenekül székvárosába. E tétova lelkű és zsarnoki hajlamú ifjonc még nem ismeri magát ; de Kemény már ismeri ; bevilágítja szövevényes valójának minden zugát s ezzel megvilágítja hőségét, Gyulai Pálnak sorsát is. A fejedelem külsejéből indul ki ; ebből magyarázza lelkét s ebben adja meg egész történetének nyitját.

Ezek a jellemrajzok, épen mivel a külsőben mindig az összetett, gyakran bonyolult belsőt festik vagy legalább villantják meg : sohasem merülnek ki egy-egy feltűnő vonással, amire a korabeli angol regény nyújt ismert példákat. Az olvasónak nem emlékeztetése igyekszik a legrövidebb úton, hanem emberismeretének és emberi érzésének mélyeit keresi. Alakjai, sőt hősei közül is nem egy első tekintetre nem mutatkozik oly sajátosan egyedül, oly mindenektől különbözőnek ; egyességök, határoztatásuk lelkök elemei összetételének sajátosságában, számai rezgésének és irányulásának módjában alakul ki. Uralkodik rajtok egy-egy gondolat, egy-egy szenvedély, mint Gyulain a hála, Tarnóczinén az önző gyűlölködés, Kassai Eleméren a hűség, Eleonórán a hitvesi szerelem, Barnabás deákon a bosszú, Verbőczin politikai dogmatizmusa, melynek rabjai, fanatikussai, áldozatai, de sohasem tipikus képviselői. Megjelenésében ezt az uralkodó vonást a lelki összetétel, a helyzet változásai, a fejlődés mikéntje és fokozatai tekintetében száz és száz változatos mozzanat eleveníti meg és avatja valóságosává. Az egyes ember lelkének mélyén, szenvedélyei születésének, fejlődésének, elhatalmasodásának okaiban, körülményeiben, módjában : ott tárulnak föl a lényeges és elválasztó sajátosságok. Ha költészetünknek másik nagy jellemrajzolója, Aranyra gondolunk : szinte szöges ellentét megvilágításában fogjuk látni Kemény művészetét és módját. Arany, a magyar szónak legnagyobb plasztikusa,

nemcsak époszaiban, hanem még sejtelmes balladáiban is, mind egyszerű lelkeket ábrázol, minél plasztikusabban ; Kemény csupa összetetteket, csupa szövevényeseket, minél mélyebben. Amaz az illatos vagy mérges virágot nyújtja tiszta, kifejtett formáiban ; emezt az illatnak vagy a méregnek forrása érdekli ; a gyökérszálakat kutatja s a talajt, melyből táplálékukat szívják.

Az így rajzolt gazdag és változatos embervilág képe. Kemény embereinek képe a sorssal folytatott küzdelemben teljeseedik ki. Ami fönséges és alacsony, szilaj és vonzó, zord és simuló erő lakik bennök : valójukat igaz és teljes mivoltában ez a sorssal folytatott örök és egyetemes küzdelem fejti ki és világítja meg : a vérboszúvá izzott női hűség Eleonórában, a gyűlöletté sötétült vallásosság Tarnóczinéban, a zsarnokká keményedett emberszeretet Jenő Eduárdban, az árulóvá lett igazszívűség Laczkó Istvánban, a bűnbe csalt erény Gyulai Pálban. Mert önző vagy közcélra törnek, a maguk javát vagy a másokét keresik, az eget akarják a földre hozni, mint a szombatosok, vagy a poklot tenni itt úrrá, mint a muderrisek : valamennyien csak az emberi erő elégtelenségének képei a sorssal szemben. A szellem csalóka káprázatokba von, az erkölcs tévútra jut, a hatalom kudarcot vall. Erőnk érzete csak elbizakodásba visz, legnemesebb érzéseink mértéktelenségre ragadnak, logikánk makacsságunknak szegődik támogatójává ; még szerény rejtekezésünk árnyékában is észrevétlen örvények és szakadékok tátonganak. És itt vagy ott, így vagy úgy ránk csap a legyőzhetetlen, a kikerülhetetlen végzet s elpusztít vagy könyörtelenül kifoszt mindabból, ami életünknek értéket adott.

Machiavelli *a végzet tudójának* nevezi Borgia Cézárt. Ez a félelmes elnevezés illenék Keményre. «Végzet-tudását», komor világfelfogását sehol nem érzékíti meg rövidebben s talán megrázóbban, mint abban a képben, mely az örvény fölött merengő Gyulai képzeletében feltűnik : «Nem hallottatok-e semmit azon ifjúról, ki rémítőn magas kösziklára mászott, hogy

egy keselyfészket kizsákmányolhasson? Midőn épen kezét nyújtá a fiak után, megérkezik az anyakesely és szárnyaival csapdosni kezdi őt. Szédelgett, a légben függe, ujjai, melyek a szirt vékony ágait átszoríták, zsibbadoztak a test és ütések terhe alatt. Fülében vijjongás és suham, agyában örült káprázolatok, szívében jég félelem, szeme előtt tátongó sír, egy kifürkészhetlen mélység! Egyik kezéből lefejlík a szirt, míg a másikkal a véletlen, zuhanások közt és a halál légörvényében, új kődarabokat ragadtat meg. Megint ostrom és bukás, diadalmas keselyszárny s védő szirtszeletek, megint haldoklás és remény! Végre egy széles kőlapra ereszkedhetik le és mentve van, de barna fürtei megöszültek s az ifjúból agg lőn».

Ez a félelmes keselyű ott lebeg Keménynek egész világa felett ; sötét szárnyaival csapkod, éles körmeivel tép. Mindenki rettegi, mindenki szabadulni szeretne tőle és senki sem képes. Könyörtelen és kibékíthetetlen hatalmát nemcsak valamennyi meséjében példázza, hanem utalni látszik rá legkedvesebb hőseinek, alakjainak kiválasztásával és jellemzésével is. Szereti különösen a szellemi élet magaslatairól idézni őket képzelete és képzeletünk elé : költők, államférfiak, tudósok, a vallásos élet hősei. Első közöttük mindjárt a boldogtalan Camcens ; őt követik sorban a tudós Gyulai Pál, a térítő jezsuita Mikes Móric, a reformátor és zsoltáríró Pécsi Simon, a jogtudós Verbőczy és a költő Elemér deák, kinek énekei hazaszerte zengenek. Még az ő elméjük éle is tompának, lelkesedésök erőtlennek mutatkozik életünk keselyűjével szemben. Széchenyi tragédiáját Kemény látta a tragikai peripetia és katasztrófa bekövetkezése előtt. Azután kedves optimistái, élükön a nádorból «magyar kadvá» siklott és megmérgezett Verbőczivel, Fernando kanonok, a két öreg Deák-testvér, a Mikes-ház népe : gyermekes bizakodásuk vértje mint zúzódik össze! Ne feledjük el a sors babonás kutatóit, a csillagjósokat és jóvendőmondókat : Pécsi Simont, a próféta Kádárt és Farkas Istvánt. Egy nagy lidércnyomás az egész világon, melyből mindenki a maga módján mene-

külni törekszik. Ezernyi oknak abban az összefonódó láncolatában, melyet sorsnak nevezünk, a babona hinárba visz, a bizakodás hályogot von a szemre, az erény gyakran védtelenebb a bűnnél, az elme csak új meg új tévedés hinárjába csal, míg «a tömkelegből csak a kárhozat ösvénye vezet ki». Hányszor nem segít még a lemondás sem! A balvégzete elől már meghátrált, álmairól való lemondásba menekült Tarnóczi Sárának az lesz halálos ítéletévé, hogy titkos szerelme viszonztatását megtudja. A tehetetlen emberi akarat és a kibékíthetetlen sors viszonyát, amint Kemény lelkében borong, megrázóan, szinte hasonlíthatatlan költői erővel tolmácsolja Gyulai naplója, mely «egy nemes szív vérébe hullatott méregcseppekkel van írva», és töprengése a kikerülhetetlennek látszó bűnnel szemben, ezek a csodálatos lapok, melyeken a gondolkodásnak gyötrő megfeszítése és a zaklatott érzés kínja játszanak össze.

Nemcsak a számító vétek, hanem a rövidlátó, macacs vagy ferde útra csalt erény is kiszolgáltat bennünket kaján sorsunknak. A gonosz Keménynél önmagát öntudatlanul, de föltétlenül megsemmisítő erő, másokéval együtt mindig a maga vesztén is dolgozik. Tarnócziné képmutató imádsága átokká fordul nemcsak a mások, hanem önnön fejére; Barnabás deák bőszerű elpusztítja Elemért, de magát is hóhérkézre juttatja; Kassai szívtelen kapzsisága és gyűlölete bukásba kergeti Pécsi rajongóival együtt önmagát is. De a balvégzetnek Kemény tragikumában, mely oly megdöbbentő erővel és következetességgel sujt a nemes célú ballépésekre és a megtévedt erényre, nem ez az egyetlen, nem is a rá nézve legjellemzőbb forrása. «A bűn gyakran éppen azon nedvből szívja táplálékát, melytől a büszke erény virít», mondja a nyomorult szárdisi angyal. Az ő legsajátosabb tragikai alakjai éppen abba a pokolba jutnak, melynek útja jó szándékokkal van kikövezve. A tragikai szabadesés törvénye, mely szerint a bukás annál gyorsabb és súlyosabb, minél magasabbról történik, nem az aristotelesi magaslatra, a hatalom polcára utal nála,

hanem erkölcsi jelentésével ostromolja szívünket és képzeletünket. Félelmessége, hogy a mindnyájunkkal, gonoszokkal és jókkal, kicsinyekkel és nagyokkal közös emberi gyarlóság az, aminél fogva teljesedésbe megy. Szemünk gyöngesége, elménk korlátozottsága, érzéseink makacssága, erőnk fogyatékosága, aminél fogva áldozataivá leszünk. E költői világnak legkiemelkedőbb ormai Montaigne szavait visszhangozzák: «A legfenségesebb lélek is csak gyarló». A vallásos dogma eredendő bűnről beszél; Kemény költői dogmája: az eredendő gyarlóság. Bélyege s ebben a fenyegető veszedelem árnyéka valamennyi személyének homlokán ott sötétlik, mint Tintoretto *Keresztről levétele*-nek alakjain a rémes fekete folt.

Kemény nemcsak ezzel a tragikai fölfogással, hanem a megfelelő mély tragikai érzéssel nézi és mutatja költészetében az életet. Sötét, vésszel terhes felhők borítják és villámok járnak, a látszólagos esetlegek, véletlenek forrásaival között. A humornak bágyadt sugara csak ritkán és halaványan csillan ki a felhők közül, inkább csak az öreg és apró gyermekek világában, mint a két Deák, Pista és Dani bácsi rajzában, a Szerelmek életének elején, a boldogult Tarnóczi Sebestyén átalakult emlékében, Naprádiné és Mikes Mihály viszonyában s a csavargó hegedűs kocsmái hazudozásában; Keménynek egész költészetében alig egyebütt. Lelkébe nem talál utat igazán a mosoly; könnyel, lemondással, csalódással, vonaglással, jajszóval van tele. Nemcsak az egyesek katasztrófái, melyek rendszerint magukkal ragadják a pusztulásba egész családokat és környezetüket, hanem a nemzeteknek egyetemes, nagy, vészes válságai is elejétől végig szinte bűvös erővel vonták magukhoz képzeletét. Sebestyén király afrikai romlásán s vele Portugalia bukásán és a mohácsi vész okainak vizsgálatán kezdi; azután a szombatosok rajongó felekezetének rémes pusztulását írja meg; utolsó regényének, a *Zord idő*-nek Buda eleste a történeti középpontja, melybe egykét vonás mintha a szeme előtt lezajlott forradalmunk tragédiájának emlékéből szökött volna. Mennyi le-

verő kép, kiábrándító tanulság, mily komor, vigasztalan hangulat! Mintha Pécsi Debora a mi megzaklatott szívünkől venné kétségbeesett jajszavát: «Oh Isten, mily nyomorult ajándékok az élet!» Valóban ez a világ végtelen messze esik attól, aminek a költészet a magáét jellemezni szokta: «Floret odoratis terra iucunda rosis».

És mégis a pesszimizmusnak ez a hatalmas költészete, az erőszakos borzalmaknak és méla hervadásoknak e világa csodálatosan vonzó, sőt megbűvölő hatással van reánk. Vonz és megbűvöl, még pedig nemcsak költői erejével, képzeletének és érzésének hevével, jellemrajzainak példátlan mélységével és élességével, meséinek érdekességével, műveltségének, tanulmányainak fensőségével. Van valami benne, ami nemcsak zordon világfölfogásának egyoldalúságát s művészi erejének rendkívüliségét érezteti, hanem ellenállhatatlanul vonz hozzá, sőt melegít és fölemel. Valami véges-végig a költő szívéből, mellyel a mienk összedobban, még pedig szeretetben dobban össze. Mi ez? Kemény emberszeretete. Költészetének talán ez a legfontosabb és legmélyebb problémája: a pesszimizmus mint emberszeretet. Nincsen egyetlen lapja, mely meg ne győzne róla, hogy komor világfölfogására jutott elméjét szíve vérezve követi.

Ez a szubjektív mozzanat nem átmelegíti, hanem áthevíti egész költészetét. Érdekesen és szembetűnő módon nyilatkozik meg mindjárt első regényének, a Camoensről írt *Élet és ábránd*nak nemcsak hangja, zgatottságában, hanem szinte ballada formájában, jelenetezésének, berendezésének izzó, szökellő, képzelgető szaggatottságában. Ez a szubjektivitás dobog szinte lüktető erőszakkal személyeinek keserű tünődéseiben, vergődésében, mintha csak magát, a saját belső küzdelmeit tárná föl. Mintha a sötét Kényszer előtt együtt rebegné az «oltáráldozat» Tarnóczi Sárával imádságát: «Add, hogy el tudjam viselni az élet terhét; add, hogy ne gyűlöljem azokat, kiket szeretni tartozom; add, hogy higgyek az erényben» Ott van Keménynek ez az emberszeretete a hitben és gyö-

nyörűségben, mellyel a balsors leste jót, a nemest mutogatja, szinte dédelgeti az emberszívben, mellyel a két Elemért és a Mikes fiúkat, Dóra rejtekező szerelmét és a szombatos Klárát, Cecilt, a kis énekesnőt és az áldozatra szánt Sárát, a csalódott Elizt és a többieket kíséri, ha már meg nem védheti. Ott a lelkiismeretnek elnyomhatatlan hangjában, mely a tévelygők és megtévedtek lelkében olyan rémesen kong, mint a félrevert harang. Ott az elnéző kedvetelésben, mellyel néhány bájos nőalakjának, Báthori Zsófiának és Pécsi Deborának végzetes szeszélyeit festi. Ott a részvétnek szűk szavú, de mély komolyságában, mellyel a megtévedt igazak végzetének betöltét hirdeti. Ez az ő emberszerető pesszimizmusa, mely, igaz, csupa áldozatokat lát, de az áldozatokkal «ott van szíve a gyásypadon».

Kemény érzelmi hevének kiéreztetésére érdekes és tanulságos összevetnünk az ő pesszimizmusának költői hangját a Madáchéval. *Az ember tragédiájáé* lényegében is enyhébbnek látszik az övénél, mert hiszen minden csalódás és bukás után mutat menedéket új törekvésekben, még az utolsó, legborzalmasabb pusztulás után is az isteni kegyelemben, míg Kemény csak a lemondás mentsvárát ismeri, sőt ádáz keselyűje olykor még erre is lecsap. Alig tudok modern költőt, kinek képzeletében a kolostor, Eleonóra, Cecil, Dóra és Frangepán menedéke, olyan fontos helyet foglalna el, mint ő nála. Ami pedig a költő szubjektív érzését illeti, melyben Madách drámája és Kemény regénye fogant, ennek az érzésnek nyomát nemcsak a koncepcióban, hanem az előadásban: kettejük között igen szembetűnő a különbség. A gondolatoknak és érzéseknek sokszor szinte lázasan lüktető dialektikája mellett, mely Kemény egész stíljének jellemét adja meg, Madách előadása, néhány részlet kivételével, egészben hasonlíthatatlanul nyugodtabbnak, sőt hűvösebbnek tetszik.

A heves érzések, melyek Kemény személyeinek ajkáról, de az ő szívéből hangzanak, gyújtják föl és hevítik izzóvá képzeletét. A lángelmék közül is talán

csak az elvonuló, magányos, zárkózott életűeknek lehet ilyen eleven, gazdag, izzó képzeletük, azoknak, akik voltaképp csak ebben a maguk teremtetten világban élnek igazán. Ne csak meséire gondoljunk Keménynek, melyek amilyen egyszerűeknek látszanak vázlatban, olyan mesterien, néha szinte mesterkéltén szövvényesek motívumaik tömegében és láncolatuk kapcsolódásaiban; a szórakozottságáról és feledékenységéről híres költő képzeletének világában a legapróbb mozzanatokra hihetetlenül figyelmes és gondos s emlékezete ennek a világnak minden, legjelentéktelenebbnek látszó mozzanatára nézve is bámulatosan erős és hű. Képzeletéről lévén szó, ne is csak előadására vonatkozzunk, melyet a képeknek toluló tömege néha annyira eláraszt súlyával, hogy szinte nehézkesé és fárasztóvá tesz Kemény fantáziájának legjellemzőbb eleme: fényszóró forrásának az a sugara, mely átvilágít a testeken. Behat a lelkek életébe, belső mozgalmaiba, drámaiba; áttör izzó kohóik ajtaján.

Ezzel az erejével, főként mikor a borzalmasra való hajlamát szolgálja s olykor szinte erőszakoltnak látszik, nemcsak megvilágít, hanem akárhányszor megfélemlít. De lélekelemző szemének szolgálatában egész sorát alkotja, szövi meg vele a drámai jeleneteknek, melyek megrázó erőre a világhöltségzet leghatalmasabb képeivel vetekszenek. Képzeletének ez a drámaisága hasonlíthatatlan erővel lüktet össze a sceneriában, személyeinek rajzában, az ütköző szenvedélyekben, a belső és külső küzdelemnek képében. Kell-e emlékeztetnem például a gyulafehérvári kormánytanácsra, mely az ősz Kendi szavaira vérbirósággá alakul; Zsigmond fejedelem kígyójátékára a leleplezéstől rettegő Szofroniával; az árulóvá lett «szárdisi angyalnak», Szőke Istvánnak első találkozására feleségével; a balázsfalvi szombatos gyűlés véres fejtelenségére; a mikesvári fejedelmi lakomára; Izabella királyné búcsújára Budától és a többiekre?! Kemény híres monológjai is mind kis belső drámák. Heves fantáziája, mely a szombatosok között, János *Jelenéseinek* csodavilágában szinte otthonosnak érzi magát,

szívesen siklik át a rémletesbe s jellemzően árad át személyeire is. Mind képzeletük uralma alatt állanak, ennek csábító erejével járják tragikus útjokat, sok közöttük a maniakus, kiket vezető gondolatuk a kényszerképzetnek tébolyító hatalmával szédít és ragad egészen az örületig.

Ez izzó hevület, e drámai erő mellett Kemény képzeletét kétségtelenül jellemzi bizonyos érzéki vonás, mely nőalakjainak rajzában, sóvárgóinak és erőszakosainak ábrándképeiben s szerelmi viszonyainak jellemében nem egyszer tűnik szemünkbe. De ezzel ellentétben nem hiányzanak hangjai, színei, képei a legtisztább, legeszményibb szerelemnek megindító ábrázolására sem. Hogy Kláráról, Dóráról, Elizről hallgassak, csak Izabella királyné és Frangepán Orbán szerelmére utalok, melynek még «szó sem véthet»; lehellétszerű gyöngédségre, melancholikus bájra alig tudnék bármit is hasonlítani az irodalomból az ő viszonyukhoz, melyet Kemény képzelete az egész ország sorsára fontossá tud tenni.

Az ország, a közösségnek sorsa, amint az egyesek lelkéből alakul és az egyesek lelkét alakítja: ezt a kapcsolatot a legszorosabb bensőségében érzi és tolmácsolja Kemény. Fantáziája, amely lázas készséggel szolgálja horus világnézetét és emberismeretét: ép oly eleven tolmácsa történetbölcseletének és tanulmányai egész kincsházának. Ugyanazzal a gazdagsággal és biztossággal, amellyel Eötvösből a vallás- és állambölcseleti, a lélektani és etikai eszmék tolnak: olyan dúsan és elevenen él és nyilatkozik Keményben az emberiségnek egész történeti világa, a politikai és vallásos, a tudományos, irodalmi és művészeti egyaránt. Az ismeretek e rengetegére, összefüggésük biztos átértésére, a történeti életviszonyok szövevényébe és egységes lelkébe látás mélységére való utalás nélkül hiányos lenne Kemény művészetének bármily vázlatos képe. Ennek a saspillantásnak csodás élességéről nemcsak szorosabb értelemben vett történeti és politikai munkái, hanem történeti regényei is tanuskodnak, még pedig egész koncepciójukban és részleteikben

egyaránt. Ő ezekben is nemcsak az egyes emberi lelkeknek, hanem az emberiség történeti lelkének is nagy bűvára. Csak két példát említek a sok közül. Azt a mély és ragyogó elemzést, mellyel még költői szárnypróbálgatásának korában, az *Izabella királyné és a remete* töredékének elején a XVI. század egész átalakult és forrásai szerint megjelölt világfelfogását jellemzi, megvilágítván vele hősenek, a barátoknak lelkét és pályáját. Azután a fiatal Frangepán Orbánnak a szorongatott budai koronatanácsban mondott beszédét, melyben, Salamon Ferenc ide vonatkozó történet-filozófiai fejtegetéseit megelőzván, Kemény költői munkában adja először egész törökvilági politikánk-nak és küzdő vezéreszméinek legmagasabb szempontú kritikáját.

De ő nemcsak történet-filozóf, hanem a szónak legigazibb értelmében történeti költő. A történelem megfigyelt változásait, kiismert erőit, kielmélt eszméit eleven emberekben, eleven képekben vetíti szemünk elé. A *Zord idő* legelső lapjain leír egy dobokavár-megyei völgyet, az éjtszakának ráereszkedő borújában, Szent Lászlótól kezdve különböző korok emlékét őrző váraival, udvarházaival, kolostoraival: eszméltető és képzelgető hatására, egész perspektívájára mélyebb történeti tájképet, melyben a tér és idő képzetei ily varázsos erővel játszanának össze, alig ismernek. Nagy művésze Kemény annak a költői synchronistikának, mely az egész emberiség életén bizton és könnyen tekintve át, a nagyvilág egykorú távoli nagy dolgainak röpke fényét vagy árnyékát egy-egy kis emberi élet útjára veti. Báthori Zsigmond olasz és spanyol komédiásainak elbeszélései Meyer Konrád Ferdinánd művészetét juttathatják eszünkbe. Kemény nemcsak tudja, hanem érzi, látja a történetet, benne él. Távlatainak természetes nagyító, eszményítő benyomását, midőn a múlt eszméit, érzéseit az egyesek szívében dobogtatja, a valóságnak eleven, képzelgető és elhithető hatásával kapcsolja össze, az örök emberiben mutatván az örök változást. Ez az ő történeti költészetének közelhozó és megelevenítő művészete.

És mily tiszta a felfogása, mily gazdag a leleménye, mily kiapadhatatlan a képzelete az egyes korok sajátos külső képeinek és belső valójának feltüntetésében! Az uralkodó eszméknek, a tolongó érdekeknek, a jellemző törekvéseknek, mindig egyesek pályaképében érvényesítve, mily kibélyegzett vonásaival határozza meg egy-egy kor külön életét. A múlt nála nemcsak dicsőséges és küzdelmes múlt, hanem annyféle múlt, annyféle élet, ahány külön korához fordul. Még fölültesebb szem előtt is világossá lehet, milyen élesen választja el a Báthoriak korát a Rákócziakétól, *Gyulai Pálét az Özvegy és leányaétól* s a *Rajongókétól*. Amott a visszavonulni látszó török hatalom némi szabadabb mozgást enged, de titkos ármányait vésszesen szövö, szemben a prágai udvar jezsuita cselszövényeivel; az ellentétes erők hatása nemcsak a politikában, hanem a felfogások, vallásos képzelgések, szokások, babonák szédítő tarkaságában is érvényesül. A renaissance tudósaival, komédiásaival, csillagjósáival, tornáival, fényelgésével utolsó napjait éli; de önzése és erőszakossága annál jobban féktelenkedik. Rákóczi György erdélyi világán már a harmincéves háború vallásos hevülete és a török nyomás uralkodik. Színe egészben patriarchálisabb és egyszerűbb; politikájára és társaséletére a kálvinista puritanizmus nyomta bélyegét, titkoltabb önzésével és nyílt felekezeti zsarnokságával. Íme, ez az időben szomszédos két történeti élet, jóformán az apáké és fiaké, mily élesen, szinte egymásnak fordulva különül el az ő átható tekintete és megelevenítő képzelete által szemeink előtt. Valóban e történeti költészet, amint Kemény megértésében és megérzékítésében előttünk áll, nemcsak elevenebbnek, hanem szinte igazabbnak látszik magánál a történetírásnál.

Magva, igaz, Keménynek komor igazsága. Amint a franciák nagy lélekrajzolója, Balzac, a boccaccio-i *Contes drolatiques*ban a történeti életnek úgyszólván komikumát festi: Kemény ez élet tragikumának költője. A nemzetek is úgy akadnak meg és úgy bonyolítják be magukat erényeikkel és gyarlóságukkal a sors hálójába, az okoknak végzetes szövedékébe, mint

az egyes emberek. De csodálkozhatunk-e rajta? Ideálja Széchenyi volt ; kora és nemzete közéletének az a küzdelme pedig, amely legközelebbről és legmélyebben érintette : a magyar szabadságharc.

Költészetének inkább erejére és mélységére kíváncsi utalni, mint sokszor emlegetett alaki fogyatkozásaira. Nem bolygattam stíljének egyszínűségét, melyben, alakjainak ajakán, még az életkorok, osztályok, műveltségek különbsége is alig érvényesül, s amelyen helyenkint majd az elsietésnek, majd a fáradságnak nyomai mutatkoznak. Nem, bonyolult szerkezeteinek egyenetlenségeit, meséi vezetésének, jelenetezésének elő-előforduló nehezkeségét és kuszáltságát. De költői géniuszát lényegében oly hatalmasnak érzem, mely méltán feledteti ez árnyoldalakat, s amelynek a mi szellemi életünkben, a magyar gondolat és képzelet világában, előtte nem áll senkisem. Különben is, úgy hiszem, költészetének nem ezekben a fogyatkozásaiban kereshetjük ama feltűnő jelenség okát, hogy Keményt, igazi jelentőségében, a közvélemény alig érti és alig érzi. A külföldnek távoli, idegen, ismeretlen az ő történeti világa. A magunk nagy közönségénél pedig hódításának talán az a nagy igény állja útját, melyet olvasói műveltségének és komolyságának irányában támaszt. Igen mélyre tekint és igen magasan áll fölötünk. Költészetének megértéséhez és átérzéséhez való fölemelkedésünk szellemi életünk egész színvonalának emelkedését is fogja jelenteni.

Jól tudom, hogy ez a kis áttekintés vázlatos és hézagos. Hézagait kipótolni, vázlatosságát kitölteni behatóbb, elemzőbb, részletesebb fejtegetésre lenne szükség. Kemény igazi méltatását megalapozni a lélek-bűvár életrajzíró hivatása lesz ; forrásainak, irodalmi vonatkozásainak kimutatása pedig az összehasonlító irodalomtörténetírás feladata. De meg vagyok győződve róla, hogy mindezek a tanulmányok minél tovább haladnak : csak költői nagyságának és eredetiségének mind biztosabb megállapítására fognak vezetni. E nagyság és eredetiség örök dokumentuma : regénye, a magyar szellemi élet kincsesházának egyik

egnagyobb büszkesége. Valóban a költészet lényegére, az emberi lélek rajzának mélységére és hűségére, az élet titkait kutató szív komoly áhítatára és a képzelet monumentális ecsetvonásaira nézve mindabból, ami csak valaha magyar nyelven íratott, a fátum nagy görög tragikusaihoz és a lelkiismeret nagy angol tragikusához semmi sem áll közelebb, mint a kettőnek misztikus összekapcsolásával: Kemény Zsigmond regényköltészete.

AZ ÉMBER TRAGÉDIÁJA.¹

Költőisége, jelentése, magyarsága.

I.

Ez idén félszázadja lett *Az ember tragédiája* nemzetünk közkincsévé. Ez a jubileum véletlenül összeesik egy százados fordulóval is: épen ama férfiú halálának százéves fordulójával, ki a bölcséleti költészetet először szólaltatta meg magyarul. A nagy magyar lelkek egyik legkiválóbbika, Bessenyei György, a bécsi udvar zajos magányában, majd az álmaival népes bihari remeteségben, fáradatlan kitartással és keserű vívódással igyekezett rajta, hogy a francia felvilágosodás bölcséletének vezető gondolatait a magyar vers és költői próza útján beoltsa a magyar lélekbe. Locke-ot és Voltaire-t nem is csak beléje oltani törekszik, hanem kibékíteni, ha lehet, kiegyeztetni ennek ősi hagyományaival. Elmaradt, pusztuló faja megmentésének az ő egész lelkén uralkodó égő vágyában ontja a verseket, megható vallomásokot, szónoki oktatásokat, hogy az embert és nemzetét magára és feladataira, céljára és jövőjére eszínéltesse. A magyar élet fejlődésének nagy határkövét letette s életének tragikus küzdelmei

¹ Felolvastatott a M. T. Akadémia 1911. évi közgyűlésén.

után szinte úgy tűnt el szem elől, olyan észrevétlenül, titokzatosan, mint azok a mithikus alakok, akik népöknek az ígéret földét mutatták meg. Amint egész újabb szellemi, sőt politikai fejlődésünk is az ő alakjához vezet, a nemzeti gondolatnak és a művelődés gondolatának az ő lelkében való új találkozásához: az a kezdeménye sem maradt követők nélkül, melyet bölcséleti költészetével irodalmunkban indított.

Nem maradt tanító költészetünkben, melynek története méltó önérzettel mutat Csokonai hattyúénékére, a *Lélek halhatatlanságára*, a gondolat és hit postulatumai kibékítésének e költői gazdagsággal áradó kísérletére, melyben az «emberiség merész szószólója» valószínűleg először használja nálunk a napjainkban oly közkeletűvé lett «szabadgondolkodó» kifejezést. Besenyei kezdeménye visszhangzik a regényben: csak a *Karthauzit* említem, mely egy mélyen érző és nemesen gondolkodó lélek történetének külső és belső sorsfordulataiban veti föl az élet értékének problémáját s a fantázia és gondolat dialektikájával adja költői bírálatát. A novellában *Helione*, Jósika fantáziájának ez a legsajátosabb és talán legtündöklőbb terméke, a végtelenségre törekvő szellem Isten ellen lázadásának s a női szív örök ragaszkodásának képe, mely néhány vonással egyenesen Madách gondolatvilágára utal. Így Vörösmarty *Romjának* csodás meséje is, melyben a valóra váló s mindig csak új kiábrándulást hozó álmok sorozata és a végső pusztulás még szorosabb eszmei kapcsolatot mutat Madách költeményével. De egyenesen a dráma mezején is ismételve fölmerül a törekvés az általánosabb eszmélkedésnek költői alakítására. A *Csongor és Tündének* röpke és édes bája szinte figyelmetlenekké tesz bennünket mélyiségei iránt: az eszményiségre törekvő emberi lélek szárnyalásának, küzdelmeinek, sorsának képe és tanulságai iránt. Az ifjúságnak hol sóvár és játszi hangján, hol szenvedélyes hevével szólalnak meg benne már azok a gondolatok az embeerről, erejéről, rendeltetéséről, melyek utóbb az öreg Vörösmarty líráját szinte a húrok szakadásáig reszkettették. Csakó Leo-

náját sem hagyhatjuk említetlenül, melyben egy feyelmezetlen elme és megdöbbenően cikázó fantázia szinte a lázbeteg energiájával hirdeti és magyarázza az emberi élet értéktelenségét s a természetnek jóteköny erejét megsemmisítésében. Bizonyos motivumokban való találkozásánál fogva is érdekes, hogy ez a rémtörténet, mitsem törődve az anachronizmusokkal, ugyanoda van helyezve, a középkori Bizáncba, ahol Madáchnak egyik legszebb képe, Tankréd és Izóra színe is játszik.

2.

A sokáig jeltelen kovácsi sír bezárulta után ép fél századdal, most ötven éve érkezett meg a filozóf-költő Bessenyeinek legnagyobb utóda : Madách Imre, az *Ember Próbája* után az *Ember Tragédiája*. Arany János, ki a Kisfaludy-Társaságnak 1861 október 31-iki ülésén olvasott föl először mutatványokat az ismeretlen szerző ismeretlen drámájából, így jellemzi a hatást : «Majd örvendő meglepetés, majd lelkesült csodálkozás, itt javalló elégyűtség, ott elmélyedő figyelem, mindenütt pedig folytonos, fokozatos érdek kifejezését láttam a hallgatók arcain.» A nemsokára megjelent munkának a hatása is ilyen volt közönségére : az egész nemzetre. Ismétlődött az, ami irodalmunkban eddigelé csak három esetben történt : a *Himfy*, az *Abafi* és a *Toldi* megjelenése alkalmával ; ismétlődött az a byroni hajnal, melynek szellője egy ismeretlen névvel minden palota és kunyhó ablakát országszerte megkocogtatta. Kritikusok s olvasók, Aranytól kezdve az iskolás fiúig mindenki érezte, hogy egy nagy szellem megnyilatkozásával áll szemben, hogy ennek a szellemnek ellenállhatatlan varázsa alá került, mely nemcsak az ismeretlen névre, hanem az egész magyar lélekre fényt árasztani hivatott. A hatásnak ez a rögtönössége, mélysége és egyetemesége, mely mintegy új erővel tört ki 1883 szeptember 21-én, mikor a Nemzeti Színház először mutatta be a költeményt, nemcsak a váratlan meglepetés örö-

mérőül tesz bizonyyságot, nemcsak a tárgy sajátyszerűségének varázsáról, de nem is csak eszmei tartalmának gazdagságáról és mélységéről, hanem egyenesen költői értékéről, a költészet erejéről, mellyel eszméinek gazdag és mély világát Madách megeleveníti.

Mert míg az *Ember Tragédiája*-nak eszmei, tárgyi, felfogásbeli önállását a *Faust*-tal szemben nem volt nehéz kimutatni : épen ez a pont az, amelyre nézve a legelragadottabb kritikus sem tudta egy percre sem tekintetét elvonni Goethétől, kinél tökéletesebb harmóniája gondolkodónak és költőnek talán sohasem volt. Ez a goethei ígélet és mérték érvényesül tudatosan vagy ösztönszerűen a Madách költői erejét illető ítéletekben. Legélesebben Zilahy Károlynál, ki a drámában egy mélyen gondokodó fő megnyilatkozását üdvözli, de mint költeménytől, különösen mint drámai költeménytől minden értéket megtagad. Első külföldi ismertetője, az érdemes Opitz Tivadar sem tartja Madách fantáziáját elégnek feladatára s híján látja annak a varázsérőnek, mely megragad és meghat. Körülbelül ilyen értelmében nyilatkozott felőle mindvégig Madách összes költői műveinek első kiadója, Gyulai Pál is : bár tisztelettel, de bizonyos, szavakban fukar tartózkodással. De még az a magyar kritikus is, ki először írt róla nagyobb, egész könyvet tevő tanulmányt, aki valamennyi bírálója közt talán legmagasabbra helyezi s a *Faust* irányában leghevesebben védi eredetiségét : Szász Károly azt mondja a tragédiáról, hogy «hatalmasan van kigondolva, gyöngébben megalkotva ; eszméje bámulatra ragad, kivitele nem ragad el ; a bölcsészet egész meggyőző erejével bír, a költészet édes bűbája hiányzik». Ez a felfogás azóta átment mintegy kritikai köztudatunkba. Bölcselmi tartalmának mélységét, gazdagságát, elevenségét, eszméinek helyenkint bámulatos élességű kifejező erejét állandóan szembe látjuk állítva, mintegy meghasonlásban mutatva föl a költőiséggel, ennek rovására.

Ebben a felfogásban, nyersebb vagy óvatosabb fogalmazásaiban egyaránt, méltán tűnik föl az indoko-

lásnak majdnem szószerinti egyezése. Mind azon a, szinte szájról-szájra adott és alaposabb vizsgálat nélkül ismételt állításon alapszik, hogy az *Ember Tragédiája* nem indít meg, nem ragad el, nem hat szívünkre. Egy értékítélet, mely pusztán szubjektív benyomásra van alapítva és ezzel indokolva, ami különben a magyar kritikában mindig divatos volt, sohasem lehet meggyőző. De hát az *Ember Tragédiája* költői hatását illetően valósággal így volt, így maradt, így van-e ez? Nem mond-e ellent világosan és harsányan az a szinte példátlan népszerűség, melyet a költemény egy csapásra kivívott s félszázadon át maig fenntartott? Az a kor, melyben megjelent s amelyben helyét kivívta, nem a gondolkodás, mérlegelés, eszmélkedés kora volt; magyar nemzedéke nem olyan közönség, melyet egész lelkével a gondolatok világába merülten el tudnánk képzelni. A hatvanas évek eleje, a tüntetésekkel zajló «kis forradalom» mozgalmi, a szétkergetett országgyűlés zavara, a fölébredt nemzeti erő letörésének új kísérletei: ilyen viszonyok közé köszönt be az *Ember Tragédiája* s egy nemzetet hódít meg, mely a hosszú és elnyomott keserűség, a felcsillanó remény, mindent átható lelkesedés, fenyegető küzdelmek hevülete s egy új életérzés izgalmaiban égett. Élete inkább érzésekben, mint gondolatokban lüktetett. A mű, mely ilyen kort és ilyen nemzedéket meg tud hódítani magának, melyet ilyen kor és ilyen nemzedék érez a magáénak, magát érezvén benne: népszerűségét bizonyára elsősorban költői erejének, az érzés és képzelet hatásának köszöni. A gondolatok világába csak ezeknek erős szárnyán ragadhatja olvasóit.

Nem ejthet-e már ez a körülmény gondolkodóba bennünket s nem utal-e rá, hogy legalább egy futó pillantással mélyebbre igyekezzünk tekinteni s másképp formulázni a kérdést? Kétségtelen, hogy Madách nem művésze a nyelvnek, sem zeneiségének, sem festőiségének. Gondolatokat tolmácsoló, sokszor bámulatosan tömör erejének ritka birtokában van, de zengzetességének, színeinek, bájának már sokkal kevésbbé.

Költői nyelvünknek az a nagy átalakulása, jellemzességben, gyökerességben, hangzásban, melyen az előző évtizedek alatt átment, alig érzik rajta s olykor szinte Kölcsey bölcselmi költeményeinek stíljére emlékeztet. Legkönnyedebb még Lucifernek egy-két női kísérőjével folytatott irónikus párbeszédében, legszárnyalóbb a szónoki részletekben. Ez bizony fogyatkozás, amint Arany is megjegyezte egy Tompához írott levelében; de hozzátéve, hogy: a névtelen költő «igazi talentom, az első Petőfi óta, ki önálló irányt mutat». Ha nyelvének és verselésének ez a fogyatékossága a költészetnek lényegét illetné, akkor nem érthetnők azt a benyomást, melyet Arany egy kis körre jellemez, de az egész nemzetre is s kiváltkép fiatalságára találóan. A lelkeknek olyan fölindulását, mely «kiül az arcokra», költői mű nem verheti föl semmi mással, mint költői erejével. És ha az *Ember Tragédiája* el tudta érni, még pedig a nemzedékek sorában, ezt a hatást, egyik legerősebb és legtermészetesebb eszköze nélkül is: annál kevésbé vonhatjuk kétségbe vagy becsülhetjük le költői erejét és ezzel értékét.

A költői művészet lényegét keresve benne, valóban más eredményre jutunk. Ha nem iskolás meghatározásokat keresünk, ezt a lényegét legegyszerűbben úgy jelölhetjük meg, hogy az érzés és képzelet sugesztív erejével emberi lelkek életkörébe von be bennünket. Magába a költőébe elengedhetetlenül és mindenek előtt. Nemcsak a lírai, hanem mindenféle költészet hatásának ez a fő feltétele. Dantét Vergil vezette, de véges-végig a maga hitének, erkölcsi fölindulásainak, honfi fájdalmanak, szerelmének emlékei, álmái, képei között bolyongott s a *maga* lelkének poklán és tisztító tüzén keresztül a *maga* lelkének Paradicsomába jutott. A Shakespeare-kutató csak annál fogva keresheti a drámák sorozatában Shakespeare-t, az embert, mert mindnyájan érezzük bennök, az ifjú képzelet és érzés küzdelmeitől a pályavégnek verőfényes békéjéig, a szenvedélyek elviharzásáig a *Viharban*. Nem Goethe szelleme lázong-e

Faustban ; amiket «belerejtegetett», nem önnön szívének hosszú és gazdag életéből merítette-e? Természetesen nem költői értékeket mérem össze annak a benyomásomnak kifejezésével, hogy a maga lelkét egyikök sem tárja föl sem mélyebben, sem teljesebben, a maga küzdő, szenvedő, lelkesülő, csalódó, törekvő emberi lelkét, mint tragédiájában Madách. Ha mit sem tudnánk róla és életviszonyairól : ifjúkora költői kísérletéről, mely hajótörést látszott szenvedni ; politikai törekvéseiről, melyeket egy szörnyű katasztrófa némított el ; a «procul negotiis», családi tűzhelynél keresett boldogságának rombadóltéréről ; a nemzeti élet új reménysugaráról, mely már derengett lelkében, mikor halhatatlan költeményét írta : ha minderről mit sem tudnánk is, bizonyára éreznők egy nagy léleknek egyéni világát benne, nemcsak gondolati, hanem érzelmi tartalmát, mozgalmait, életét. Az egész koncepció sajátossága, az az egymásra következő ütközések hatalma, a tetteknek és álmoknak egymásba játszó váltakozása, a keservnek és lelkesülésnek helyenkint kitörő elemi ereje, a szív legmélyebb gyöngédségének különösen Éva néhány alakjában megható kivallása, a nagy megoldásnak a gondolatok világából az érzelmek világába való utalása : mindez végésvégig érezteti velünk annak a Bessenyinek utódját, ki, mint egykor Petrarca, a *maga* Lelkével folytatott vívódását írta meg a *Holmi* dialógusaiban. Nem a szemléletből, tanulmányból, elmélkedésből elvont gondolatok keresnek itt képeket és költői formát, hanem olyanok, amelyek egy szív érzéseiből fakadtak, egy élet tisztító tűzében kristályosodtak ki s ezt a jellemeket félreismerhetetlenül magukon viselik. A gondolat mélységei még mélyebbre mutatnak : az érzés mélységeire. Az *Ember Tragédiája* a szív vérével írt könyvek közé tartozik. A gondolatok dialektikus fejlesztésében a sajgó, hullámzó, torlódó érzelmek dialektikája vívódik és keresi a béke révpártját. Nem igazi, nem eleven képzelet-e az, mely egy lélek világát a világköltészetnek egyik leghatalmasabb és leggazdagabb képsorozatába tudta foglalni s nem igazi,

nem csodálatos költői erő-e az, amely benne ily tisztán és mélyen érzetetni volt képes?

Ennek a szuggesztív erejű költői képzeletnek és érzésnek a tragédia valamennyi lapján élénk toluló bizonyosságai közül az idő és alkalom csak töredékes és rövid utalásokat enged. A költői szemnek milyen élessége szedte össze, a fantáziának milyen ereje színezte s az érzésnek milyen mély gyöngédsége fejlesztette ki Éva vonásait és alakját. Az igazságkeresés és kiengesztelődés legnemesebb harmóniája alkotta meg ezt a képet ilyen káprázatos változatosságban és mégis szoros egységben. A léleknek magasztosságában makacs elszánása és a lelkesedés érzéki brutalitása, a bűnből viasztóhajító eszményiség és a bűntől viasztartó gyávaság, a fölálkozás és élvezetvágy, a ragaszkodás és hiúság képei között mily finom és gazdag szövődék, melyből a legmélyebb és legjellemzőbb vonásokkal úgy emelkedik ki az asszonyi szív, mint az életnek fenntartó, nemes ereje. Íme egy nagy lélek kohója, melynek tűzében salakjától megtisztul az arany.

E lélek költői erejének bizonyosságaiul elég rámutatnom a képzeletnek arra a hatalmas összefoglaló erejére, mely a történeti színekben, ezeknek anachronisztikus igazságában nyilatkozik meg; a közbeszótt beszédeknek, különösen Péterének és Dantonének, magával ragadó szárnyalására s a dalok jellemző szépségére; a mellékalakok rajzának egyszerű és nagy művészetére, melyek egy-egy vonással meghódítják képzeletünket és emlékezetünket. Madách drámaírói erejét ezek teremtésében Szász Károly is félreismerhetetlennek mondja. De különösen ki kell emelnem azokat a tragikai helyzeteknek egész sorát, melyekben az Ádám küzdelmét és törekvéseit vezető gondolatok az emberi szívek kibékíthetetlen összeütközésének és elvérzésének képében jelennek meg előttünk. Ezek közül az egyiptomi rabszolga halála, a római és a bizánci színek, Kepler belső tragédiája, Danton és áldozata, a falanszter-beli anya: mindez, egészen kiszakítva is az őket összefűző eszmei kapcsolatból,

minden fogékony lélek előtt örökre feledhetetlennek. E kis tragédiák nemcsak a fejlődő emberi gondolat változásainak, hanem az emberi érzés örökkévalóságának képei s épen mint ilyenek nyilatkoztatják meg, koncepciójukban és alakításukban egyaránt a költőt. Ezekhez a színekhez készültek a magyar költészetnek legkitünőbb illusztrációi. És ha e kis remekeknél nemcsak művészi értékére, hanem kifejezésük és megfelelésük tökéletességére gondolunk: a sugalmat, mely a legnagyobb magyar rajzoló művésznak, Zichy Mihálynak fantáziáját megtermékenyítette, kereshetjük-e másban, mint Madách képzeletének erejében? De maga erkölcsi életünk szimbolumainak az a tömege, mely mindnyájunk lelkébe és ajakára az *Ember Tragédiájából* került: a halálos csók, a feltetsző kereszt, a sikoltó szív, a fűtő Luther, a székfaraó Michelangelo, az utolsó rózsa, a kevés foka és annyi más, fakadhatott-e másból, mint a legtermékenyebb költői képzeletből? Nem költő-e a szónak legkövetelőbb értelmében az, aki érzésekből fakadt gondolatokra milliók lelkébe ható, szinte halhatatlan képeket alkot?

3.

«Gyulai Pál egyik régebbi bírálatában a költészetet «isteni kijelentésnek» mondta, «mely kibékít bennünket az élet meghasonlásaival». Ahhoz a kérdéshez jutottunk, hogy ilyen értelmű költészetet találunk-e az *Ember Tragédiájában*. Más szóval az egész magyar kritikai irodalomnak talán legtöbbet vitatott és legnehezebben megoldható problémája elé. Kibékít-e nemcsak az élet visszásságaival, hanem épen azzal a meghasonlással, melyet a történetnek kiábrándító tanulságaival s a tudománynak az emberiség jövőjét illető pesszimista hipotéziseivel maga ver fel lelkünkben? Balzsamot cseppent-e sebünkre vagy inkább tövist szúr bele Ádám megadásának chiaroscurójával, a dráma megoldásának a halhatatlanság és a haladás kérdéseit illető mozzanatával? Sokan foglalkoztak, kiváló elmék, Madách költeményének ezzel a legfon-

tosabb és legfogósabb problémájával: az álomjelene-
tek jellemével és a megoldás jelentőségével. Arany
János és Greguss Ágost irányadó bemutatásaival s
Szász Károly és Erdélyi János első részletesebb, beható
fejtegetéseivel indul meg a tanulmányok sora, mely
Morvay Győző irodalmi és történeti összeállításával,
Palágyi Menyhért biográfiai megvilágításával, Kármán
Mór etikai magyarázatával és Alexander Bernát ki-
merítő kommentárjával bizonyára nem ér véget. Kri-
tikai könyvtárunknak kétségkívül becses szakaszát
teszik e munkák; de éppen a főproblémára nézve talán
szabad folytatnom a kísérleteket olyan formulázással,
mely lehető egyszerűségében minél jobban megfeleljen
egy lényegében költői mű természetének. Ez alka-
lommal nem adhatok mást, mint röpké utalásokat és
rövid vázlatot; de hiszen az *Ember Tragédiájának*
nem utolsó dicsősége az, hogy ezeket az utalásokat itt
bizonyára mindenki megérti s ezt a vázlatot mindenki
követni tudja.

Madách koncepciója szerint *egy ember*, az első em-
ber álomképekben végigéli az egész emberiség életét,
még pedig külső és belső életét egyaránt. Az első,
második és harmadik szín az égben, a Paradicsomban
és a Paradicsomon kívül játszik, mint az egész tra-
gédia expozíciója. A tizenegy színre terjedő bonyoda-
lom már az álomképekben fejlik ki. A befejező, tizen-
ötödik szín ismét Ádám gunyhója előtt hozza a meg-
oldást. Az egész emberiség történeti életének jellemző
mozzanatait, mintegy belső tragikai fejlődés fokozatait,
voltaképpen *egy tragédiának* egymásra zúduló moti-
vumai, melyek a hőst a kétségbeesés örvényébe, a
tragikai katasztrófa szélére ragadják. Ezek a történeti
képek nem csupán a historizmus újraébredt szellemé-
nek sorozatos, művészi kifejezései, mint Kaulbachnak
egyidejű nagy falképei a berlini muzeum lépcsőházá-
ban, nem csupán történetek ábrázolatai, hanem egyet-
len történetnek organikusan összefüggő, sőt össze-
fogó alkotó elemei. A főcselekvény egy embernek
mithikus, de személyes története, mely lényegében és
részleteiben az egész emberiség tragédiáját tükrözi.

Ennek a tételnek megállapításával kell keresniünk az eligazodást.

Amint az álmképek egyes színei egymást követik, egymásba kapcsolódnak, egy sajátságos rendszer jelentkezik bennök, mely kritikánk szemét mintha elkerülte volna : nemcsak az emberiség, hanem az egyes ember életét vezető erkölcsi erőknek bizonyos rendszere. Az egoizmus és altruizmus, az önzés és közérzés változásának rendszere ez. Ez a két erő a természeti erők szükségszerűségével uralkodik rajtunk és kormányozza életünket, mert nem élnénk emberiéletet, ha csak magunknak nem élnénk és nem élhetnénk semmiféle életet, ha magunk nem élnénk. Minden egyes emberi léleknek ezt a két erejét egymást szabályszerűen váltogatva mutatja föl Madách az egész emberiség élet-történetében. Az egyiptomi képben a fáraó a maga nagyságának, hírének, emlékének szolgálatába akarja hajtani egész világát. Utána Miltiades a haza közösségének áldozza erejét és életét. Sergiolus orgiájában a gyönyörhajhászat érzéki önössége tombol. Tankréd, hősiségével és lemondásával, a hit áldozatkész közérzésének vitéze. Kepler, a világ zajától elvonulva, a tudásban csak a maga lelkének keres kielégülést. Danton az emberiség békóinak széttörését, a közszabadságot, a haza nagyságát és szabadságát hirdeti. A londoni szín az önérdék hajtotta emberi élet képe. A falanszter, vele szemben, az egyéniség tagadásának, teljes megsemmisítésének rendjét tárja elénk. Végre az eszkimó-jelenet megint az egoizmusnak, a szinte állativá süllyedt emberi önzésnek képével fejezi be a sort. Íme mily rendszeres, dialektikus következetességgel váltogatják egymást, egészen a két végletig, az emberiség életfolyamának egymásra következő képeiben az egyéni lélek vezető erői. Az emberiség lelke, élete összességének fejlődő mozgalmasságában az egyes ember lelke fejezi ki magát : ez az élet a maga végtelenségében az egyes ember életének hasonmása. Az ember tragédiája : Ádám tragédiája. Alapgondolatát is ebben kell keresnünk.

A tragédia azzal indul, hogy az Úrral való meg-

hasonlóság fölébreszti Ádámban a függetlenség érzetét s életét egészen a maga erejével és módján akarja végigélni, azaz csak : élni, mert a vég tudata még nincs meg a lelkében. Finom, kiváló költői tudatos-ságra mutató vonása a lélektani expozíciónak, hogy Ádámot nem az Úr üzeti ki a Paradicsomból, hanem a mithosszal ellentétben, ő maga, még pedig emelt fővel hagyja oda az édent. Önérzete, a maga erejébe vetett hite szinte félelmes hirtelenséggel tör ki. Első szavaiban mondja, hogy «maga lett önistenévé», sőt csakhamar, hogy «erősebb mint az Isten». A Gondviselés vezető kezét ellökvén magától, Lucifer törekszik járomba, a maga jármába hajtani. De ez a féktelen erőérzet az ő tervére sem kedvező ; minden módon igyekszik megtörni az álomképek kiábrándító sorában. Ezeknek a kis tragédiáknak a nagy tragédiában kettős jellemök van. Az egyik az, hogy Ádám törekvései sorra megvalósulnak ugyan, de ő Lucifer rendezésében és jellemzésében sohasem a megvalósulás stádiumában látja őket, hanem mindig a sikeren túl, a bomlás és bukás képében s Lucifer, a hideg értelem kritikája folyton ennek tanulságaival ostromolja lelkét. A másik meg az, hogy ez a bukás sohasem teljes, sohasem végleges, mert Ádámnak mindig marad ereje a küzdelemnek más irányú folytatására, egészen az utolsóelőtti színig. Bánk és Petron Maxim élve maradnak bukásukban ; de semmivé téve, a további életnek úgyszólván minden föltételéből kifosztva ; Ádámnak, a fáraónak pedig már a katasztrófájában jelentkezik Ádám-Miltiades, ezében Ádám-Sergiolus, ennek bukásában Ádám-Tankréd, ezében Ádám-Kepler és így tovább. A bukás, egészen az eszkimó-színig, egyszersmind újjászületés. És ez az utóbbi vonás már a végső megoldás kibékítő lehetőségére is utal.

E két mozzanat épen az, amely az eltérő magyarázatokra alkalmat adott : az álomképek jelleme, igazsága vagy csalfasága, meg a vég. Minden egyes emberi törekvésünk az emberi természetünknel fogva szükségzerű bukás csalódásába fúl-e és valamennyi a nyomorult véghez vezet-e az emberiséget? Midőn

az Úr szavára, erre a nagy kinyilatkoztatásra, Ádám megnyugszik, legutolsó szava mégis az, hogy «csak az a vég, csak azt tudnám feledni!» Igazán kibékítő, igazán megnyugtató-e ez a megoldás; «az isteni kijelentésből» kitör-e a költészetnek az a sugara, mely «az élet meghasonlásaival kibékíthet bennünket» vagy a pesszimizmus borúja elrejtí szemeink elől? Az Úr eltakarja előlünk a jövőt, a sírontúlit úgy, mint a földit. Honnan merítsünk erőt az élet küzdelmeire, sikereinek kivívására, csalódásainak és szenvedéseinek elviselésére, a jövőnek ránk súlyosodó előkészítésére, ha minden igyekezetünk biztos hajótörésnek indul s nemünk is talán a végső pusztuláshoz közeledik?

Vissza kell térnünk oda, ahonnan kiindultunk s a hova az egész költemény cselekvénye és szerkezete utasít: az egyes ember életének analógiájára. Amit Lucifer a kihűlt nap és kipusztult föld világában, az eszkimó-színben az emberiség életének végéül mutat: az egyes emberre nézve mindaz kikerülhetetlen bizonyosság: az élet tevékenységéből kivénhedés és a halál. A tudomány jóslata csalódhatik; az egyesnek ez a sorsa bizonyos. És ennek a bizonyosságnak ellenére nemcsak megfelelő erőnk van a magunk élete munkájának végzésére, a magunk és mások iránti kötelességeink teljesítésére, érdek- és eszme-harcaink megvívására, csalódásaink és szenvedéseink elviselésére, hanem mindig nyitva szívünk a reménynak, a meglepődésnek, az örömnak, a boldogságnak is. Mi az voltaképen, ami fenntart bennünket; lelkünk erejének melyek a forrásai? Fenntart a mi kis életünk összefüggésének tudata és érzése egy egyetemes és végetlen étellel, mely a vallásos érzésben lelkünket fölemeli. Fenntart a törekvésnek, a küzdelemnek, a munkának öröme, melyben valónk természeti rendeltetésének kielégülését élvezzük. És fenntart, mint erkölcsi levegőnk szívdobogtató oxigénje, a szeretet, az adott és a vett szeretet, mellyel az élet, a természet és a művészet pihentet, támogat és erősít bennünket.

Az erőknek ugyanez a háromsága az, melyet az

Úr, mikor a kétségbeeső Ádámot újra kegyelmébe fogadja, ajándékol az emberiség bölcséjébe helyez. Az Úrtól elszakadt Ádám, mindjárt magára maradása után, önerejében való elbizakodásának legelső megcsúfolásául szorongva érzi magát az *anyagvilág* óriási, megsemmisítő kapcsolatában. Mikor ép ennek kötelekeiben, a földről fölemelkedve, majd az élet természeti feltételeinek híján, végromlásra jutna: az Úr fölébreszti lelkében a *szellem* világával, a végtelennel való kapcsolatának tudatát, ebben való részességének érzését; megnyitja fülét a lelkében zengő «égi szó» hallására «Ha legörnyesztené a percnyi lét súlya, emelje majd a végtelen érzete.» A küzdésnek meg nemcsak sikeretelenségét és csalódásait fogja érezni, hanem az «erős kar és emelkedett szív» munkájának örömét, lelkesedését, előre hajtó erejét, melyet a földre visszakíváncozó Ádám az űrben maga is hangoztat. Ez a lelkesedés, mint tudomány, dacolni fog a természettel is. Végül mellette lesz a szeretetnek mosolygó és vigasztaló géniusza: a nő, a költészet, a művészet. Mikor magában teljes tehetetlenségét érzi, hogy nem semmisítheti meg magát, mert Éva már anya: ezt is a szeretet diadalául kell éreznie. Az Úr voltaképp annak a szeretetnek szavával győzi le, melyet szívében ébresztett. Végességének kétségbeeséséből a szeretet ragadja át a végtelenben való részességének érzésébe s küzdő erejének, lelkesedésének ez fakaszt új forrást. Ádám le van győzve, de leveretésében meg is van mentve.

Miképp foglalhatjuk már össze mindezt, amit az *Ember Tragédiájának* szerkezeti sajátosságáról, színeinek változtató lélektani jelleméről és megoldásáról mondtunk? Azt hiszem, legrövidebben és legegyszerűbben úgy, hogy: az egyes ember életének erkölcsi erőforrásai táplálják az emberiség életét is, s amint elegendők arra, elégségesek és alkalmasok erre is. Ha ezt a gondolatot erkölcsi tétel alakjába akarnók foglalni, a régi költői szó visszhangját hallanók benne: aki a maga korának eleget tesz, megfelel minden idők iránti kötelességének is.

4.

Ez a következtetés talán abban is talál némi támogatást, amit, a dráma költői jelleméről szólván, szubjektivitásáról mondtam. Az emberiség életén, Ádám «színeváltozásaiban», a költő lelke viharzik át, tör céljai felé, vérzik csalódásain, vívódik kétségei között és emelkedik ki tisztító tűzéből. Egy magyar költő lelke, de — első tekintetre legalább úgy látszik — egy vonás híján, mely egyetlen társából, egyetlen magyar költőből sem hiányzott soha. A magyar nemzeti érzést értem, melynek egyenes és világos megnyilatkozását az *Ember Tragédiája* nem tartalmazza. A magyar történelemből vett színe nincs s magyar vonatkozása talán kevesebb, mint Dante *Commediájának* vagy Camoens *Luziádájának*. Nem érdektelen a kérdés, hogy ebben a tekintetben kiszakad-e mintegy a magyar költészetnek nagy közösségéből, vagy a kutató szem megtalálhatja-e benne ezt a vonást is, de a művészetnek abban a, tőle követelt legfőbb tökéletességében, «mely úgy elbú, hogy észre sem veszik». Az *Ember Tragédiájának* van két helye, mely ez irányban eligazítónak látszik előttem. Sőt többnek; döntőnek arra nézve, hogy az egész költeménynek érzelmi gyökerei között, azok között, melyeket Madách szívének vére táplált: ott van hazafi-érzése is.

Az első, mikor az eszkimó-sátor előtt Lucifer az egyéni erő, nemes törekvések semmiségét gúnyolja s Leonidas, Brutus, Luther és Napoleon mellett a «nagy Hunyadra» utalva kérdi, hogy «ha nem méltó nép körében jó világra, mi lesz első hőséből a keresztnek?» Emlékezzünk csak rá, hogy a tragédia mindannyiszor, mikor a népet szerepelteti vagy emlegeti, önzését, vakságát, sülyedtségét következetesen mint a nagy és nemes egyéni igyekezetek akadályát, megbuktatóját tünteti föl. Egyetlen népről sincs, mint ilyenről, egyetlen magasztaló szava. Ez az egyetlen: a magyar méltó volt hőséhez, a mindent csúfoló Lucifer is meghódol neki. Hogy ennek a rövidke rész-

letnek egész, Madáchra jellemző pszichológiai jelentőségét megértsük, gondoljunk arra, hogy ez a néhány sor voltaképp az egész koncepció természetében rejlő következetességet töri meg. És ebben a jelentőségében bizonyára a legmegkapóbban és élesebben fejezi ki Madách lelkének magyarságát, a nagy költőtársától követelt «szűz és néma szeretet».

A dráma másik helye, mely e vonatkozásában eddig szintén észrevétlen maradt, ugyanilyen természetű. Az egyes színek elején, mikor Ádám beköszönt, az életnek olyan rendjét találja, amelyet legutóbbi csalódásában kívánt s a romlás csirái, mérgei csak utóbb ötlének szemébe és éreztetik vele új csalódását. Egyetlen egyszer azonban, mindjárt a színek legelején, legelső szavával megütközik az új rendnek egy mozzanatán: a haza fogalmának száműzetésén a falanszter világából. A tudomány alkotta és vezette közrendet kívánt; «beteljesült lelkének ideálja; csak egyet bán: a haza fogalmát». A kitörés rögtönisége és szokatlansága Lucifernek is feltűnik. Ez az Ádám itt, akár a Horvát Istváné, magyarul beszél. Nem a legtisztább és legmélyebb magyar érzésvilágra utal-e ez a kicsiny s szinte az ő költői fejlesztésének módjába ütköző vonás? Csak két sugár, mely átszökken a nagy borulaton, de olyan fényes és forró, hogy bizony érezteti velünk a világosságnak és melegnek azt az egész áradatát, melyből kitört.

Tudjuk, hogy Madáchnak magába vonult, szemlélődő, érzékeny, sokszor sebzett lelke épen legégőbb érzéseit mily ritkán és futólag fejezte ki egyenesen; még fiókjába rejtett lírájában és bizalmas leveleiben is csak mintegy ki-kivillannak a bölcselkedő ironia burkából. Szeret általánosítani; de a gondolatokba szüremelés eredményeiben, jellemében, irányában mindig mélyen érző, keserű lelke vívódik, félreismerhetetlenül és szívbe ható erővel. Azok között az érzelmi motívumok között, melyekből az *Ember Tragédiájának* koncepciója született és cselekvénye kialakult, — kialakult nemcsak a filozóf gondolatvilágának, hanem egyben a költő érzésvilágának képeül is: — ezek között

az érzelmi motívumok között kétségtelenül ott van a nemzeti érzés is. Nem ép ennél az érzésénél fogva élte-e át maga a törekvéseknek, küzdelmeknek és csalódásoknak egész analog sorát azzal, amelyben az emberiség életfolyását tükröztette? Fogékony ifjúsága, szellemi fejlődése a reform-kor küzdelmei között folyt; az emberi és nemzeti haladás eszmeharcának izzó levegőjében; az *Ember Tragédiájá*-nak egy megiratlan színében, melynek Ádámja Széchenyi. Madách verses zsenyéinek, a maga dicsősége kora kísérleteinek sikertelensége után, egész lelkével, tanulmányai-val és lelkesedésével belemerül kora közéletének hatalmas mozgalmaiba. A nemzeti küzdelem véres bukásra vezet s a költő a magánélet szerény munkájában és a családi tűzhely boldogságában keres új célt és megnyugvást. A kiábrándulás gyilkos keserve várja itt is. Az *Ember Tragédiájá*-nak terve ebben a lélekállapotában foganik meg; de akkor alakul ki és jut megoldásra, mikor az önkényuralom végén a nemzet új reménnyel új munkára szólítja fiait. És amint kialakul, nem érdektelen szerkezeti fő motívumának találkozása sem a mondaalkotó magyar népléleknek egyik legősibb és jellemző motívumával. Ez indíték a nemzet jövőjére vonatkozó jós álom, mely a mi Emesénk meg a török Er-Togrul és Oszmán szemekre szállott s epikai évtizedünknek nemzeti érzéstől áthevített hexameteraiben is fel-feltűnik.

De mindezekben talán nem is végezhetünk a kongruenciáknak azzal a sorával, melyek a dráma és nemzeti életünk között megjelölhetők s amelyek épen Madách nemzeti érzésével világítják meg a költemény keletkezését és alakulását. Életküzdelmei benyomásainak sorába a magyar költő és politikus nemzeti érzése bizonyára beleszővi a történet tanulságait is, s a maga nemzedékének tragikai színét a nemzeti történet tragikai színeinek kapcsolatában látja és érzi. Ezek is csak azt az érzését és ebből fakadó felfogását verik föl, a melyet az *Ember Tragédiájá*-ban kifejez. A törekvéseknek és bukásoknak egymásból sarjadó sorozata. A magyarság őshitét

védelve a vakság az új idők követelményei iránt, hűségét egész világának romjai alá temeti. A kereszttyénségért harcol pogány atyafiai ellen s véresztetten a császárság fojtogató hálójába keveredik. A művelődésért küzd és nemzetisége megy veszendőbe. Nyugatot védelmezi s a török igájába vagy szövetségébe szorul. Fejedelmeihez való hűségében ontja vérét és szolgaságot arat. A közszabadságért áldoz és harcol s a tőle fölszabadított erők élete ellen törnek. És a nemzet a tragikai katasztrófáknak ezt a sorát túlélte mégis. Mi tarthatta fenn? Bizonyára elsősorban és leghathatósabban nemzeti érzésének, lelkeségének kiapadhatatlan ereje. Ím ez a kérdés is ugyanoda vezethette és vezette is Madáchot, ahol az egész emberiség sorsának elviselésére és küzdelmeinek megvívására szükséges erő legmélyebb és legdúsabb forrását találta: az érzéshez.

De hát a nemzeti jövő és ennek szívünkben megmegrezzenő balsejtelmei? Úgy tetszik nekem, van szava erről is. Költeményének tanulsága, mely az Úr ajakán nyilatkozik meg, nemcsak a mi emberi, hanem a mi magyar lelkünknek is szól. Szólhatna-e nemzetéhez intésül és biztatásul igazabban, mélyebben és fenségesebben, mint hogy: «Küzdj és bízva bízzál?»

JÓKAI MÓR EMLÉKEZETE.¹

Tisztelt közönség!

A magyar nemzet ezredéves ünnepére a legelső költeményt Jókai Mór írta. A nagy ünnep még csak közelgett akkor; az *Ezer év* legendája a kiegyezés évében készült. A magyar nemzet a hazaszeretetet védő, fenntartó, mindeneken győztes erejének képviselője benne, mint Faust és Ádám az emberi lélek erőre és

¹ Felolvastatott a Kisfaludy-Társaság 1905. évi május 31-dikén tartott Jókai-émlékünnepén.

boldogságra törekvő küzdelmének. Ezredéves próbát kell állania a bízó Isten és a tagadó ördög között. Magára marad, védetlenül, az ősi lélekakaratnak egyetlen erejével. Az ördög rázúdítja a nemzetlétnek minden pusztító zivatarait ; a pokol kapui meg tudják-e semmisíteni? Sem idegen ellenség, sem belső harc nem tudnak végezni vele ; de végere végzetes álomba merül, elhagyja, megtagadja magát s az Isten könnyet ejtve lemond róla. Ámde az Isten könnyéből költő támad s az álhalott fölébred, önérzetre gyúl, erőre kap és újjászületik «egyenlő hévvel bírva meg : a kardot, lantot, ásót és gyalut». Ez a költemény, mely az ezredév végső évtizedeinek munkájára lelkesített bennünket, nem a nemzeti és művészi lelkesedéstől hevített képzelet legendája, hanem történetünk költői példázása. A görög bölcs fenséges álmain kívül bizonyára sehol sem volt a költőnek olyan ébresztő, védő, fenntartó, sőt irányzó feladata a nemzeti életben, mint minálunk magyaroknál. Jókai megváltó költőjének sok neve volt, de egy szíve és egy célja. Az elsőnek neve talán Bessenyei György, az utolsóé, ki még hatalmas erővel és sikerrel vett részt nemzetünk megmentésének és újjáalkotásának küzdelmeiben és munkájában, a maig utolsónak neve mindenestre : Jókai Mór.

Az ő emlékezetének ünneplésére gyűltünk ma össze e teremben ; ünneplésére és nem felújítására. Mert ugyan van-e szükség Jókai emlékének felújítására? Hiszen még talán sírján sem hervadtak el a virágok ; hogyan hervadtak volna el azok, melyeket lelkünbe ültetett? Amint a természet őseréje mulhatatlannak őrzi, amit megteremtett : a szellemnek igazi őseréje is enyészhetetlen magvakat vet az emberi szívekbe. Amit Jókaitól kaptunk valaha : művészi gyönyörűséget, erkölcsi tanulságot, nemzeti erőt, legelső olvasmányainktól kezdve, mikor az ő képzeletének ragyogó világát még az élet tündérvilágának néztük, gondok és küzdelmek között hajló korunkig, mikor már csak az élet menszvárának érezzük és annál jobban szeretjük — mindez ma még tudatos, szoros kapcsolat-

ban van az ő nevével. De megmarad, a lelki élet örök törvényeinél fogva, megmarad majd akkor is, mikor ez a kapcsolat lazul, mert igazi költői őserő ültette. Ma még, ha e pillanatban lelkünkbe egy pillantást vetünk, azonnal tisztába jutunk vele, hogy mi hítt, mi vont ellenállhatatlanul ide bennünket. Magyarságunk benne világító értékének érzése, nemzeti érzésünknek tőle oly fényesen tolmácsolt heve, művészi érzésünknek oly hatalmasan táplált, fejlesztett ereje: az, hogy büszkék vagyunk rá és benne fajunkra, hogy szükségünk van még rá magán és nemzeti életünk harcaiban, hogy szeretjük őt. Mindez, de mindez együtt gyűjtött bennünket az ő ünneplésére, mert az ő neve is annak a költőnek neve, kiről ezelőtt harmincnyolc esztendővel énekelt.

Ennek a soknevű költőnek, a magyar nemzet költőjének pályája, egész jelentőségében és reánk való értékében, alig ismerhető meg igazán és teljesen akár élete egyes mozzanatainak földerítéséből és elsorolásából, akár lelki világának magában való vizsgálatából és elemzéséből, akár munkássága művészi becsének figyelmes és pontos mérlegeléséből. Igaz, teljes valójukat, értékeket kortársaikra reánk és maradékainkra nézve csupán az erkölcsi, sőt természeti erőnek abban a nagy mozgalmában, fejlődésében, munkájában érthetjük meg, melyet nemzeti életnek nevezünk. A mi nagy költőink alkotóbb tényezői nemzeti életünknek, nemcsak szellemének, hanem tetteinek és változásainak, hogysem ez uralkodó vonatkozásaikon kívül hű és teljes képeket megalkothatnók. Az idegen, Petőfi dalaiban az emberi szív ifjúságának hasonlíthatatlan hangjait hallja; mi többet: a szeretetben, igazságban, hősiségben megifjodott és felszabadult magyar nemzeti lélek szárnycsattogását.

A nemzeti életnek éltető, mozgató ereje a nemzet lelke, melynek minél mélyebb eredetiségében és minél teljesebb gazdagságában való kifejezése és érvényesülése jelöli legközvetlenebb megnyilatkozásának, költészetünknek, fejlődési fokozatait. Mikor költészetünk a XVIII. század végén, idegen szellem és formák vará-

zsában újra születik, a magyar léleknek legmélyebb és legőszibb vonása már nyilatkozik benne · a nemzeti érzés ereje. Nyilván és tudatosan nemzeti újjáalkotásra tör s ennek a munkájához lát. Az útjokat keresőknek mind ez az érzés a sugallója, egyik előtt a múlt, másik előtt a jövő képével. Sugallja nemcsak azt, aki Gyöngyösit és Balassit, hanem ép úgy azt is, aki Voltairet, Vergilt, Goethét vagy Rousseaut választja vezetőjének. Irodalmunk történetének további folyamában ez az ősvonás, a Taine-féle *anyajelleg* mellett és belőle egymásután éled és fejlődik mind a többi: a költői képzelet, mintegy ébredő hazaszeregetéssel itthon marad s a magyar érzés sajátzerűségei jellemzőkké lesznek, ódai fellángolásának és elégikus elborulásának váltakozása, Vörösmartynál és társainál, lírában, epikában, sőt Katona tragédiájában is. Majd a múlt század delelőjén, Petőfi és Arannyal, maga ez a magyar lélek, legeredetibb forrásából, a népszellemből merítve, lesz költészetté: a magyar gondolkodás-, képzelet-, érzés- és kifejezés mód. És sohasem szabad elfelednünk, hogy a fejlődésnek ez a vázoltam útja nem távolodást jelent az emberiség közös szellemétől, hanem ellenkezőleg közeledést hozzá, emelkedést feléje; hiszen a világ költészetét épen olyan kincsrel gazdagítottuk, melynek a föld kerekességén csak egyetlen aranybányája van: a magyar lélek. Ehhez a lélekhez való viszonya, ebben a lélekben való részessége: ez az egyik szempont, melyből költőnket, a kit igazi valójában meg akarunk ismerni, tekintenünk kell. A második és harmadik szempontra is világosan ráutal már az, amit mondtam. Amaz a művészi fejlődés szempontja: annak a helynek megjelölése, melyet a költő szellemi életünk történetében elfoglal; megvilágítása annak a mozzanatnak, melyben egyéni erejével művészetté alkotta, amit fájának természetéből és természetét megnyilatkoztató történetéből vett; kimutatása a különbségnek, amennyivel többet ad utódainak eszmékben, érzésekben, képekben és formákban, mint amennyit elődeitől örökölt. Egy szóval, a nemzet lelkéhez való viszonyán

túl, e lélek költői kifejezésének egyéni erejében, tartalmában, módjában való viszonya egész költői fejlődésünkhöz. Végre harmadik szempontunkul a nemzeti közélethez és az ezt tápláló közszellemhez való viszonya kínálkozik. Feleletet kell keresnünk arra a kérdésre, hogy ezekkel az egyéniségében eggyé lett erőkkal: a nemzeti léleknek benne és általa ható erejével meg a maga művészi erejével, a nemzeti egyetemes közszellemnek, a léteért, haladásáért, boldogulásáért küzdő magyar szellemnek milyen szolgálatot tett.

E gondolatokat verte föl Jókai, a költő, bennem, az elmélkedőben: *mi viszonyban állott népének lelkével; milyenben költészetünk fejlődésével; milyen irányban nemzeti közéletünk haladásával.* E gondolatok fonalán közeledem feléje s mind ama kedves, drága emlékeknek zsongó raja felé, melyek pályájával kapcsolatosak. Munkái feltámasztják ifjúságunk tündérálmait, melyek a hit, szeretet, jókedv meleg verőfényében ragyogtatták az életet és a jövőt. Képzeletének alkotásai nem is csak irodalni gyönyörűségeinkké, hanem szinte személyes szívéletünk édes emlékeivé lettek s ma is úgy, azzal a méla és eleven érzéssel gondolunk vissza örömeikre és bánatukra, mint első szerelmünk mosolyára és könnyére. Nemcsak képzeletünket népesítette be, hanem életünket gazdagította hű barátokkal, kik mindaddig örködve velünk maradnak, míg szeretet és hit él szívünkben. Ami sugarat őrzünk ifjú álmainkból, hány de hány vezet az ő szellemének fényforrásához! Emléke fel-feltámasztja bennünk a követelő, munkával és csalódásokkal teli életnek, a fárasztó és kiábrándító életnek azokat a neki köszönt, legédesebb pihenő óráit, melyekben gyermekálmaink közé vezetett vissza. Erre az időleges, pihentető és erősítő győzelemre az életen és koron, az ilyen csodálatos visszafordítására az időnek csak a legnagyobb és legnaívabb költői őserő, elsősorban a költői népszellem képes. Hányszor tette meg mindnyájunkkal Jókai azt a csodát, hogy, mint Petőfi a *Cserebogár* nótájára, gyermekekké lettünk újra általa: hívő, bizó, kaczagó,

síró, gondról és bajról megfélelkező gyermekké! Fölidézik aztán, még pedig mi gazdagon, pályájának mozzanatai a magyar közélet több mint félszázados fejlődésének gyászukban is lelkesítő s fényökben is óva intő képeit. A nagy éposz jeleneteit, melyeknek mozgó ereje a magyar nemzeti erő és igazság: kitörve, legyőzve, túrva, diadalmaskodva. Jókai végig és mindenütt ott van, mint ennek a küzdő és győztes erőnek része, ennek az igazságnak hirdetője. «Járt a korszak legnagyobb hőseivel együtt diadalútjokon s futott futó betyárokkal együtt úttalan pusztákon, mocsarak, erdők sűrűjében; ott volt Bécs város és Budapest ostrománál, a bombatűz közepett s a feldőlt Komárom romjai között; látta a világot fejére szakadni Világosnál.» Így tovább: így szövődik be életének története az ország történetébe s támasztja fel lelkünkben ennek azokat a jeleneteit és motívumait, melyek szívünket legerősebben megdobogtatják.

De, ha szabad szót vesztegetnem személyes emlékeimre, gyermek- és ifjúkorának környezete, társasága, világa: nekem nemcsak történeti adat, hanem eleven és drága emlék. Pályája engem visszavezet szülővárosába, a gazdag és egyszerű, a komoly és vidám dunamelléki városba, Komáromba, mely még akkor sem akart gyárvárossá lenni, hanem büszke volt rá, hogy magyar kereskedő és földművelő város lehetett, hajóiról és kenyéréről híres. Elvezet a girbegurba, hepe-hupás utcákba, melyeknek virágos ablakú, zörgetős kapujú, boltozatos tornácú, hosszan elnyúló házai között annyi volt a salva guardia, a nemesi hajlék, hogy a városnak nagy része voltakép vármegye volt. Elvezet e házak patriarchális világába, melyben a komoly meggondolással és illő tempóban végzett napi munkát a régi magyar multságoknak, névnapoknak, disznótoroknak, szüreteknek ritkán zajos, de annál vidámabb és zavartalanabb örömei váltogatták. Ennek az ósdi életnek képeiből milyen jólét és milyen egyesség fénye sugárzik! A városban lakó táblabíró, a tekintélyes szenátor, a gazdag magyar

gabona- és fakereskedő, meg a jómódú, tisztességtudó, egy pár deák iskolát végzett «szekeres gazda» közös társadalmi életet élnek, melynek az öreg pap tudós tekintélye és orátora, a fiatal káplán és professzor gyakran legvígabb kalefaktora. Deák szó fél-századja nem hallik ugyan már benne, de ma is áll a régi kollégium, melyben még ismertem a maradhatatlan «peregrinust». Falai annak a nagy templomnak árnyékában emelkednek, melyben nagyanyám keresztvízre tartotta Jókai Mórt. Ismertem azt is, aki odaküldötte és visszavárta: az öreg, fekete főkötős «tekintetes asszonyt», kit sohasem láttam mosolyogni, de gyerekkuckómból sokat hallgattam kifogyhatatlan mulatságos elbeszéléseit s a nagy-mihályutcai tornácon meghúzódva figyeltem, míg odabenn, rokkája mellett, végigdúdolja a zsoltárt. Kék szemei szigorú és éles fénnel ragyogtak; de ajkáról csak úgy ömlött a szíves tanács, komolykodó tréfa és a végetlen mese. Jókai Mór édesanyja volt, Ásvai Jókay Józsefné, Pulay Mária.

A költőnek legelső, egész szellemi képére határozó benyomásai ebből a világból valók s csak megerősítették mindazt, amit már családi örökségeül kapott: a magyar néplelekkel való közösségét. Nem a szorosabb értelemben vett nép gyermeke volt, még olyan értelemben sem, mint Petőfi és Arany; de, szülőföldének és családjának hagyományai és viszonyai szerint, a nép körében, életfelfogásának, szellemének hatása alatt, éltető levegőjében növekedett. Régi nemes, birtokos család sarja; ősei Komárommegyében a falusi nemes életét élték a nép körében és társaságában; jogokban, jogi és deákos műveltségben fölötte, de a bibliában, a vallásos és életfelfogásban, örömeiben és bajokban vele és között. Édesatyja, Jókay József, valamikor az insurrectió hadnagya, Ó-Gyalláról Komáromba költözik be ügyvédnek; majd árvák atyjává lesz és nem sokkal legújabb gyermekének, Móricznak születése után, házat épít. A legtekintélyesebb szekeres-gazda családok egyikének, a Móricz-familiának minden tagja három napig fuvaroz az új ház-

töltéshez, így köszönvén meg a becsületet, hogy az úri ház az ő nevökre kereszteltette legifjabb sarjadékát. Az a belső lelki kötelék, melyet ez a kis emlék-adat példáz, az «eziüstös város» magyarságának minden osztálya között, régi hagyományokból fejlődött. A komáromi kálvinistaság százados küzdelmek, keserves szenvedések, hihetetlen üldözések között forrott így gondolkodásban, érzésben, sőt szokásokban eggyé, egy táborból egy társadalommá. Valamikor csak összevetett vállakkal élhettek meg; legalább a kezök egymáséban maradt. A közös emlékek, közös hit, közös törekvések kötötték össze s a kollégium még műveltség tekintetében is közelebb hozta a honoratior nemességet a népnek legalább egy részével. *Az elétkozott család* tragikus háttére, a vallásüldözések és templom-rombolások képe, Jókai psychológiájához is kulcsot szolgáltat. Herczeg András uram, a szekeres gazda, Fabula János a kormányos, Kapor András a fuvaros, Borsos István a hajdúkáplár, Bajcsy András a csizmadia-kurátor és ennek a világnak Jókai költészetében megörökített pompás alakjai mind gyermekekori ismerősei a költőnek, sőt tanító mesterei, kiknek térdén hallgatta eredeti mókáikat és egyenes bölcseségeket. Az a lélek, mely ezt a társadalmat, a megye és város uraitól a gazdáig, hajóácsokig, mesteremberekig áthatotta, az életviszonyoknak és művelődési eltéréseknek legkülönbözőbb kombinációi mellett is: alapjában a magyar néplélek volt. Ezt örökölte, ennek levegőjét szíтта Jókai szülei házánál; az iskola padjain dolmányos, patkós csizmájú, talán mezítlábas pajtásai között; a gombai töltés víg ereszkedőin, a kis piac és cigány-mező métáin, a két sziget suttogó füzéseiben. A fák, azok az ő kedves fái, melyekről Önéletiratában oly gyöngéd szeretettel emlékezik: bizonyára ekkor suttozták neki az első, a szíve legmélyén mindvégig megőrzött sugallatokat. Ennek a népléleknek gazdátlan, de annál eredetibb alkotásai voltak legelső költői benyomásai: a népmese és népmonda. Rajzolgató és verselgető, jó szívről és becsületességről messze híres édesatyja el-elmesélt neki

Szalonnavárról, Csalóka Péterről, Hüvelycsik Palkóról, míg betűvetésre tanítója, Székely Simon, csodálatos és tréfás históriákkal tartotta Mátyás királyról, Mária Terézia udvari bolondjáról s találós mesékkal mulattatta. Így rakodott le, így öröködött meg lelkének az a legmélyebb rétege, melynek zamata egész életének költői termését átjárja.

Csak erősödött, kiegészült, gazdagodott azok alatta tanulói évei alatt, melyeket Pápán és Kecskeméten töltött, tehát oly vidékeken és intézetekben, melyeket áthatott a magyar falusi élet, a Bakony, a Csallóköz, a Cserhát, a Kúnság levegője. Maga mondja, hogy szerencséjére mindenütt «puritán», azaz régi, hamisítatlan, magyar szellemet talált. Azután debreceni élete a forradalom alatt, majd hosszú rejtekezése a Bükk rengetegeiben, nemkülönben erdélyi tartózkodása mind ebben az irányban folytak be szellemére. De nem szabad megfeledkeznünk még egy tényezőről. Lelke épen azokban az évtizedekben, a múlt század harmincas és negyvenes éveiben, szíttá magába leghatározóbb benyomásait, mikor minden magyar lélek tárva volt a népnek, szinte szomjas volt reá ; mikor minden gondolkodó elme és nemesen érző szív egynek tudta és akarta magát a néppel. Azután egyszerre, a nagy idők nagy eseményei között, mélyen és teljesen feltárult előtte ez a magyar néplélek, minden rejtekező erejével, egész gazdagságában, minden árnyéklatával, a viszonyok szédítő változásainak fenékre világító fényénél. A nagy fölindulás fölszínre robbantotta minden kincsét, amely talán elfeledve, tán ismeretlenül húzódott meg mélységeiben : akaratának hajlíthatatlan vasércét, képzeletének tündöklő aranyát, keserűségének lobogó szenét, áldozatának és gyászának tiszta ezüstjét. Mindennek nyitva volt, mindebben részes volt a márciusi ifjak egyik vezérének, a fiatal debreceni szerkesztőnek és a Bükk bujdosójának szíve.

Nyilatkozik ez a hatás, ez a közösség mindennekelőtt nyelvében, a magyar prózai költészetnek abban a nyelvében, melynek Jókai mindmaig kétségtelenül

legnagyobb művésze. Gazdagságával szinte kápráztat, hajlékonyságával megbűvöl, erejével meghódít, gyöngédségével elbájol, eredetiségével felüdít, szinte megifjít. Nincsen irodalmunk egész történetében senki, ki dúsabb volna szavakban, kifogyhatatlanabb jellemző és találó kifejezésekben, változatosabb fordulatokban ; ki a magyar nyelvnek, különösen a népi nyelvnek kincsesházát oly mérhetetlennek éreztetné ; kinél ez a szó- és alak-kincs a maga költői, képzelgető és éreztető erejét annyi irányban, olyan mélyen és olyan teljesen kifejtette volna, mint Jókai Mór. Arany nagyobb művész, különösen a régiségnek tudatos és mély felhasználásában, a nyelvnek «folt nélkül való» mestere ; de se nem fogékonyabb, se nem gazdagabb Jókainál. Vörösmarty, költőink között a legnagyobb teremtő nyelvgénius, zengésében, színeiben, vonzatainak és képeinek eredetiségében utólérhetetlen ; de a lélek ezerféle hangulatainak természetes, simuló, hajlékony és változatos kifejezésére nézve Jókai méltán versenyez vele. Az iskolának és a régi irodalomnak szövevényesebb beszédétől, mely klasszikai és nyugoti befolyások alatt fejlődött, visszatér a kifejezésnek egyszerű, rövides, közvetetlen módjához. Mintha nem íróasztalánál írná, hanem mint a nép mesemondója, hallgatóságának mindjárt íziben, a támadó érzés hevével és hamvával, élőszóval beszélne el, amit hallott vagy kigondolt. Mikor ezekben az egyszerű nyelvi alakokban, ezzel az eredeti nyelvanyaggal fejezi ki nem a legmélyebb gondolatokat, de a legfinomabb hangulatokat : ebben van új, lebilincselő, ellenállhatatlan hatása. Minden nagy költő titka : hogy egyszerre minél magasabban érezzük magunk felett és minél közelebb magunkhoz. Jókai mindig közöttünk ül. Nyelve, szavai, fordulatai, képei : vadvirágok mezeje, de az üvegházak minden színpompájával és illatával. Sok mindenféle tanulmánya, a fővárosi élet benyomásai, munkájának sokszor sietős végzése, főképen újabb dolgozataiban, nem engedték végig megőrizni nyelvét folttalan tisztaságában ; de elsietési és különködései mellett hány lapja ragyog

még azok is, melyek már-már reszkető öreg kezei alól kerültek, a régi hamisítatlan, magyaros erőben. Nyelvében is, bármilyen gazdag anyagát olvasztotta még magába különösen az alföldi és a székely nyelvjárásnak, határozottan érzik mindvégig, mint egész költészetén, első benyomásainak ereje. Alapjellemben a dunántúli magyar beszéd ez: változatosabb hangzásával, gyöngéd árnyalatokban feltünőbb gazdagságával, a kölcsönszavak nagyobb sokaságával, tömörség helyett folyamatában szabadabb és enyhébb ömlésével.

Már ennek a nyelvnek, Jókai költői nyelvének népies eredetisége, mely elbeszélő prózánk történetére oly rendkívüli fontosságúvá lett, rámutat egész szellemének a néplélekkel való benső kapcsolatára. Hiszen a nyelv formái: az észjárás alakjai; szavai a lélek tartalmának kifejezése; éreztető ereje: tulajdon érzéseinek sugallata. A nép nyelvével csak az hat, aki a nép lelkével tud hatni benne; ha a nyelv nem tanult, hanem önkénytelen, nem mesterkél, hanem természetes. Jókai szellemének — legalább jellemző, határozó vonásaiban — népi kapcsolatára, gyökeres magyarságára utal.

A magyar nép lélektana még nincs megírva, sőt anyagának gyűjtése is nagyon fogyatékos; de egy pár fővonása, legalább költészetének adataiban és történetének mozzanataiban, tisztán áll előttünk. E költészet is ott zsongott Jókai lelkében a szombat-utcai ház mesemondó estéitől, a Tapolcában sujkoló leányok s a kecskeméti aratók nótáitól kezdve, attól, hogy első regényének, a *Hétköznapi*knak összes jeligeit népdalokból szedte össze — késő aggkoráig. Hányszor csodáltuk, vidám mulatozás közben, ezt a vén «cigányt», ki a közmondás ellenére talán egyetlen nótát sem felejtett a száz és száz közül, melyet valaha hallott! Ha költészetének nem tárgyait, hanem szellemét tekintjük: fogadásban, a megfigyelés módjában, életfelfogásban, szerkesztésben, előadásban: szinte olyas viszonyt érezhetünk közte és a magyar népmese között, mint amilyenben két nagy költőtár-

sának, Petőfinek és Aranyinak költészetét szoktuk tekinteni a magyar népdal és népballada irányában.

Kiszabott időm alig enged meg többet, mint hogy ennek a viszonynak néhány jellemzőbb mozzanatára egyszerűen és röviden rámutassak. Jókai páratlan dicsősége, hogy e rövidségre vállalkozhatom; hiszen mindnyájan ismerjük, lelkünkben tartogatjuk őt s egyetlen ujmutatásra, egyetlen hivatkozásra alakjai, képei, világa megelevednek képzeletünkben. Mi más az ő gyermeteg, rendületlen hite emberben, életben, jóban, igazságban, az erkölcsi erőnek szinte mindenhatóságában, mint népünk optimizmusa, melyet az áldáshozó föld s az ezer csapás közt gondviselő ég őrzött lelkében. Új viszonyok, a politikai, társadalmi és gazdasági élet átalakulása már-már fenyegetik ezt a naivitást; de ma még él s ha nemzeti csapásul egykor veszendőbe menne: legalább a legragyogóbb emléke marad, amit valaha gyermek szülőjének állított: Jókai költészete. Ennek törvénye is az, ami a népmeséké: a «minden poklokon keresztül» törő igazság, az üldözött Hamupipőke boldogulásának és a kitudott harmadik királyfi győzedelmének meggátolhatatlansága; talán nem az élet igazi törvénye, de az ő végig megőrzött ifjúságának s mindnyájunk ifjúságának bizonyára legtisztább és legdúsabb forrása. Hát Jókai humora, mely akár gazdagságát, akár elevenségét, akár magyaros ízét tekintsük, nem találja párját irodalmunkban, ez a humor is nem népünk lelkét tükrözi-e? Aligha véletlen, hogy legnagyobb erejét, legmeghatóbb és legkacagtatóbb színeit épen népies tárgyakon, vagy a néphez legközelebb álló élet képein ragyogtatja: majdnem valamennyi nagy regényének népi epizód-alakjain és jelenetein, a *Dekameron* tréfás rajzaiban, a *Népvilág* kisvárosi és falusi történeteiben, a komposzesszori, kollégiumi, vásári élet feledhetetlen, pompás képeiben. Valóságérzése abban a mértékben növekszik, amint az anyaföldhöz, a természethez és embereihez közelít s ez a valóságérzés majdnem mindig humoros hangulatú, akár a népnél, mikor a látókörébe, közelébe eső dolgokról

mesél. Ha képzeleti világának nehéz, zivataros felhői megszakadnak, humorának napja kivillan és sugarai itt a földön vígan játszanak. Jókedve föléled; játékos öröme támad a világon, dolgokon, embereken; öröme az elme tréfás szökkenéseiben. Komikai ere friss és dús; de bizonyos felsőséget, öntudatot, jó-ságos szelídséget mindig megőriz az elmének vidám és torzító cikázatai között is. Emberszeretet nélkül nincs igazi humor; de alig tudnék humoristát nevezni a legnagyobbak közül is, kinek emberszeretetét oly közvetlenül, mélyen és állandóan éreznők, mint az övét. Az akadémiába *A magyar néphumor* vizsgálatával, ilyen szellemű felfogásával köszönt be. Költészetéből száz és száz példára utalhatnék; de legyen elég az ő s az egész magyar költészetnek csak két drágagyöngyére mutatnom. Egyik a szegény csizmadia-család boldog zavarának az a leggyöngédebb szeretettől áthatott humoros idillje, melynek címe: *Melyik a kilenc közül?* Másik, a *Bika*, egyike legutolsó írásainak, mely, mikor a legrémletesebb képzetek egyikét, az akasztófát, a legmélyebben megindító humor arany leplével tudja bevonni: a lángelme képzeletének és a nemes emberi szív érzésének ifjan maradt erejével, egy, szinte lehetetlennek látszó, művészi problémáját játszi könnyedén old meg. A magyar lélek világossága, egyenessége, biztossága magában, költészetének ezen a valószerű, humoros oldalán érzi legerősebben.

De érzik egész elbeszélő módján, mellyel nemcsak nálunk, hanem az egyetemes irodalomban a legelső helyek egyikére emelkedett. Oly világosan, könnyedén, kedves gyönyörködéssel, egészen képeibe és alakjaiba merülve beszél, mint a népmesék. Naív módon olvad mintegy át személyeibe és sorsukba; így ismeret meg velök, von ellenállhatatlanul közibök bennünket is. Nem a klasszikai ornamantumoknak kimért és szövevényes alakulataiban folynak mondatai, hanem úgy, mint a magyar leány kláris vagy gránát-sorának szemei: kedves füzérben, egyszerűen, kereken, csillogva és égő elevenen. Ez a folyamatos ele-

venség lüktet minden szavában, ötletében, ellentétében, képében, érzelmes közbevetéseiben. Izgatottságnak, nyugtalanságnak érezzük olykor nyomait, különösen pályájának első felében, mikor a francia romantika hevítő italába kóstolt s a forradalmi idők villamos levegőjét szíтта ; de lankadásnak soha ; hatvan esztendő irodalmi termésének, tulzás nélkül mondhatom, az *Istenitélettől* kezdve egész a *Börtön virágaig* nincs egyetlen lapja, mely fáradtnak mutatná. Sem csodálatos termékenységének, sem lelki üdeségének nem volt szüksége soha erőgyűjtő pihenőkre, nem voltak szünetei. Mintha jó angyala az örömnék és jóságnak megszámlálhatatlan magvát — melyet a mi tévedező, küzdelmes és fáradó világunkban hintegetett — azzal hálálta volna meg, hogy ő maga is észrevétlenül átsuhanhasson a tőle teremtet világba, ennek kivételes életét élje : az örök ifjúságét. Ez ifjúság kedve, hite, öröme sugárzik minden sorából. Képzeletének legcsalókább, legszeszélyesebb alkotásait is ép oly gyermeteg hittel, nézi festi, beszéli, mint a legközvetlenebb valóság képeit. Bizonyára nem ritkán messze ragadja ez a képzelet a valóságtól, az emberi léleknek és életnek természetes útjaitól ; de mesterkedést még ilyenkor is alig kereshetünk benne. Ő nemcsak költői, hanem emberi fölindulásainak óráiban is, tündérképzeletének szemüvegén át, ilyennek nézte, látta, érezte a világot, még az ő személyes életének világát is. Múltját a *Politikai divatok* és a *Tengerszemű hölgy* romantikus meséiben támasztotta fel előtte félig az emlékezet, félig a képzelet. Azután szerelmei : a felébredt szív első sóhajával együtt égbe szállott gyermekleány, a magyar színművészet legünnepelebb hősnője s szívének utolsó, szenvedélyes másodvirágzása, amint élte, vívta, sírta őket : nem egy-egy odaillő fejezete-e éppen azoknak a regényeinek, melyeket a kritika legbizalmatlanabbul fogadott? E képzelet, Jókainak e mindig munkás, mindig izzó, mindig termékeny képzelete a legjelentősebb költészetének mindazon lelki tényezői között, melyekkel egyéniségéből hatja át, amit a népszellemből vett.

Költészetének még némely fogyatkozásai is, melyeket szigorú bírálói sokszor vetettek szemére, a népszellemnek bizonyos sajátosságos ellentéteire emlékeztetnek. A meseköltő és mesemondó nép lelke két úton jár. A látókörébe eső jelenségek iránt a valóhoz való vonzalmat mutat, a jellemző vonások éles fölismerésével és torzító kedvével, általán humoros hangulattal. Ellenben a távolibb és ismeretlenebb dolgokkal szemben a nagyítás, túlzás hajlamát érezteti, az érdek- és csodálatkeltés szándékával. A világ minden hatalmasságán győzedelmes vitéz, a minden fufangon túljáró táltos, a kengyelfutó, messzenéző és a többi emberi csoda világa ez: a túlzások áradata az érdekes, mulattató bonyodalom kedvéért, amint Arany László találóan fejtegeti. Nem vezetnek-e bennünket ezek a vonások egyenes úton Jókai szellemi képéhez? Tovább megyek: nem érezzük-e a költészetben egészen közel magunkat a népképzeletnek azokhoz a mélységeihez, melyekben mondái, regéi érnek és alakulnak? Arra a sokat kifogásolt, de természetében rejlő s így soha le nem vetkezhett naív módjára gondolok vonzalmának a jó, nagy és hős iránt — hajlamára, folttalan eszményekké és lebírhatatlan erőkké emelni mind, akiket szeret és tisztel s megszerettetni és tiszteltetni kíván. Ha Kárpáthy Zoltánra, Baradlay Rikhárdra, Kadarkuthy Zoltánra, Berend Ivánra, Timár Mihályra, Áldorfalvi Incére, Manasséra és nagy regényei hőseinek bizonyos sorsára gondolunk s nem bírálni, hanem inkább családi vonásaik közössége révén eredetőkben megérteni kívánjuk őket: talán nem helytelen útra vezet a fonal, melyet kezünkben tartunk. Míg Jókai szemléletei költői alakjaivá lesznek, míg az ő képzelete világában kialakulva, állandó helyöket elfoglalják: mintha ugyanaz a folyamat menne végbe lelkében, melyet a népszellemnek inkább képzelődő, mint emlékező, inkább összefoglaló, mint különböztető, mondaalkotó folyamatai mutatnak. Az emberek nemcsak megnőnek, túl az emberi mértéken, de többször eggyé olvadnak; Petőfi és Sárosy sorsából alakul Pusztafi; Kisfaludy Károlyból

és Katonából Jenőy Kálmán. Lelkének uralkodó, költészete forrására, szellemére és hatására nézve határozó eleme: a magyar néplélek volt. Híre, népszerűsége akkor volt delelőben, mikor ez a lélek, az egyesülésnek, a tudatára ébredésnek, az egymást megértésnek első mámorában s a közös szenvedés borújában legmélyebben és legegységesebben hatotta át az egész magyar társadalmat. Jókai költészete mindig egyik mutatófája marad életének és erejének. Míg olvasuk és szeretjük őt: addig értjük és magunkban érezzük ezt a lelket.

Az a nagy, prózai költészetünk stíljét egyenesen újjáalakító befolyás is, melyet Jókai irodalmunk fejlődésére gyakorolt: valójának ebben a mozzanatában, a magyar néplélekkel való benső rokonságában találja gyökerét. A múlt század negyvenes éveinek három középső esztendeje az, mely újabb költészetünkben a fejlődés nemzeti irányát betetőzi és teljes győzelemre juttatja. Tompa, Petőfi, Arany és Jókai első föllépésének, első diadalainak évei ezek. Mint a művészi életnek minden egyes jelensége, egész költészetünknek ez az újjáalkotása is az érzésből, a fölébredt, de borús napra ébredt s verőfényre sovárgó nemzeti érzésből indul ki. A nemzeti érzés, háromnegyed-százados fejlődés, a mind tisztább képben mutatkozó cél felé vándorlás után, melynek halhatatlan Mózes: Vörösmarty, bennök és általok végre megtalálja teljes, harmonikus művészetét: a nemzeti tartalomnak és alaknak, felfogásnak és ízlének összhangos kifejezését. Minderre nézve egyazon szellem nyilatkozik, él és hat bennök: a népies, tehát a legtisztább és leggyökereesebb magyarság szelleme. Egyéniségök alkotó erejét ez ihleti meg s alakul, emelkedik nemzeti költészetté. Tompa, Petőfi, Arany, Jókai! Áhítatos szemeink úgy tekintenek ma fel rájuk, mint szellemi életünk egész csillagkoszorújára, kik mezeink, pusztáink vadvirágaiból fűzték koszorúikat. A népszellem forrásából merítve lesz általok költészetünk a magyar léleknek tiszta és teljes képévé. Természetérzését és méla

borongását Tompa, az érzés tüzét, egyenességét és szabadságát Petőfi, szemléletének plasztikus tisztaságát s hagyományainak varázsát Arany, mesemondó kedvét és humorát Jókai hozta föl mélyéből. Így teljesedik ki költészetünknek képe, így elevenednek meg színei azon a gazdag és egyszerű, kifejező és zengő nyelven, melynek változatos kincseit egyik a Sajó mellől, másik a Kunságból, harmadik Biharból, negyedik meg Dunántulról hozta.

Ebben a kapcsolatban, az időnek benne érvényesülő és kiválasztottainak egymásra ható szellemében találjuk meg Jókai irodalomtörténeti jelentőségének legfontosabb mozzanatát. Történeti küldetése, melynek oly fényesen felelt meg, a magyar elbeszélő próza nyelvére nézve ugyanaz volt, ami nagy kortársaié és barátaié, különösen Petőfié és Aranyé, a magyar költői nyelv tekintetében. Idegen ékeskedéseiből, nehézkes kötelékeiből, utánzott formáiból felszabadítása s az egyszerűségnek, természetességnek, eredetiségnek sokkal gazdagabb és változatosabb, de reáilló, tartalmát és szabadságát egyként kifejező köntösébe öltöztetése. A szó és gondolat, a hang és érzés egymásnak természetes szomszédságába jutnak s a gondolat és érzés magyarságának bélyege jellemzőleg ott ragyog a szón, kifejezésen, formán is. Nem ismétlem, amit nyelvről már elmondottam; csak azt teszem még hozzá, hogy ezt az új stílt Jókai nemcsak magának teremttette meg, hanem egész irodalmunknak: szelleme szárnyalásában és gazdagságában utánozhatatlan volt, de az egyszerűség költői erejére utaló példája: győzött és urrá lett az egész vonalon. Általa alakul át egész elbeszélő prózánk stílje — s ami csak költészetünknek ez ágában formájára nézve igazán magyar és gyökeres: mindazon ott fénylik Jókai szelleme is.

Nagy kortársai közül Petőfivel volt legrégibb és legbensőbb barátságban. E barátság emlékét nemcsak az elröppent üstököst visszahívó, feltámasztó, dédelgető és sírató írásainak szinte végtelen, megható és elragadó sorában kereshetjük, hanem egész költészetében is. Már serdülő koruktól sokszor összehozta

őket sorsuk : a csendes, magába vonult, tanulmányainak és álmainak élő fiút az életnek viharverte, ifjú vándorával, ki hitének, önérzetének és dacának lobogó lángjánál kereste a halhatatlanság útját. Jókai, a tisztes módú, kitűnő iskolai bizonyítványokat gyűjtő, gondtalan jövő elé néző ifjú benső barátságot köt Pápán a nyomorgó deákkal ; Kecskeméten elragadtatva siet a kóbor színész karjaiba ; Pesten szinte elválhatatlan szövetségben él a pályatörés nehéz küzdelmeit vívó, majd a dicsőség szárnyain egyszerre magasba emelkedett költővel. Amíg szükség volt rá, jó szívvel és tehetségéhez képest egyengetni igyekezett barátjának földi útját, ki meg lánglelke sugallatával a szelíd és félénk Jókainak szárnyait bontani s őt égi útjára indítani törekedett. Kiegészítették és szerették egymást. Valóban Jókai szívének nemességét, ragaszkodó gyöngédségét mi sem jellemzi jobban, mint az a hatás, melyet Petőfinek fogékony, de türelmetlen és dacos szellemére gyakorolt. Arannyal való barátsága egy irodalmi benyomás keltette vonzalmon alapult, melyet személyes találkozás csak később fejtett ki és erősített meg. Jókait szívéért, ragaszkodásáért szerette meg. Benne is megénekli a *fiatal író*t, bajtársát a közös ideálért ; de másik fontosabb költeménye csak a barátnak és barátról szól. Keserű órában készült ez a vers : *Jókai Mór*hoz, mikor megtagadtának érezte magát az egész világtól s megtagadta az egész világot ; ebben a sötét órájában nevezi Jókait «lelke megmaradt felének». Édesanyját kivéve, az erős, szívbeli ragaszkodásnak és bizalomnak ilyen hangján senkiről sem ír. Meghasonlottak utóbb mégis ; még pedig részint Jókai első házasságának, részint Vörösmarty ismert megtámadásának okából. A harag rövid hevületén túl Jókai szívébe visszaszállott a régi galamb ; de a sas már akkorra az égbe röpült. Hogy milyen mélyen gyászoló, sokszor a keserv lángjában égő szívvel tekintett utána addig a napig, melyen bizonyára bánatosan lehajtott fővel, kérlelő szelíd szemekkel és szívére szorított kézzel közeledett feléje a csillagok világában : szinte kötetekre menő emlé-

kezései tanuskodnak róla, a vidám emlékek könnyes humorú képeitől a *Szilveszter-éjszakák* szárnyaló rhapszódiaiig. Mindnyáját átrezgi a fájdalom mindazért, amit szíve kétszer vesztett benne; de hála és mindazért, amit szelleme örökre nyert általa.

Kétségkívül Petőfi lelki energiája, rendületlen hite, célra törekvő szenvedélyessége volt egykor magányos, szerény költői álmodozásainak legerősebb serkentője és biztatója. Első költői kísérleteinek heve és sikere a kis pápai társaságban lelkesítette és biztatta; de irányozta is. Petőfivel együtt, fejlődésük első szakában, a francia romantikáért hevültek; ifjú képzeletök ennek mámorosító italától égett; ennek körében kerestek mintákat és eszményeket. De Petőfi lírai eredetiségével kétségkívül legalább is annyira hatott rá, mint irodalmi vonzalmaival. Ami az eredeti, egyetlen, nagy költőből ébredt Petőfiben: az segített ébreszteni Jókainak vele rokon, költői szellemét is: lelkének magyar népi tartalmát. A lelki élet folyamatainak finomabb szálaival haladva, talán nyujt némi bizonyítékot e gondolatokhoz az a kis adat is, hogy Jókai legelső önállóan megjelent munkájának jeligéjét Petőfiből választotta «Szép vagy, Alföld, legalább nekem szép!» Azután nagyot tévedünk-e, ha Petőfi pályájának hatását is keressük Jókai képzeletében és költészetében? Hiszen baráti szíve úgyszólván életének minden órájában tele volt ennek az életnek eleven, rendkívüli emlékeivel. Ha Széchenyi tragikumának megrendítő benyomását joggal kutathatjuk Kemény Zsigmond tragikai felfogásának sajátosságában: nem gondolhatunk-e rá, hogy Petőfi pályája is egyik sugallója volt Jókai fantáziájának, költői hitének, hogy ezen a világon is vannak csodák, mindenhatóságok, tüzes szekéren égbe szálló próféták.

Legelső, a pápai kollégiumban pályadíjat nyert novellája: az *Istenítélet*, meg az a másik, mellyel az író-világ és olvasó közönség megdöbbenett figyelmét először vonta magára, a *Nepean-sziget* egy fölizgatótt, de alapjában naív fantáziának töredékes, borzalmas lázálmai. Kecskeméten írt történeti drámája,

a *Zsidó fiú*, s első regénye, a *Hétköznapiak*, mind ebben a rikító, pokoli iszonyatokkal teljes képzetkörben mozognak. Scott Valternek nem sok nyoma van benne ; de annál több Hugo Viktornak és Sue Eugénnek. Regényének előadása, stílje nem egyenletes ; az ő könnyű, természetes, kedves módja helyenkint fedledhetetlen lapokon ad biztos zálogot a jövőre, de a rémes, meg egyebütt nagyzó, irónikus, szakadozottan kitörő, ellentétekkel izgató beszédet diktál ; míg néhány részletében épen ellenkezőleg az angol humor ismert komolykodó, bonyolultabb, nyugodtan tagoló, körmondatos módjára ismerünk. De már ugyanabban az időben, amelyből ez a kísérletező, egyenetlen regénye való, voltakép meg is találta magát : olyannak, egészen olyannak, amilyennek mindvégig szerettük és csodáltuk. Megtalálta a magyar élet vidám képeiben, melyeket színről-színre ismert : a *Sonkolyi Gergelyben*, *Serfőzőben*, *Házasságokban*, melyeknek tiszta magyar levegője, a humor sugaraival, innentúl uralkodóvá lesz költészetében. Időnkint fel-felmerülnek utóbb is mindvégig a régi árnyak, rémek, a képzeletnek izgalmas, fantasztikus szeszélyei ; sőt talán olyan munkáinak cselekvényén és egyes részletein is föltetszik emléke ennek az ő első iskolájának, melyek koncepciójukban, tárgyaik szerint, alakjaikkal más szellem termékei. Az ő híres, sokat emlegetett szertelenségei és hihetlenségei ! Mikor ezeket olyan műveinek is szemére vetették, melyeket az egész nemzet elfogódott és meghatott lélekkel olvasott ; mikor «csodavilágába» olyan képek között, olyan úton vezetett be, melyeknél valóságosságokban is megragadóbbak alig kerültek magyar tollból : egy pillanatra minket is megállítanak a költői képzelet tilalomfái. A költő, ha igazi, vagy épen a lángelme mindig jobban tudja vagy legalább jobban érzi : mi szabad neki, mint bírálói. Ha alakjait és sorsukat éli ; ha azt, amit valónak képez és valónak érez, költői szavának crejével át tudja vinni olvasói lelkébe is : világában a valóság mértéke másodrendű kérdés. E mérték mindig a géniusz hatalmához igazodik, képzelgető és éreztető hatalmához :

mit tud elfogadtatni és mit tud elfeledtetni velünk. A kérdés lényege nem az, hogy milyen messze száll a költő, hanem az, hogy elég erősek-e szárnyai, hogy bennünket is magával ragadjon ; tehát : képzelete, hozzánk intézett követelésének viszonya költői erejéhez.

De vélekedjünk bármikép e kérdésben, irodalmi fejlődésünk krónikása bizonyára el fogja ismerni, hogy Jókainak ez a naív, örök-eleven, mesék és alakok teremtésében egyaránt kifogyhatatlan képzelete mérhetetlen kincsekkel gazdagította lelki életünket és egész költészetünket. Abban a száz és száz kötetben, melyet fáradhatatlan keze összeírt, a magyar történeti élet egésze, a magyar társadalmi élet egésze és a magyar föld változatosan bűvös képeinek egésze a költői feldolgozásnak oly gazdagságában és teljességében maradt ránk és utódainkra tőle örökségül, amilyen nemcsak nálunk, hanem bármely irodalomban példátlan. Regényei és novellái átvonulnak, a hogyan ő maga tekinti végig, «a régi pogány magyarok korszakától kezdve, az első keresztyénség, Kálmán király, a tatárpusztítás, a Dózsa pórlázadás, a török uralom, az erdélyi fejedelmi udvar, a Zrínyiek, a Tököli és Rákóczi szabadságharcok, a törökök kiűzése, Rákóczi fiai, Mária Terézia, II. József, a magyar insurrectio és napoleoni hadjárat eseményein keresztül, egész az 1848—49-diki szabadságharcig.» A rengeteg termés nem egyenlő értékű ; de a leleménynek és előadásnak lekötő elevensége, a bonyodalomnak az újabb regényben egyre ritkuló, megnyugtató kikerekedése, a majd káprázatosan ragyogó, majd derűs kedvességgel csillogó színek sohasem hiányzanak. Amint közelebb és közelebb jut korához és szülőföldéhez, abban a mértékben növekszik jellemző ereje, valóérzése, humora. Mikor élő emlékei gyermekké varázsolják vissza : akkor lesz legnagyobb művésszé. Legmélyebben és legáltalánosabban kétségkívül azokkal a regényeivel hatott, melyekben nagy reformkorunkat, előzményeit és következményeit rajzolja. Képzelete, egész művészi ereje itt mintha lelkének

legmélyebb és legállandóbb ihletétől merítené sugalmait: a művészi mellett a nemzetiből. Az ébredő magyar szellem első apostolainak lelkeségökben titáni küzdelmei az *Eppor si mouvé*-ban, az ósdi magyar világ haldoklása s az újnak első fecskéi a *Magyar Nábob*-ban, a patriarkhális vármegyei élet a *Régi jó táblabírák*-ban, a pozsonyi országgyűlés ifjúság mozgalmi a *Mire megvénülünk*-ben, a «látnoknak és világtalanoknak», Széchenyinek és Wesselényinek országot és lelkeket mozgó kora a *Kárpáthy Zoltán*-ban, a forradalom lángja, dicsősége és gyásza a nagy regények egész sorozatában, a *Politikai divatoktól* a *Mi lengyelünkig*, a Bach-világnak hamu alatt lappangó tüze *Az alföldi földesúr*-ban. Minden kifogás, minden rajzhiba hasonlíthatatlan humorában és elragadó lendületében, a képzeletnek és érzésnek milyen villamfényével világítja meg e múlt és aligmúlt világokat, a forrongó, fejlődő, tisztuló magyar léleknek ős-erejében új hivatására ébredését. Kemény bizonyára mélyebben látja s megrázóbb igazsággal festi a korokat és embereket; de gazdagságban, teljességben, változatosságban, melegségben sem ő, sem bármelyik elbeszélőnk Jókaihoz nem hasonlítható. Egy-egy korképében rendesen ott van annak az időnek egész magyar társadalma, a vezető osztályok képviselőitől kezdve a föld népéig, s e gazdag összefoglalás a nemzeti szellem nagy ideáljaiban való együttérzést, itt a céltudatosság, amott tisztán a természet ős-ösztoneinek erejéből, milyen velőig és szívekig ható módon fejezi ki!

Egész nemzeti életünket, társadalmunkat ilyen sokszínű gazdagságában, szinte teljességében öleli fel és őrzi költészete. Őrzi közösen és külön jellemző típusaival és hangjaival, szokásaival és hagyományaival, alakjaival és színterével. Írói pályájára visszatekintésében írja, hogy «fantáziája bejárta Magyarországot a Kárpátokon kezdve, a Székelyföldön, a magyar tengerparton, a pusztákon, mocsarakon, várakon keresztül a bányákig és a névtelen Dunaszigetig.» Annak az életnek, ami mind itt folyt és folyik, szinte beláthatatlanul dús képtárát adta, dúsabbat, mint összes

többi elbeszélőink együttvéve. Legtöbbet és legjobb kedvvel időz Komáromban és Debrecenben, a dunai és tiszai magyarságnak e két ős fészkeiben ; ha amar-ról beszél, a gyermekkornak, ha emerről, a forradalmi hevületnek fogékonyságával gyűjtött benyomásai kifogyhatatlan bőséggel és frissességgel áradnak lelkéből. Különösen gyermekkorának régies hangjához és formáihoz késő vénségeig megőrzött vonzalma jellemző úgyszólván egész költészetére ; nyájas bizalmaskodása derűt áraszt és ébreszt. Jellemző erejének és humorának egyáltalán kiváltságos területe ez a régies és népi magyar élet : a debreceni deákok és vásárosok, a komáromi szekeresgazdák és superek, az alföldi halászok és csikósok, komposzszeszorok és gazdatisztek, kis boltosok és mesteremberek, csárdák és betyárok élete. Legigazibb, művészileg is legértékesebb remekei ebből a legeredetibb magyar világból valók, még a fővárosi életből vett legelevenebb munkája, a *Gazdag szegények* is az amabból ide szakadt, nyomorgó, becsületes szegénység tragikomédiája. Költői szellemének legízesebb termékeit itt kell keresnünk. A *Sárga rózsában* a pusztai magyar népjellemnek valóságosságában és mélységében egyként páratlan megtestesítése ; a *Kedves atyafiak* ósdi kúriáinak a komikum öserejével megrajzolt és színezett képe ; a *Debreceni lunatikusb*an a régi kollégiumi életnek a torzítás igazságában mutogatott, kacagtató jelenetei ; a *Felfordult világ* farsangi mulatozásainak szilaj kedve ; — de mikor és hol érném végét a sornak?!

És ennek az életnek nagy, változatos, drága színtere : a magyar föld, talált-e valaha méltóbb, frissebb, színekkel telibb ecsetet, mint a Jókaié? A magyar vizeknek és pusztáknak, hegyeknek és völgyeknek, a Tiszának és Balatonnak, a délibábos Hortobágnak és a túladunai jegenyéseknek, mindnek, ami csak szemünknek, szívünknek kedves : szinte végetlen képsorozatát tárják fel írásai. Valamennyiben a természet-szemléletnek az a naív elevensége, a hangulataiba való beleolvadás készsége, a jellemző vonásoknak és színeknek éles és biztos kiérzése, az árnyéklatoknak

áradó bősége, amit az egész élet végeig megőrizni : a legritkább adományok egyike. Jókai költészete valóban egész iskolája a magyar tájképfestésnek ; iskola abban az értelemben is, hogy arra tanít : milyen lélekkel kell és lehet magyar tájat festeni.

Ideje összefoglalnom a mondottakat. Röviden meg kell felelnem arra a kérdésre, hogy Jókai költészetének kincsesházát mennyiben és különösen miben tekinthetjük, irodalmi életünk egész folyamára nézve, történeti jelentőségűnek? Csak a legfontosabb mozzanatokra szorítkozva, elbeszélő prózánk új stíljének megteremtésén kívül, a magyar életnek, múltjának és jelenének, az egyetemes irodalom egész láthatárán páratlanul, grandiózus teljességében való költői feldolgozása, az ő csodálatos gazdagságának ez a magyarsága : ez az, ami örökre kapcsolatban marad Jókai Mór nevével.

Költészetének ebben a nemzeti talajában gyökerezik rendkívüli hatása az egész magyar közszellemre, ha úgy tetszik : a magyar politikai életre is. Nemcsak költő volt, hanem, mint kevés kivétellel valamennyi magyar költő társa, egyszersmind politikus is ; nemcsak tollal, hanem tettekkel is szolgálta hazáját. Nem szükséges feltámasztanom az önök emlékezetében, tisztelt hallgatóim, életének és nemzeti életünknek azt a fényes napját, melyet március tizenötödikének nevezünk, mikor a megifjodott nemzet ifjúságának élén, Petőfi oldalán, meglódította az idő kerekét. Tudjuk, hogy mint politikai küzdelmeinknek elszánt részese, ette a bujdosás és a börtön kenyerét. Jobb napjaink felderültétől negyven éven át vett tevékeny részt a nemzet tanácsában. De nem ezekről, a politikus politikájáról, hanem a költőéről szólni : tűztem feladatombul. Arról a politikáról, melynek színarany tiszta tartalma : a magyar nemzeti lélek ébresztése, fejlesztése, erősítése, arról, mellyel nemzetének szeméből törülgette előbb az álmodat, utóbb a könnyeket ; mellyel nemzete szívében tartotta kezét, csillapítva, mikor lázban dobogott, élesztve, mikor

azt lestük: dobog-e még? Költészete kísérte, munkálta, vezette félszázadnál hosszabb időn át, a reformkortól jóformán napjainkig, nemzeti eszményünk feltűnését, megtisztulását, felragyogását. Ideálokat adott nemzetének s ápolta nemzete ideáljait. Ápolta az újjáalakulás tétováiban, az erőkítőrés forrongó lázában, az elnyomatás vak éjszakájában, a feltámadás új mámorában. Egykor az önzés és kishitűség vonakodásai között: nemzetté tenni az egész nemzetet, majd az idegen önkény gőgjével szemben: nemzetnek ismerni, — hatalmas költői erejének sugallatával hirdeti, példázza, árasztja a hitet a jóban és igazban. A csüggedés, zsibbadás, fásultság szomorú napjaiban képzeletének tarka játékaival, humorának derűs csillogásával éleszti nemzetének fáradt, aléló lelkét: megvirrad még valaha! Az ingadozás, szakadás, tétova húzás idején költészete, részeiben és egészében, összefoglalja a nemzet képzelete előtt, egynek érezteti lélekben és célban mindazt, akit valaha magyarnak híttak és akit ma magyarnak hínak. Hatása, népszerűsége a bizonyosság rá, hogy egyszerű, de annál hatalmasabb igazságainak a nemzet megnyitotta szívét; hogy vérévé lettek; hogy nehéz és dicső életmunkájának erkölcsi ereje gyarapodott velök: Jókai költészetének hatása ott volt a győztes erők sorában félszázad óta nemzeti igazságunk minden diadalában. Ott volt már Buda ostrománál ép úgy, mint királyunk koronázásánál s ott lesz minden erkölcsi győzelmünkben — ha ugyan a Gondviselés még tartogat számunkra.

A magyar nemzeti és művészi lélek kölcsönhatásának e fejezetét, melynek hőse Jókai Mór, a siető idő nem engedi tovább részleteznem. Csak egy-két érdekesebb s az egészre fényt vető mozzanatát legyen szabad még befejezésül kiemelnem. A forradalom bukása után még lappangva s nevét is rejtegetve írja *Csataképeit* és a *Bujdosó naplóját*. A letiport haza romjain majd égő, majd könnyes szemekkel azt hirdeti minden sorában, hogy a mi gyászunk nemcsak gyász, hanem dicsőség is. Föltámadásra ki mert volna

gondolni akkor ; de akinek szó adatott, legalább a dicsőítő gyászbeszéd balzsamával állott elő, az alig-múlt fényével világított a jelen zord sötétébe. Férfiak voltunk, hősökül estünk el — mondott legalább ennyit, a költői érzésnek és titkos füződésének ugyanazon az útján járván, mely Arany Jánost az *Utolsó magyarnak* szintén vigasztalásra szánt, tragikus képeihez vezette. A nagy epikus e hatalmas torzójának szellemét érezzük a *Varchonitákban* is. De az idő telt, a lombok hervadtak s a költő legeelőbb érezte, hogy ez nem elég. «Elolvad a jég, de a kristály azt mondja : nem olvadok, és szikrát vet a napban.» A nemzetben föl kell ébreszteni a hitet föltámadásában, mert csak ebből a hitből meríthet erőt reá. Jókai lelki világát ismerve, képzeleinek gazdagságával és mozgalmas-ságával, nem adnak-e feleletet ezek a gondolatok arra a kérdésre, vajjon mi vonta éppen ekkor, 1853-ban éppen legelső nagy alkotásának anyagául fantáziája elé régi, töredékes benyomásaiból a *Nábob* képeit : a százados nemzeti lethargiából, álhalálból való ébredésünknek példázó történetét. A mindenható erő, mely alig néhány évtizede csodát mívelt bennünk és velünk, semmivé lehetett-e vagy új csodákra van hivatva még? Ugyane viszonyok hatása alatt, ugyanebben az esztendőben, ugyanilyen csoda régibb képein merengett Arany borus lelke is, midőn a Csaba-mondának nemzet-biztató vezérgondolatából és képeiből első költői álmait szötte. Arany, az epikusnak őshagyományokat elevenítő képzeletével, a magyarok istenére utal ; Jókai meleg, meleg színektől duzzadó regényében, a magyar lélek őseréjére. A *Nábob* alakjainak, jeleneiteinek, meséjének irodalmi hatásán túl, talán inkább sejtve, mint tudva, a legelső reménysugarak egyikét szöktette a nemzet csüggedő lelkébe.

És akkor és azután, a benső együttérzésnek, a közszellem erkölcsi szükségei iránt való fogékonyságnak mily eleveniségével táplálta, irányozta, gazdagította ezt a lelket, egyenesen és hegedűszóban, regénnyel, drámával, verssel, folyton-folyvást! Tíz évi raboskodás után közállapotaink javulására lidércfény csillant

föl, mely mocsárba csalogatott, de talpra állított benünket, hogy utána új megpróbáltatás esztendei következzenek. Várnunk kellett tovább; még láncokat csörgettünk, de már bizodalommal vártunk. Politikának és irodalomnak csak táplálnia kellett ezt a bizalmat magunkban és jövőnkben, buzdítania a kitartásra, kísértések és szenvedések között, igazaink mellett. Ekkor, 1862-ben írja Jókai *Új földesurát*, talán legművészebb alkotását, mely sokkal több egy szép regénynél, több az önkényuralom alatti magyar életnek legeredetibb képénél, több a képzelet aranyhímzésénél. Ama nagy és mély igazságok egyikének művészi kifejezése, melyek a legnagyobb költőket is csak ünnepi óráikon ihletik méltó alkotásokra. Jókai sohasem látott mélyebben nemzete lelkébe, mint ebben a könyvében. A magyar életnek és természetnek talán legemelőbb és legtermékenyebb igazsága: hódító ereje, benne találta meg költői kinyilatkoztatását. Aminek annyi csodát köszönünk, s talán a legnagyobbat, nemzetünk fennmaradását is: ő volt hivatva a költészet varázsába öltöztetni. A legrégibb, legtündöklőbb és legerősebb magyar igazságot: magyar lelkünk, életünk hódító hatalmát minden idegennel szemben, ki nyílt szemmel és nyílt szívvel közeledik felénk, s ebben a hatalomban vonzó erejét, erkölcsét, igazságát. Mikor ennek az igazságnak fénye megihlette fantáziáját, mintha csak a jövőbe is belátott volna. Mintha látta volna a közel jövő fátyola alatt egész történetünkben talán legtisztább, legcsodálatosabb és legfenségesebb példáját. A regény hősnője, Ankerschmidt Eliz, egy bájos ifjú német leány, az elme és szív minden kincsével megáldva, a nyomott, üldözött magyar világ közvetetlen közelébe kerül. Előbb csak érdekli ez a világ; az igaztalanság, nemtelen felfurfang hálói, melyeket becsületes lelkekre vet ki az ármány, megilletik igazságérzetét. Majd egy lépéssel tovább jut; a bús magyar mogorva bánata meghatja s a börtönben sinyló hős sorsa gyöngéd szívének részvétét veri föl; ő közel áll a hatalmasokhoz, kegyelmet kér neki. Végre szemtől-szembe nézhet vilá-

gunkkal, mely rendületlen jogérzetével és büszke szenvedésével már meghódította képzeletét. Megtanult és megszeretett nyelvével életében és költészetében megismerni igaz és vonzó lelkét is. A miénk lesz egész szívével — Elizból: Erzsébetté. Mennyire természetes mindez s fülünkbe úgy hangzik mégis, mint egy legenda. Nem ama fenséges szívnek hozzánk vezető útját álmodta-e meg előre, nyomról-nyomra benne kedves költője, kit szabadító és gondviselő angyalunkul küldött végzetünk?! Midőn ihletett tolmácsuk emlékünnepe, nemzeti ideáljaink lebegnek előttünk, ime nem maradhatott távol ő sem; idegen földön nyugtából, legalább egy röpke pillanatra, szent emlékezésünkben ide szállott közénk.

Öreg költője, a mi költőnk is, elment már utána, elpihent már. Amint most fényes pályájának mindnyájunk lelkében zsongó nagy emlékeit idézgetem, személyes viszonyunknak, irántam tanúsított atyai barátságának egy mozzanata föltetszik emlékezetemben. Épen most tíz éve írta hozzám egy levelében ez elégikus hangú sorokat: «Aggódva gondolok rá, hogy évek mulva azon feladat fog reád várni, hogy utóiratban törvényt tarts egy magát túlélte vén író felett, akinél a késő ősz kiparódiázta a kora tavaszt». Megilletődve érzem, hogy ime nemcsak a Kisfaludy-Társaság megtisztelő bizalma, hanem a Te régi kívánságod ruházta rám mai feladatomat, melynek csekély erőmmel, de teljes szeretetemenmel törekedtem megfelelni. Szeretettel és hálával kerestem költészeted forrásait és ereit szívedben. A belőle áradó érzések hevületében kereslek magadat is: merre vagy? Nem, nem ott pihennek hamvaid, ahová vágytál, ahol kikerested és megjelölted a szívednek legkedvesebb nyugvó helyet: svábhegyi hársfáid hűs, suttogó, illatos árnyékában, ahol édesen hallgatni akartad, «amit a fák a méheknek, a méhek a virágnak, a virág gyökere neked» mesélni fognak. De ha már hamvaidat nem, lánglelkedet ott találom, hová egész életedben, minden gondolatoddal törekedtél, amelyből termettél, amelyben éltél és amelyben mindenkorra meg fogod

tartani helyedet : nemzeted szívében. Ott van nemcsak kegyeletes emlékül, hanem egész köz- és magánéletünknek ható, eleven erkölcsi ereje gyanánt. Ott van minden magyar szívben, melyet ideáljaid összedobogtatnak, és ha fajunk erényeit meg nem tagadva, hibáit levetkezve ki tudjuk vívni : ott lesz abban a jövőben is, melyről Te álmodtál és amelyről mi álmodunk.

TARTALOM.

	Lap
Árpád a magyar költészetben.....	I
A magyar irodalom a mohácsi csatában	27
Költészetünk Mohács után	43
Mikes Leveleskönyve irodalmunkban	55
Horatius és Kazinczy	82
Széchenyi magyarsága.....	113
Vörösmarty Mihály	132
Arany nemzeti érzése epikájában	152
Kemény, a regényíró	164
Az Ember Tragédiája	177
Jókai Mór emlékezete	194

PH
3132
K5
köt.38

Kisfaludy-Társaság
Elo könyvek

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY
